B. Xaydarov, E. Sariqov, A. Qo'chqorov

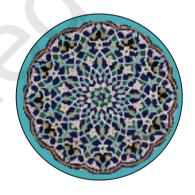
GEOMETRIYA

9

Umumiy oʻrta ta'lim maktablarining 9- sinfi uchun darslik

Oʻzbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tavsiya etilgan

Toʻldirilgan va qayta ishlangan toʻrtinchi nashr

Toshkent - 2019

UDK 514.1(075) BBK 22.151ya7 X-18

Tagrizchilar:

Shaniyazova M. – Sergeli tumanidagi 300- IDUMning oliy toifali matematika fani oʻqituvchisi:

Soibova I. – Yashnaobod tumanidagi 307- IDUMning oliy toifali matematika fani oʻqituvchisi;

Tajaddinova Sh. – Sergeli tumanidagi 104- maktabning oliy toifali matematika fani oʻqituvchisi.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi, fizikamatematika fanlari doktori, professor A. Azamov tahriri ostida.

9- sinfda geometriyaning planimetriya qismini — yassi geometrik shakllarning xossalarini oʻrganish davom ettiriladi. Unda siz geometrik almashtirishlar, shakllarning oʻxshashligi, uchburchakning tomonlari va burchaklari orasidagi munosabatlar, aylana uzunligi va doira yuzi, uchburchak va aylanadagi metrik munosabatlar bilan tanishasiz.

Mazkur darslikning mazmuni qat'iy aksiomatik tizim asosiga qurilgan. Unda nazariy materiallar imkon boricha sodda va ravon tilda bayon etilgan. Barcha mavzu va tushunchalar turli-tuman hayotiy misollar orqali ochib berilgan. Har bir mavzudan soʻng berilgan savollar, isbotlash, hisoblash, yasashga doir masala va misollar oʻquvchini ijodiy fikrlashga undaydi, unga oʻzlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirishga va mustahkamlab borishga yordam beradi. Darslik oʻzining oʻzgacha dizayni va dars materialining koʻrgazmali qilib taqdim etilishi bilan ham ajralib turadi. Unda keltirilgan rasm va chizmalar dars materialini yaxshiroq oʻzlashtirishga xizmat qiladi.

Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan chop etildi.

^{© «}Huquq va Jamiyat» MCHJ shaklidagi nashriyot, 2014, 2019.

[©] B.Q. Xaydarov, E.S. Sariqov

MUNDARIJA

	Takrorlash	
1.	Uchburchaklar va toʻrtburchaklar	6
2.	Pifagor teoremasi va uning tatbiqlari	9
3.	Geometrik shakllarning perimetri va yuzini hisoblashga doir masalalar	. 13
4.	3D-geometriya - fazoviy jismlarda planimetriya masalalari	18
5.	Loyiha ishini bajarish boʻyicha koʻrsatmalar	. 26
	I bob. Geometrik almashtirishlar va oʻxshashlik	
6.	Koʻpburchaklarning oʻxshashligi	. 28
7.	Oʻxshash uchburchaklar va ularning xossalari	. 30
8.	Uchburchaklar o'xshashligining birinchi alomati	. 32
9.	Uchburchaklar o'xshashligining ikkinchi alomati	. 34
10.	Uchburchaklar o'xshashligining uchinchi alomati	. 36
11.	To'g'ri burchakli uchburchaklarning o'xshashlik alomatlari	. 38
	O'xshashlik alomatlarining isbotlashga doir masalalarga tatbiqlari	
13.	Amaliy mashq va tatbiq	. 42
14.	Bilimingizni sinab koʻring	. 44
	Tekislikda geometrik almashtirishlar. Harakat va parallel koʻchirish	
	O'qqa nisbatan simmetriya	
	Markaziy simmetriya va burish	
	Geometrik shakllarning oʻxshashligi	
19.	O'xshash ko'pburchaklarning xossalari	. 00 . 62
20.	Gomotetiya va oʻxshashlik	. 02 61
	Amaliy mashq va tatbiq	
22.	Masalalar yechish	. 60
24	Bilimingizni sinab koʻring	. 00 71
24,	Diffiningizin sinuo ko fing	. / 1
	II bob. Uchburchak tomonlari va burchaklari orasidagi munosabatlar	
25 .	0° dan 180° gacha boʻlgan burchakning sinusi, kosinusi, tangensi va	
	kotangensi	. 76
	Masalalar yechish	
	Uchburchak yuzini burchak sinusi yordamida hisoblash	
	Sinuslar teoremasi	
	Kosinuslar teoremasi	
	Sinuslar va kosinuslar teoremalarining ba'zi tatbiqlari	
	Ikki vektor orasidagi burchak va ularning skalar koʻpaytmasi	
	Uchburchaklarni yechish	
	Masalalar yechish	
	Bilimingizni sinab koʻring	
33.	Diffinitigiziti sinau ku iing	100

III bob. Aylana uzunligi va doira yuzi	
36. Aylanaga ichki chizilgan koʻpburchak	
38. Muntazam koʻpburchaklar10	8(
39. Muntazam koʻpburchakka ichki va tashqi chizilgan aylanalar11 40. Muntazam koʻpburchakning tomoni bilan tashqi va ichki chizilgan aylanala	r
radiuslari orasidagi bogʻlanish	14
42. Aylana uzunligi	16
44. Doira yuzi	
46. Amaliy mashq va tatbiq	24
	,0
IV bob. Uchburchak va aylanadagi metrik munosabatlar	20
48. Kesmalar proyeksiyasi va proporsionallik	32
50. Toʻgʻri burchakli uchburchakdagi proporsional kesmalar	
52. Aylanadagi proporsional kesmalar	8
54. Bilimingizni sinab koʻring	12
Planimetriyaga oid asosiy tushuncha va ma'lumotlar	17
Javoblar va koʻrsatmalar	54

5-8- SINFLARDA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

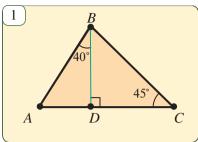
Mazkur bo'limdagi masalalar 5-8- sinflarda o'rganilgan geometrik shakllar va ularning xossalarini yodga olish uchun berilmoqda.

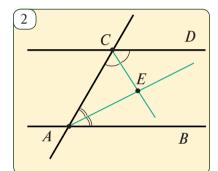
Boʻlimda PISA va TIMSS - oʻquvchilar bilimini baholashning xalqaro dasturlari masalalaridan ham keltirilmoqda.

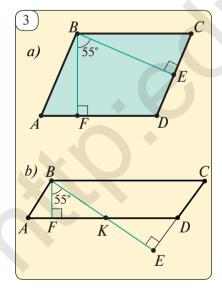
Bu bo'limdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim va ko'nikmalarni yangilash imkoniyatiga ega bo'lasiz:

- √ 5-8- sinflarda geometriyadan oʻtilgan mavzularni takrorlab, olgan bilimlaringizni esga olasiz va erishgan koʻnikmalaringizni mustahkamlaysiz.
- √ PISA va TIMSS oʻquvchilar bilimini baholashning xalqaro dasturlari masalalari bilan tanishasiz;
- √ Bu sizga 9- sinfda geometriyani oʻrganishni muvaffaqiyatli davom ettirishingizga zamin yaratadi.

Mazkur bo'limdagi masalalarni yechish uchun darslikning oxirida keltirilgan asosiy geometrik shakllarga oid ma'lumotlar hamda ularning xossalarini ifodalovchi formulalardan foydalanishingiz mumkin.

1.1. ABC uchburchakning BD balandligi oʻtkazilgan (1-rasm). Agar $\angle ABD = 40^\circ$, $\angle BCD = 45^\circ$ boʻlsa, uchburchakning A va B uchidagi burchaklarini toping.

Yechish. 1) Toʻgʻri burchakli ABD uchburchakda $\angle ABD = 40^\circ$ va uchburchak ichki burchaklarining yigʻindisi 180° ga teng boʻlgani uchun

$$\angle A = 180^{\circ} - (90^{\circ} + 40^{\circ}) = 50^{\circ}.$$

2) To'g'ri burchakli BCD uchburchakda $\angle BCD = 45^{\circ}$ bo'lgani uchun

$$\angle DBC = 180^{\circ} - (90^{\circ} + 45^{\circ}) = 45^{\circ}.$$

$$\angle ABC = \angle ABD + \angle DBC$$
 boʻlgani uchun
 $\angle B = 40^{\circ} + 45^{\circ} = 85^{\circ}$.

Javob: 50°, 85°.

1.2. Ikki parallel toʻgʻri chiziqni kesuvchi bilan kesganda hosil boʻlgan ichki bir tomonli burchaklarning bissektrisalari orasidagi burchakni toping.

Yechish. AC to 'g'ri chiziq AB va CD — parallel to 'g'ri chiziqlarni 2-rasmda tasvirlangandek kesib o'tgan bo'lsin. Ichki bir tomonli BAC va ACD burchaklarning bissektrisalari E nuqtada kesishgan bo'lib, $\angle EAC = x$, $\angle ECA = y$ bo'lsin. Unda, burchak bissektrisasining ta'rifiga ko'ra

$$\angle BAC = x + x = 2x, \angle ACD = y + y = 2y.$$

 $AB \mid\mid CD$ boʻlgani uchun ichki bir tomonli burchaklar xossasiga koʻra,

$$2x + 2y = 180^{\circ}, \qquad x + y = 90^{\circ}.$$

ACE uchburchak ichki burchaklari yigʻindisi 180° ga teng boʻlgani uchun

$$\angle AEC = 180^{\circ} - (x + y) = 180^{\circ} - 90^{\circ} = 90^{\circ}.$$

Javob: 90°.

1.3. Agar parallelogrammning oʻtmas burchagi uchidan uning ikki tomoniga tushirilgan balandliklari orasidagi burchak 55° ga teng boʻlsa, parallelogrammning burchaklarini toping.

Yechish. Parallelogrammning BF va BE balandliklari orasidagi burchak 55° boʻlsin (3-rasm).

Rasmda tasvirlangan ikki hol: a) *BE* balandlik *CD* tomonga; b) *BE* balandlik *CD* tomon davomiga tushgan boʻlishi mumkin.

- a) holda *BEDF* to rtburchak burchaklarining yig indisi 360° bo lgani uchun, $55^{\circ} + 90^{\circ} + \angle D + 90^{\circ} = 360^{\circ}$. Bundan, $\angle D = 125^{\circ}$.
- b) holda BE balandlik AD tomon bilan kesishgan nuqta K bo'lsin. Unda,

$$\angle DKE = \angle BKF = 90^{\circ} - 55^{\circ} = 35^{\circ}.$$

Uchburchak tashqi burchagining xossasiga koʻra,

$$\angle ADC = \angle DKE + \angle KED = 35^{\circ} + 90^{\circ} = 125^{\circ}.$$

Demak, har ikkala holda ham $\angle D = 125^{\circ}$.

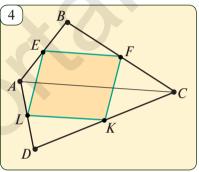
Unda, $\angle A = \angle C = 180^{\circ} - \angle D = 55^{\circ}$, $\angle B = \angle D = 125^{\circ}$. Javob: 55°, 125°, 55°, 125°.

1.4. Toʻrtburchak tomonlarining oʻrtalari parallelogramm uchlari boʻlishini isbotlang.

Yechish. ABCD to'rtburchakning AB, BC, CD va DA tomonlari o'rtalari mos ravishda E, F, K va L nuqtalar bo'lsin. AC diagonalni o'tkazamiz (4-rasm). EFKL — parallelogramm ekanligini ko'rsatamiz.

EF kesma ABC uchburchakning, KL kesma esa ACD uchburchakning o'rta chizig'i bo'ladi. Unda, uchburchak o'rta chizig'ining xossalariga ko'ra,

$$EF||AC, KL||AC, EF = \frac{1}{2} AC, KL = \frac{1}{2} AC.$$

Bundan EF||KL va EF=LK. Shuning uchun, parallelogramm alomatiga koʻra, EFKL— parallelogramm.

- **1.5.** ABC uchburchakda $\angle A = 47^{\circ}$, $\angle C = 83^{\circ}$ boʻlsa, uchburchakni uchinchi ichki burchagini va tashqi burchaklarini toping.
- **1.6.** ABC uchburchakning AC tomoniga parallel to 'g'ri chiziq AB va BC tomonlarni mos ravishda E va F nuqtalarda kesib o'tadi. Agar $\angle BEF = 65$ ° va $\angle EFC = 135$ ° bo'lsa, ABC uchburchak burchaklarini toping.
- 1.7. ABC uchburchak bissektrisalari I nuqtada kesishadi. Agar $\angle A = 80^\circ$ va $\angle B = 70^\circ$ boʻlsa, AIB, BIC va CIA burchaklarni toping.
- **1.8.** Teng yonli uchburchakning bitta tashqi burchagi 70° ga teng. Uchburchak burchaklarini toping.
- **1.9.** ABC uchburchakning AK bissektrisasi o'tkazilgan. Agar $\angle BAK = 47^{\circ}$ va $\angle AKC = 103^{\circ}$ bo'lsa, uchburchak burchaklarini toping.
- **1.10*.** ABC uchburchak balandliklari H nuqtada kesishadi. Agar $\angle A = 50^{\circ}$, $\angle B = 60^{\circ}$ boʻlsa, AHB, BHC va CHA burchaklarni toping.
- **1.11.** Uchburchakning oʻrta chiziqlari uni toʻrtta teng uchburchaklarga ajratishini isbotlang.
- **1.12*.** ABC uchburchakda CD mediana davomiga bu medianaga teng DE kesma qoʻyilgan. AF mediananing davomiga AF medianaga teng FH kesma qoʻyilgan. B, H, E nuqtalar bitta toʻgʻri chiziqda yotishini isbotlang.

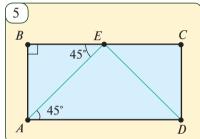
- **1.13.** ABC teng yonli uchburchakda (AB=BC) AN va CK bissektrisalar oʻtkazilgan.
 - a) KN kesma AC tomonga parallel ekanini koʻrsating.
 - b) AK = KN = NC tenglik oʻrinli boʻlishini isbotlang.
- **1.14.** ABCD to 'g'ri to 'rtburchak A va D burchaklarining bissektrisalari BC tomonda kesishadi. Agar AB = 4 cm bo 'lsa, bu to 'g'ri to 'rtburchak yuzini toping.

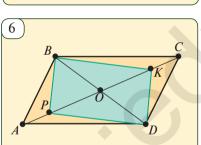
Yechish. To'g'ri to'rtburchak A va D burchaklarining bissektrisalari kesishgan nuqta E bo'lsin (5-rasm). $\angle B = 90^\circ$, $\angle BAE = 45^\circ$ bo'lgani uchun $\angle AEB = 180^\circ - 90^\circ - 45^\circ = 45^\circ$. Ya'ni, ABE — teng yonli uchburchak. Unda, AB = BE = 4 (cm). Xuddi shunga o'xshash EC = CD = 4 (cm)

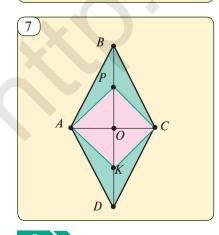
ekanligini ko'rsatish mumkin. Bundan BC = BE + EC = 8 (cm) va

$$S_{ABCD} = AB \cdot BC = 4 \cdot 8 = 32 \ (cm^2).$$
 Javob: 32 cm².

1.15. Toʻrtburchakning uchta burchagi 47°, 83° va 120° ga tengligi ma'lum. Uning toʻrtinchi burchagini toping.

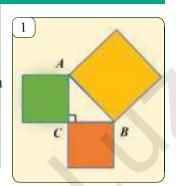
- **1.16.**Parallelogrammning ikki burchagi yigʻindisi 156° ga teng. Uning burchaklarini toping.
- 1.17. Toʻgʻri toʻrtburchak diagonallari orasidagi burchak 74°. Uning bir diagonali bilan tomonlari orasidagi burchaklarni toping.
- 1.18. Teng yonli trapetsiyaning ikkita burchagi ayirmasi 40° ga teng. Uning burchaklarini toping.
- **1.19.**Romb burchaklaridan biri ikkinchisidan uch marta katta. Rombning burchaklarini toping.
- **1.20.** ABCD to'g'ri to'rtburchakning A burchagi bissektrisasi BC tomonini 2 cm va 6 cm ga teng kesmalarga ajratadi. To'g'ri to'rtburchak perimetrini toping.
- **1.21.** Tomonlari 3 *cm* va 6 *cm*, katta tomonlari orasidagi masofa esa 2 *cm* boʻlgan parallelogramm yasang.
- **1.22.** ABCD parallelogrammning AC diagonalida P va K nuqtalar tanlangan (6-rasm). Agar OP = OB = OK boʻlsa, BKDP toʻgʻri toʻrtburchak boʻlishini isbotlang.
- **1.23*.** ABCD rombning BD katta diagonalida P va K nuqtalar tanlangan (7-rasm). Agar OA = OP = OK boʻlsa, APCK toʻrtburchak kvadrat ekanligini isbotlang.
- **1.24*.** ABCD parallelogrammning BD diagonalida P va K nuqtalar tanlangan. Agar BP = KD boʻlsa, APCK toʻrtburchak parallelogramm ekanligini isbotlang.

2

PIFAGOR TEOREMASI VA UNING TATBIQLARI

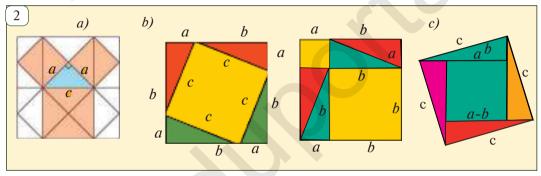
Bu mashhur teoremaning 3 xil ifodasini keltirib, uni esga olamiz.

- a) matnli ifodasi: Toʻgʻri burchakli uchburchakning gipotenuzasi kvadrati katetlari kvadratlarining yigʻindisiga teng.
- b) matematik ifodasi: ABC uchburchakda: $\angle C = 90^{\circ}$, AB = c, BC = a, AC = b bo'lsa, $c^2 = a^2 + b^2$ bo'ladi.
 - d) tasvirli ifodasi: (1-rasm).

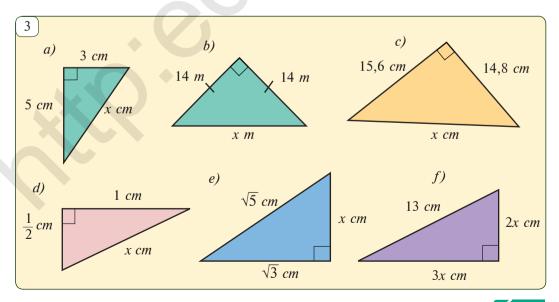

Masala va topshiriqlar

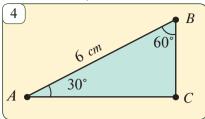
2.1.2- rasmda keltirilgan rasmlar asosida Pifagor teoremasining bir nechta isbotini tiklang.

2.2. 3-rasmda berilganlarga koʻra noma'lumni toping.

2.3. ABC uchburchakning AB tomoni 6 cm, A va B burchaklari, mos ravishda, 30° va 60° boʻlsa, ABC uchburchak yuzini toping.

Yechish. Uchburchakning *C* burchagini topamiz:

$$\angle C = 180^{\circ} - (\angle A + \angle B) = 180^{\circ} - (60^{\circ} + 30^{\circ}) = 90^{\circ}.$$

Demak, toʻgʻri burchakli *ABC* uchburchakning *AB* gipotenuzasi 6 *cm* va *A* burchagi 30° ekan. Toʻgʻri burchakli uchburchakda

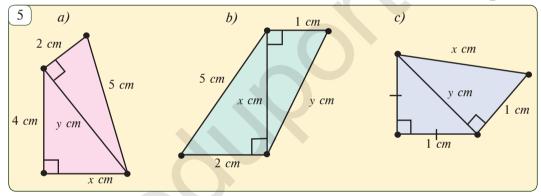
30° li burchak qarshisidagi katet gipotenuzaning yarmiga teng bo'lgani uchun, BC=3 cm (4-rasm).

Pifagor teoremasidan foydalanib AC katetni topamiz:

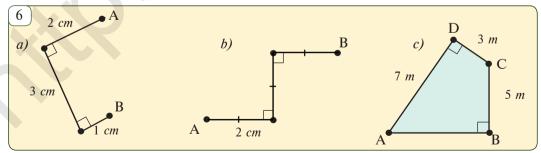
$$AC^2 = AB^2 - BC^2 = 6^2 - 3^2 = 27$$
 (cm), $AC = 3\sqrt{3}$ cm.

Endi uchburchak yuzini topamiz:

$$S_{ABC} = \frac{1}{2} AC \cdot BC = \frac{1}{2} \cdot 3\sqrt{3} \cdot 3 = \frac{9\sqrt{3}}{2} (cm^2).$$
 Javob: $\frac{9\sqrt{3}}{2} cm^2$.

- 2.4. 5-rasmda berilganlarga koʻra noma'lumlarni toping.
- **2.5.** Katetlari 15 cm va 20 cm boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchak gipotenuzasiga tushirilgan balandligini toping.
- 2.6 6-rasmda tegishli kesma(lar)ni yasab, noma'lum AB kesmaning uzunligini toping.

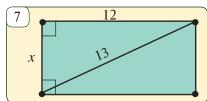

2.7. 7-rasmda berilganlardan foydalanib toʻgʻri toʻrtburchak yuzini toping. *Yechish.* Toʻgʻri toʻrtburchakning kichik tomonini x bilan belgilasak, unda Pifagor teoremasiga koʻra: $x^2 + 12^2 = 13^2$;

 $x^2 + 144 = 169$; $x^2 = 169 - 144 = 25$; x = +5. Uzunlik musbat kattalik boʻlgani uchun

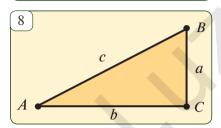
 $x = \pm 5$. Uzunlik musbat kattalik bo'lgani uchun x = 5 cm. Unda to'g'ri to'rtburchak yuzi

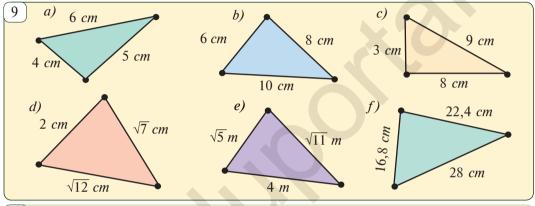
$$S = a$$
 $b = 5 \cdot 12 = 60$ (cm²). Javob: 60 cm².

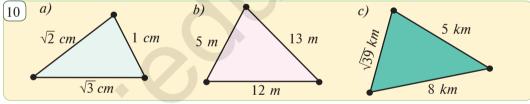

Teorema. Agar tomonlari a, b va c boʻlgan uchburchakda $c^2 = a^2 + b^2$ boʻlsa, bu uchburchak toʻgʻri burchakli boʻladi (8-rasm).

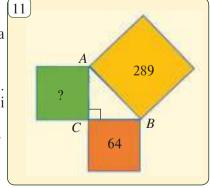
- **2.8.** 9-rasmdagi uchburchaklar noaniqroq tasvirlangan. Ularning qaysi biri toʻgʻri burchakli?
- 2.9. 10-rasmdagi uchburchaklar noaniqroq tasvirlangan. Ularning qaysi biri to'g'ri burchakli?

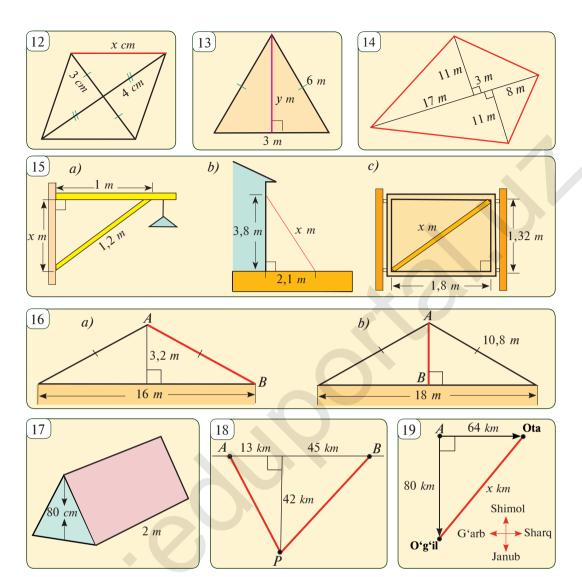

- **2.10.** 11- rasmda tasvirlangan noma'lum yuzani toping.
- **2.11.** 12- rasmdagi rombning diagonallari 6 cm va 8 cm bo'lsa, uning tomonini toping.
- **2.12.**13- rasmdagi teng tomonli uchburchakning tomoni 6 *m* bo'lsa, uning balandligini toping.
- **2.13.** 14- rasmda tasvirlangan shaklning perimetrini toping.
- **2.14.**15- rasmda berilganlardan foydalanib, noma'lum uzunlikni toping.
- **2.15.**16- rasmda berilganlardan foydalanib, *AB* kesma uzunligini toping.

2.16.17- rasmda tasvirlangan chodirning old tomoni teng tomonli uchburchak shaklida. Berilganlardan foydalanib chodir asosining yuzini toping.

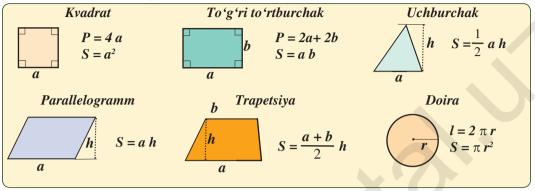

- **2.17.** 18-rasmda P elektr stansiyadan A va B shahar-chalarga sim tortishmoqchi. Buning uchun qancha sim kerak boʻladi?
- **2.18.** A nuqtadan ota 16 *km/h* tezlik bilan sharqqa, oʻgʻil esa 20 *km/h* tezlik bilan velosipedda janubga qarab harakatlanmoqda (19-rasm). 4 soatdan keyin ular orasidagi masofa qancha boʻladi?
- 2.19. Ikki kapitan Jek va Huk Jumavoy orolidan oʻz kemalarida safarga chiqishdi (20-rasm). Birinchisi 15 km/h tezlik bilan shimolga, ikkinchisi esa 19 km/h tezlik bilan gʻarbga tomon suzib ketishdi. 2 soatdan keyin ular orasidagi masofa qancha boʻladi?

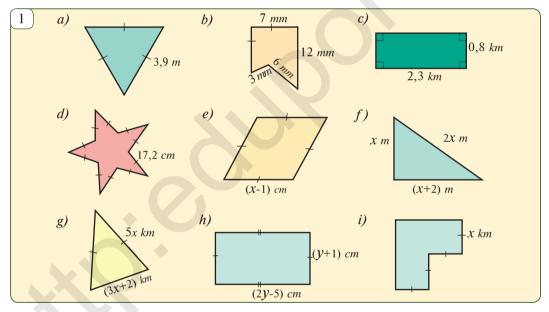
3

GEOMETRIK SHAKLLARNING PERIMETRI VA YUZINI HISOBLASHGA DOIR MASALALAR

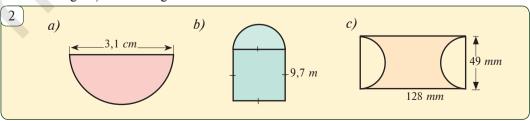
Quyida yassi geometrik shakllarning perimetri va yuzini hisoblashga doir turli masalalarni koʻrib chiqamiz.

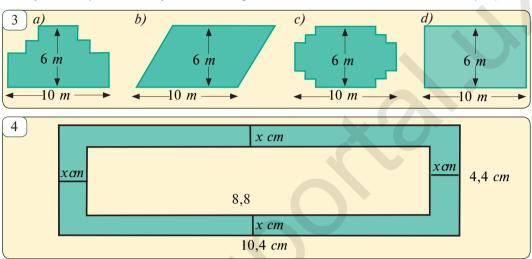
3.1. 1-rasmda tasvirlangan koʻpburchaklar perimetrini hisoblang.

3.2.2-rasmda tasvirlangan geometrik shakllarning perimetrini (chegarasining uzunligini) hisoblang.

- **3.3.** 3-rasmda tasvirlangan gulzorlarni 32 *m* sim bilan o'rab bo'ladimi?
- 3.4. 4-rasmda xona shifti tasvirlangan. Shift ichki qismini oq, tashqi qismini esa yashil rang bilan boʻyash kerak. 1. Rasmda belgilangan noma'lum kesma uzunigini toping. 2. Yashil rangga boʻyalgan shift boʻlagining yuzini toping. 3. Oq rangga boʻyalgan shift boʻlagining yuzini toping.
- 3.5. Velosiped g'ildiragining diametri 64 cm.(5-rasm) Ashraf velosipedda 100 m masofani bosib o'tdi. Bunda velosipedning har bir g'ildiragi necha marta to'liq aylandi? (Eslatma: aylana uzunligi $C=2\pi r$ formula bilan hisoblanadi).

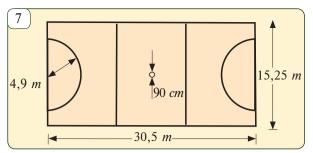

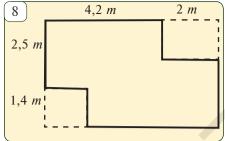
3.7. Avtomobil shinasi sirtidagi yozuv ma'lum o'lchamlarni bildiradi (6.a-rasm). Masalan, 195/55 R16 yozuvda 195 soni shina kengligini mm larda anglatadi (6.b-rasm). Ikkinchi son 55 - shina profili balandligining shina kengligiga nisbatan foizini ko'rsatadi. Bizning holda shina profili balandligi 195 · 55% = 107 mm = 10,7 cm. R16 yozuv esa shina ichki diametrining dyumlardagi ifodasi. 1 dyum taxminan 2,54 cm ekanligini hisobga olsak, bizning shina ichki diametri 16 · 2,54 = 40,64 cm ga teng bo'ladi.

Ravon rusumidagi Neksiya avtomobili shinasida 175/60 R15 yozuv bor. Bu avtomobil shinasining kengligi, profili balandligi, ichki diametri va gʻildirakning balandligi ya'ni tashqi diametrini santimetrlarda aniqlang.

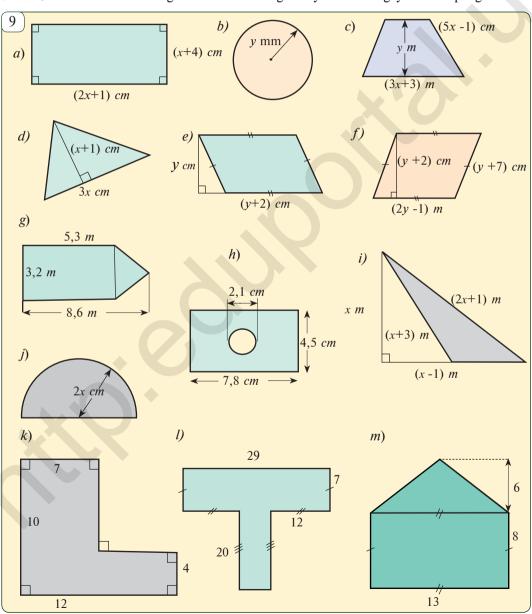

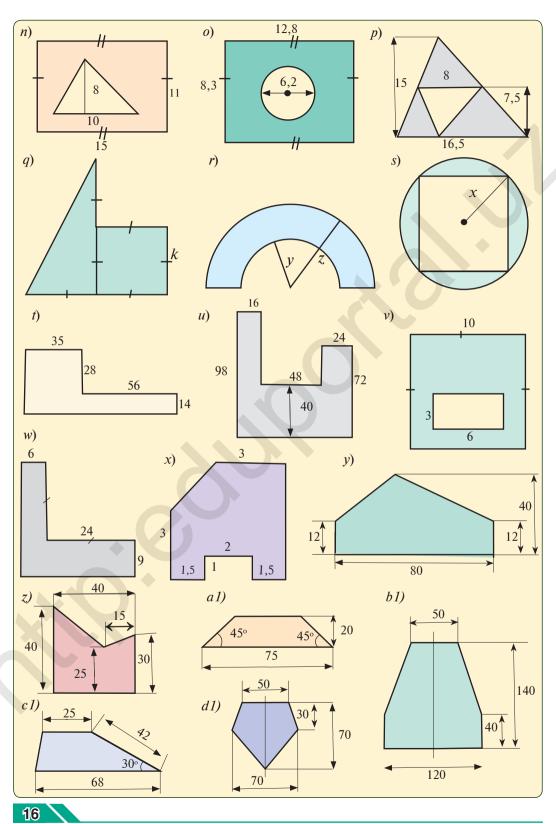
3.8. 7-rasmda berilgan amerikancha futbol stadionining perimetrini hisoblang. Bu stadion maydoni belgilash uchun chiziladigan chiziqlarning jami uzunligini toping.3.9. 8-rasmda tasvirlangan yer maydonining perimetrini toping.

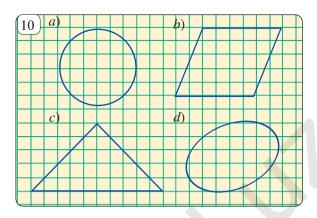

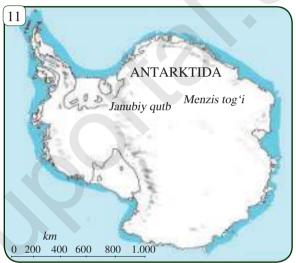
3.10. 9- rasmda tasvirlangan turli shakldagi maydonlarning yuzini toping.

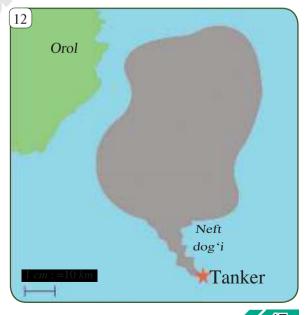

- 3.11. Amaliy topshiriq. 10-rasmda keltirilgan shakllarni katakli daftaringizga chizib oling. Ularning yuzini topish uchun qanday usullarini taklif qilasiz? Daftaringiz kataklaridan foydalangan holda ularning yuzini taxminan qanday aniqlash mumkin?
- 3.12. 11-rasmda Antraktida qit'asining xaritasi keltirilgan. Berilgan masshtabdan foydalanib va tegishli yordamchi yasashlarni bajarib, qit'aning yuzini taxminan aniqlang.
- 3.13. 12- rasmda neft tashib ketayotgan tanker halokatga uchrab, dengiz sirtida katta neft dogʻi paydo boʻlgan. Berilgan masshtabdan va tegishli oʻlchash ishlarini bajarib, neft dogʻining yuzini toping.
- 3.14. Tomorqa perimetri 48 m boʻlgan kvadrat shaklida. Uni 8 ta teng toʻgʻri toʻrtburchak shaklidagi uchastkalarga boʻlingan. Hosil boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchakli uchastkalarning a) tomonlarini; b) yuzini aniqlang. Uchastkalarning yuzi tomorqa yuzidan necha foizga kichik?
- 3.15. Perimetri 20 m, bo'yi enidan 1,5 marta uzun bo'lgan to'g'ri to'rtburchak shaklidagi tomorqa kichik uchastkalarga bo'lingan. Agar uchastkalar a) kvadrat; b) to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lsa, ular orasida yuzi eng katta bo'lganining o'lchamlarini aniqlang.

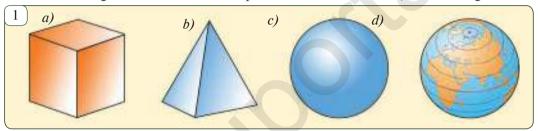
3D-GEOMETRIYA – FAZOVIY JISMLARDA PLANIMETRIYA MASALALARI

Ma'lumki, yassi shakllarni geometriyaning planimetriya bo'limi, fazoviy jismlarni stereometriya bo'limi o'rganadi. Masalan, to'g'ri to'rtburchak - yassi shakl bo'lib, uning bo'yi va eni, ya'ni ikkita o'lchami bor. Parallelepiped esa fazoviy shakl bo'lib, uning bo'yi, eni va balandligi, ya'ni uchta o'lchami bor.

Fazoviy jismlar haqida oldingi sinflarda tasavvurga ega boʻlgansiz. Ularni 10-11- sinflarda stereometriya kursida atroflicha, tizimli ravishda oʻrganasiz. Shunday boʻlsada, stereometriyaning qator masalalari borki, ularni faqat planimetriya yordamida ham yechish mumkin. Quyida planimetriyaga oid shunday 3D (3 demention - 3 oʻlchovli) geometrik masalalarni keltiramiz. Fazoviy jismlar haqidagi asosiy tushunchalarni qisqacha eslatib oʻtishni lozim topdik.

Fazoning chegaralangan qismi *fazoviy jism* deb ataladi. Fazoviy jismning chegarasiga (qobigʻiga) uning *sirti* deyiladi. Masalan, fazoviy shakl - kubning sirti 6 ta kvadratdan, sharning sirti sferadan iborat boʻladi.

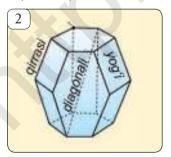
Ikki sirtning kesishmasidan chiziq hosil bo'ladi. Masalan, 1- rasmdagi kub va

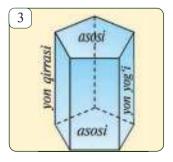

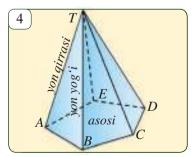
piramida qirralari shunday tekisliklarning kesishishidan hosil bo'lgan. Sfera va tekislikning kesishishidan esa aylana hosil bo'ladi.

Ikki chiziqning kesishishidan nuqta hosil boʻladi. Masalan, 1- rasmdagi kub va piramidaning qirralari keshishidan nuqtalar, ya'ni ularning uchlari hosil boʻladi.

Koʻpyoq deb yassi koʻpburchaklar bilan chegaralangan jismga aytiladi. Yassi koʻpburchaklar bu koʻpyoqning yoqlari, koʻpburchaklarning uchlari koʻpyoqning uchlari, tomonlari esa koʻpyoqning qirralari deb ataladi. Bitta yoqqa tegishli boʻlmagan uchlarni birlashtiruvchi kesma koʻpyoqning diagonali deb ataladi (2-rasm).

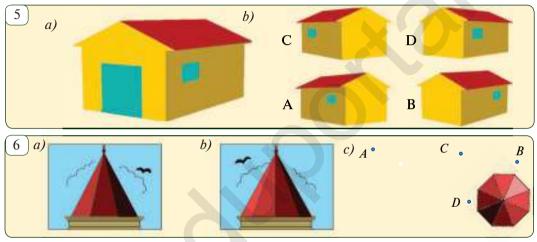

Prizma deb ikki yogʻi teng koʻpburchakdan, qolgan yoqlari esa parallelogrammlardan iborat koʻpyoqqa aytiladi (3- rasm). Teng yoqlar prizmaning *asoslari*, parallelogrammlar esa uning *yon yoqlari* deb ataladi. Asosining tomonlari soniga qarab prizmalar *uchburchakli*, *toʻrtburchakli va hokazo n-burchakli prizmalar* deb yuritiladi.

Piramida deb bir yogʻi koʻpburchakdan, qolgan yoqlari esa bitta uchga ega uchburchaklardan iborat koʻpyoqqa aytiladi. Koʻpburchak piramidaning *asosi*, uchburchaklar esa uning *yon yoqlari* deb ataladi. 4- rasmda *TABCDE* beshburchakli piramida tasvirlangan. *ABCDE* beshburchak piramidaning asosi, *ATB*, *BTC*, *CTD*, *DTE* va *ETA* uchburchaklar - uning yon yoqlari, T - esa uning uchi.

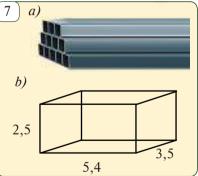
- **4.1** 5.a- rasmda garaj tasvirlangan. 5.b- rasmda esa uning turli joydan koʻrinishlari berilgan. Ulardan faqat bittasi yuqoridagi garajga tegishli. Bu koʻrinish qaysi?
- **4.2.** 6.a- va 6.b- rasmda binoning yon tomonidan qaraganda koʻringan tasvirlar keltirilgan. 6.c- rasmda esa bino tepasidan koʻrinishi va unga qaralgan toʻrtta nuqtalar oʻrni belgilangan. Qaysi nuqtadan binoga qaraganda 1) 6.a- rasmdagi; 2) 6.b-rasmdagi tasvirlarni koʻrish mumkin?

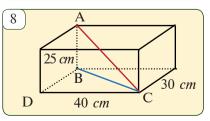

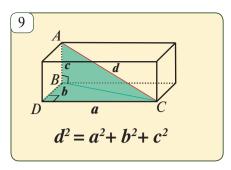
4.3. 12 dona 6 metrlik quvurlar bor (7.a-rasm). Ulardan eni 3,5 m, boʻyi 5,4 m va balandligi 2,5 m boʻlgan toʻgʻri burchakli parallelepiped shaklidagi garaj karkasini tayyorlash kerak (7.b-rasm). Quvurlar kerakli uzunlikdagi boʻlaklarga kesilib, soʻng payvandlanadi.

Eng tejamli variantda kesishda bu karkas uchun nechta quvur sarflanadi? Bunday kesishda qancha guvur chiqitga ketadi?

4.4. Ba'zi havo yo'llari kompaniyalari samolyotlariga olib chiqilayotgan yo'lovchilar jomadoni diagonalining uzunligi 56 cm dan katta bo'lmasligi kerak. 8-rasmda tasvirlangan to'g'ri burchakli parallelepiped shaklidagi, o'lchamlari 40 cm x 30 cm x 25 cm bo'lgan jomadonni samolyotga olib chiqish mumkinmi?

Yechish: Avval jomadon asosidagi BC kesmaning uzunligini topamiz. Pifagor teoremasiga koʻra: $BC^2 = 40^2 + 30^2$.

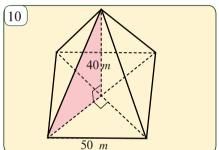
ABC uchburchak toʻgʻri burchakli uchburchak. Yana Pifagor teoremasidan foydalanib, jomadonning diagonalini topamiz:

$$AC^2 = AB^2 + BC^2,$$

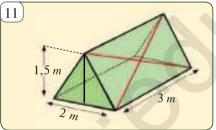
$$AC^2 = 25^2 + 40^2 + 30^2 = 3125$$
. $AC = 55,9$ cm.
Javob: Mumkin, chunki $AC < 56$ cm.

Yuqoridagi masalaning yechimidan umumiy holda quyidagi ajoyib xossa kelib chiqadi. Uni Pifagor teoremasining fazodagi analogi (oʻxshashi) deb ham atashadi. Bu xossani mustaqil isbotlashga urinib koʻring (9 - rasm).

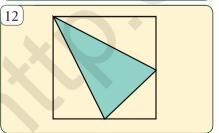
Teorema. To'g'ri burchakli parallelepiped diagonalining kvadrati uning uchta o'lchamlari (bo'yi, eni va balandligi) kvadratlarining yig'indisiga teng.

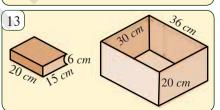
- **4.5.**10- rasmda tasvirlangan toʻgʻri piramidaning balandligi 40 *m* ga teng, asosi esa tomoni 50 *m* boʻlgan kvadratdan iborat. Piramidaning yon qirrasini toping.
- **4.6.**11- rasmda tasvirlangan prizma shaklidagi chodirni tikish uchun qancha material kerak boʻladi?

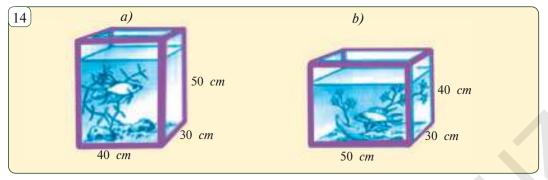
4.7. Tomoni 8 *cm* ga teng boʻlgan kvadrat shaklidagi varaqni 12-rasmda koʻrsatilgandek qilib buklab piramida hosil qilindi. Piramidaning hajmini toping.

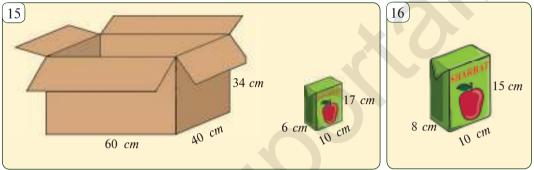
4.8. Toʻgʻri burchakli parallelepiped shaklidagi idishni hech qanday oʻlchov asboblaridan foydalanmasdan, hech qanday hisoblashlarni bajarmasdan qanday qilib yarmigacha suv bilan toʻldirish mumkin? Agar idishning boʻyi 4 cm, eni esa balandligidan 0,5 cm uzun, balandligi esa boʻyining 37,7 %ni tashkil qilsa, idishdagi suv hajmini hisoblang.

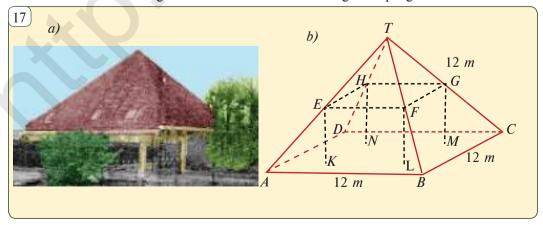
- **4.9.**Bir xil o'lchamdagi kitoblarni sandiqqa solish kerak (13-rasm). Bu sandiqqa nechta kitob sig'adi?
- **4.10.** Ikkita akvariumga yuqori chetidan 10 cm past qilib suv quyildi (14-rasm). Qaysi akvariumda suv koʻp?

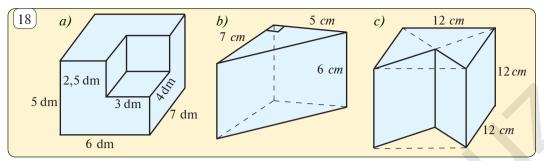
- **4.11.** Qutiga necha paket meva sharbati sigʻadi (15-rasm)?
- **4.12.** 1 litrli meva sharbati paketi toʻgʻri toʻrtburchakli parallelepiped shaklida (16-rasm). Bitta qadoq uchun qancha material kerak boʻladi?

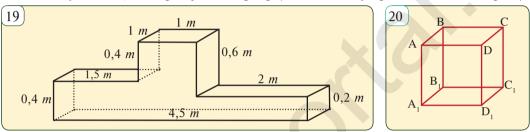
- **4.13.** 17.a-rasmda tasvirlangan uyning tomi piramida shaklida. Quyida oʻquvchilar tomonidan bu uyning chizmasi (matematik modeli) chizilgan (17.b-rasm) va ba'zi kesmalarning uzunligi koʻrsatilgan. Chizmaga koʻra tom asosi *ABCD* kvadrat shaklida. Tom qirralari *EFGHKLMN* toʻgʻri burchakli parallelepiped shaklidagi beton blokka tiralgan: *E AT* qirraning, *F BT* qirraning, *G CT* qirraning va *H DT* qirraning oʻrtasi. Piramidaning hamma qirralari uzunligi 12 *m*.
 - 1. Tom asosi ABCD kvadratning yuzini toping.
 - 2. Beton blokning tomoni EF kesma uzunligini toping.

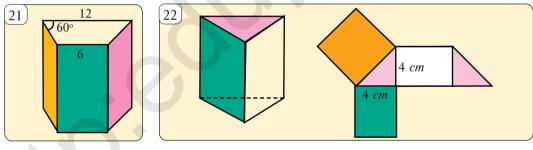
4.14*. 18-rasmda tasvirlangan yogʻoch boʻlaklarining hajmini hisoblang.

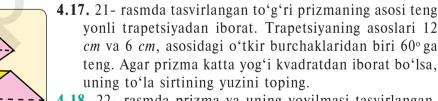

4.15. 19-rasmda sport arenasidagi gʻoliblik shohsupasi tasvirlangan. Berilganlardan foydalanib, uning hajmini toping (barcha ikki yoqli burchaklar toʻgʻri.)

4.16. 20-rasmda toʻgʻri burchakli parallelepipedning AA_ID_ID yogʻining perimetri 20 cm, ABCD yogʻi - perimetri 16 cm boʻlgan kvadratdan iborat. a) $ABCC_ID_IA_I$ siniq chiziqning uzunligini; b) DD_IC_IC yoqning perimetri va yuzini; c) parallelepipedning hajmini toping.

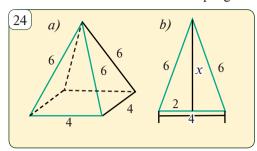

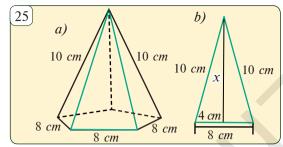
4.18. 22- rasmda prizma va uning yoyilmasi tasvirlangan. Agar prizma katta yogʻi kvadratdan iborat boʻlsa, uning toʻla sirtining yuzini toping.

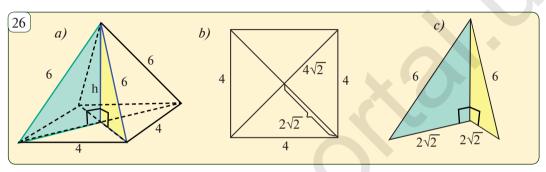
4.19. 23-rasmdagi muntazam toʻrtburchakli piramida asosiga parallel boʻlgan tekislik bilan kesilganda, kesik piramida hosil boʻldi. Kesik piramida asoslarining tomoni 20 cm va 10 cm, yon qirrasi 13 cm boʻlsa, uning toʻla sirtini toping.

23

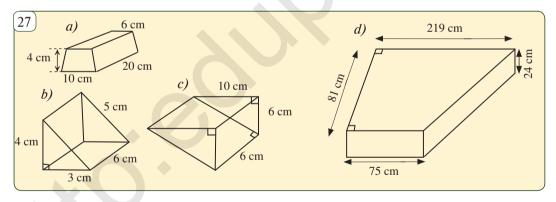
4.20. 24-26- rasmlarda berilgan ma'lumotlar va yordamchi chizmalar asosida noma'lum kattaliklarni toping.

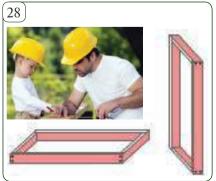
4.21. 27-rasmda berilgan ma'lumotlar asosida ko'pyoqlarning to'la sirti va hajmini toping.

Geometriya va duradgorlik

Uzunligi 2 m 20 cm, eni 12 cm va qalinligi 2 cm bo'lgan reykalardan ota va bola eni 1 m bo'yi 1 m 80 cm bo'lgan rom yasamoqchi.

- 1. Bu romni yasash rejasini tuzing.
- 2. Yasalgan romning toʻgʻri toʻrtburchak shaklida ekanligini a) burchakli chizgʻich; b) ruletka yordamida qanday tekshirish mumkin.
- 3. 4 ta romni yasash uchun necha dona reyka talab qilinadi? (28- rasm).

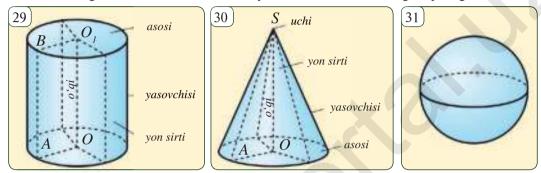

Fazoviy shakllarning yana muhim sinflaridan biri - bu aylanish jismlaridir. Ularga silindr, konus va shar kiradi.

To'g'ri to'rtburchakni bir tomoni atrofida aylantirishdan hosil bo'lgan jismga *silindr* deb aytiladi 29-rasmda silindrning elementlari: asoslari, yasovchisi, o'qi, va yon sirti tasvirlangan.

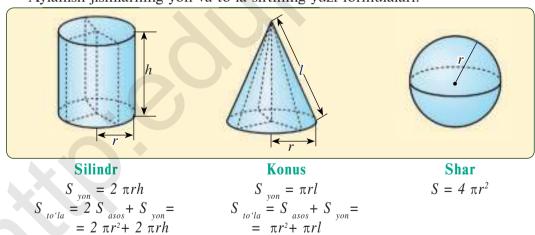
To'g'ri burchakli uchburchakni bir kateti atrofida aylantirishdan hosil bo'lgan jismga *konus* deb aytiladi 30-rasmda konusning uchi, yon sirti, yasovchisi va asosi tasvirlangan.

Doiraning o'z diametri atrofida aylanishidan hosil bo'lgan jismga shar deb

aytiladi (31- rasm). Bu aylantirishda aylana hosil qilgan sirt *sfera* deb ataladi. Ravshanki, sharning sirti sferadan iborat boʻladi. Sfera markazidan uning ixtiyoriy nuqtasigacha boʻlgan masofa uning radiusini aniqlaydi.

Aylanish jismlarning yon va toʻla sirtining yuzi formulalari:

h=5 cm, r=6 cm boʻlsa, $r=S_{yon}=2 \cdot \pi \cdot r \cdot h \approx$ $\approx 2 \cdot 3, 14 \cdot 5 \cdot 6 = 565 (cm^2).$

1- masala

2- masala

$$r=5 \ cm, \ l=12 \ cm \ bo'lsa,$$

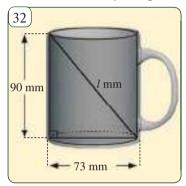
 $S_{to'la} = \pi r^2 + \pi r l \approx$
 $\approx 3.14 \cdot 5^2 + 3.14 \cdot 5 \cdot 12 =$
 $= 267(cm^2).$

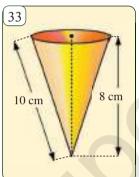
Quyida planimetriya yordamida yechiladigan aylanish jismlarga doir masalalarni qarab chiqamiz.

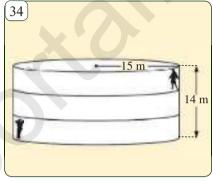
- **4.22.** Shar markazidan uning sirtida yotgan 4 ta nuqtagacha boʻlgan masofalar yigʻindisi 24 *cm* ga teng. Shar diametrini toping.
- **4.23**. Ashrafning finjoni (qahva ichadigan idishi) balandligi 90 mm, asosining diametri 73 mm ga teng (32-rasm). Qahvaga solingan shakar yoki sutni aralashrirish vaqtida Ashrafning qoʻli kuymasligi uchun qoshiqchaning uzunligi kamida qancha boʻlishi kerak?

Yechish: Qoshiqchaning uzunligini 32- rasmdagidek l deb olsak, unda Pifagor teoremasiga koʻra: $l^2 = 73^2 + 90^2 = 13429$ ga ega boʻlamiz. Bundan l = 115,9 mm.

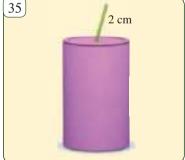
Javob: Qoshiqchaning uzunligi 116 mm dan kam bo'lmasligi lozim.

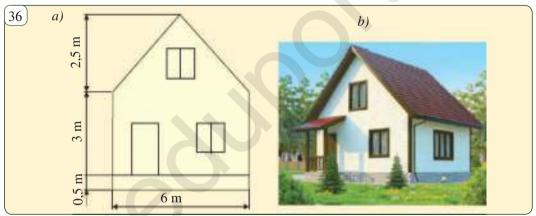
- **4.24.** 33-rasmda berilganlardan foydalanib, konus shaklidagi muzqaymoq asosining radiusini toping. Uning sigʻimini toping.
- **4.25.** 34-rasmda tasvirlangan London shahridagi Shekspir Globus teatri silindr shaklida. Rasmda berilganlardan foydalanib, teatrning pastki burchagidagi aktyor ovozi yuqorida turgan tomoshabinga yetib borishi uchun qancha masofani bosib o'tishini aniqlang?
- 4.26. 35-rasmda tasvirlangan silindr shaklidagi idishning balandligi 12 cm, kengligi esa 8 cm. Tepa asosi qoq oʻrtasida teshik bor. Bu idishdan ichimlik ichish uchun moʻljallangan naycha uzunligi qancha boʻlishi kerak? Naychaning koʻrinib turgan qismining uzunligi 2 cm.
- **4.27.** Misdan ishlangan balandligi 30 *cm* boʻlgan konus eritilib, undan silindr yasaldi. Agar konus va silindr asoslari teng aylanalardan iborat boʻlsa, hosil boʻlgan silindr balandligini toping.

LOYIHA ISHINI BAJARISH BO'YICHA KO'RSATMALAR

Loyiha ishi mavzusi ustida oʻquvchilar alohida-alohida yoki 3-4 kishilik guruh boʻlib ishlashlari mumkin. Loyiha ishi oʻquv yili oxirida oʻtkaziladigan himoya (kichik konferensiya) bilan tugaydi. Loyiha ishi ustida ish jarayoni quyidagi oʻquv faoliyatlarni oʻz ichiga olishi mumkin: izlanish faoliyatlarini rejalashtirish, vazifalarni oʻzaro taqsimlab olish, oʻquv maqsadlarini qoʻyish, kerakli ma'lumotlarni izlab topish, mavzuga doir muammoli vaziyat yechimlarini qidirish, ulardan eng maqbulini tanlash va uni asoslash, zarur hollarda soʻrovlar yoki tajribalar oʻtkazish, loyiha ishi natijalari boʻyicha hisobot tayyorlash, oʻz faoliyatlarini tahlil qilish va baholash, loyiha ishi himoyasi uchun taqdimot tayyorlash va uni himoya qilish. Oʻquvchilar loyiha ishi boʻyicha izlanishlarini yil davomida odatda darsdan tashqari mustaqil mashgʻulotlarda olib borishadi.

Loyiha ishi mavzulari amaliy, nazariy va tadqiqot xarakterida boʻlishi mumkin. Amaliy ishda geometriyadan oʻzlashtirilgan bilim va koʻnikmalar hayotiy vaziyatlardagi muammolarni (keyslarni) yechishga qoʻllaniladi. Nazariy loyiha ishlarida esa geometriyaning biror mavzusi chuqurroq oʻrganiladi. Tadqiqot

ishlarida esa biror nostandart geometrik masala yoki hayotiy muammoni yechish ustida kichik ilmiy izlanish olib boriladi.

Amaliy loyiha ishi namunasi

Loyiha topshirig'i. 36-rasmda tasvirlangan dala hovlidagi uy devorlarini bo'yash kerak. Uyni qurish rejasi (topshiriqqa ilova qilinadi) asosida bu ishni bajarish uchun eng tejamli (arzon) loyihani ishlab chiqing.

Loyiha ishini bajarish jarayonida oʻquvchilar uy rejasini mustaqil oʻrganib chiqadilar. Vazifalarni aniqlab, reja tuzishadi va ishlarni oʻzaro taqsimlab olishadi. Dastlab, boʻyaladigan yuzani aniqlab olishadi. Boʻyash ishun qancha boʻyoq kerakligini soʻrab surishtirishadi. Bir necha boʻyoq turlari boʻyicha hisob-kitob qiladilar. Qaysi boʻyoq ishlatilsa, maqsadga muvofiq boʻlishini aniqlashadi va asoslashadi. Tanlangan boʻyoq boʻyicha barcha hisob-kitob ishlarini bajarishadi va loyiha ishini hamda u boʻyicha taqdimot tayyorlashadi. *Izoh: Rasmda uy rejasining hammasi keltirilmagan*.

I BOB

GEOMETRIK ALMASHTIRISHLAR VA OʻXSHASHLIK

Ushbu bobni oʻrganish natijasida siz quyidagi bilim va amaliy koʻnikmalarga ega boʻlasiz:

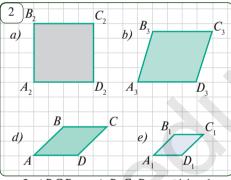
Bilimlar:

- √ o'xshash shakllarning ta'rifini va belgilanishini bilish;
- √ uchburchaklarning oʻxshashlik alomatlarini bilish;
- √ gomotetiya tushunchasini bilish.

Amaliy ko'nikmalar:

- √ ikkita oʻxshash uchburchaklardan mos elementlarni topa olish;
- √ uchburchaklarning oʻxshashlik alomatlarini isbotlashga va hisoblashga oid masalalarni yechishda qoʻllay olish;
- √ gomotetiyadan foydalanib, oʻxshash koʻpburchaklarni yasay olish.

Kundalik turmushda teng shakllardan tashqari shakli (koʻrinishi) bir xil, lekin oʻl-chamlari turlicha boʻlgan shakllarga koʻp duch kelamiz. Tarix va geografiya fanlarida turli masshtabda ishlangan xaritalardan foydalangansiz. Sinf doskasiga ilinadigan va darsliklarda tasvirlangan respublikamizning xaritalari turli oʻlchamda, lekin ular bir xil shaklda (koʻrinishda). Shuningdek, bitta fototasmadan turli oʻlchamdagi fotosuratlar tayyorlanadi. Bu suratlarning oʻlchamlari turlicha boʻlsa-da, bir xil koʻrinishda, ya'ni ular bir-biriga oʻxshaydi (1-rasm).

Mashq. 2-rasmda toʻrtta romb tasvirlangan. Ulardan faqat *d*) va *e*) romblar bir xil koʻrinishga ega. Bu romblar nimasi bilan boshqa romblardan ajralib turibdi?

Keling, buni birgalikda aniqlaylik.

1. Rasmdan koʻrinib turibdiki, AD=3, $A_1D_1=2$. Rombning tomonlari teng boʻlgani uchun,

$$\frac{AB}{A_{I}B_{I}} = \frac{BC}{B_{I}C_{1}} = \frac{CD}{C_{I}D_{I}} = \frac{AD}{A_{I}D_{I}} = \frac{3}{2} = 1,5$$

tenglikni hosil qilamiz. Bu holatda romblarning mos tomonlari proporsional deb yuritiladi.

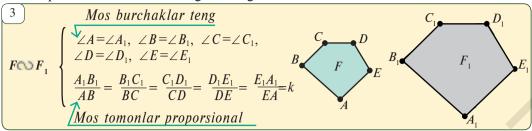
2.ABCD va $A_1B_1C_1D_1$ romblarda $\angle A = \angle A_1 = 45^\circ$, $\angle B = \angle B_1 = 135^\circ$, $\angle C = \angle C_1 = 45^\circ$, $\angle D = \angle D_1 = 135^\circ$. Bu holatda romblarning mos burchaklari oʻzaro teng deb yuritiladi.

Shunday qilib, bu romblarning bir-biriga oʻxshashligining sababi — mos tomonlarining proporsionalligi va mos burchaklarining tengligi, deb ayta olamiz. Ixtiyoriy koʻpburchaklarning oʻxshashligi tushunchasi ham shunga oʻxshash kiritiladi.

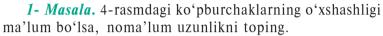
Ikkita koʻpburchak (beshburchak) ABCDE va $A_1B_1C_1D_1E_1$ tarzda belgilangan boʻlib, mos ravishda $\angle A = \angle A_1$, $\angle B = \angle B_1$, $\angle C = \angle C_1$, $\angle D = \angle D_1$, $\angle E = \angle E_1$ ya'ni mos burchaklari oʻzaro teng boʻlsin. Unda AB va A_1B_1 , BC va B_1C_1 , CD va C_1D_1 , DE va D_1E_1 , EA va E_1A_1 tomonlar koʻpburchakning mos tomonlari deb vuritiladi.

Ta'rif. Ikki ko'pburchakning burchaklari mos ravishda o'zaro teng, barcha mos tomonlari esa o'zaro proporsional bo'lsa, bunday ko'pburchaklar o'xshash ko'pburchaklar deb ataladi (3-rasm).

Ko'pburchaklar o'xshashligi səbelgisi bilan ko'rsatiladi.

O'xshash ko'pburchaklar mos tomonlari nisbatiga teng bo'lgan k songa bu ko'pburchaklarning o'xshashlik koeffitsiyenti deyiladi.

Yechish: Bu koʻpburchaklar oʻxshashligidan ular mos tomonlarining proporsional ekanligi kelib chiqadi.

Demak, $\frac{x}{6} = \frac{1}{3}$. Bundan x = 6 : 3 = 2 ekanligini topamiz. Javob. x = 2.

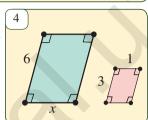
2-masala. 5-rasmda tasvirlangan toʻrtburchaklar oʻxshashmi? Nega?

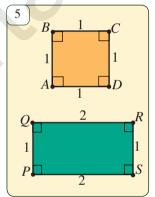
Yechish: Yo'q. Chunki, ularning mos burchaklari teng (90°) bo'lsada, mos tomonlari proporsional emas:

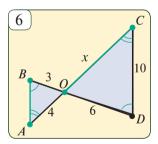
$$\frac{AB}{PQ} = 1 \neq \frac{BC}{QR} = \frac{1}{2}$$

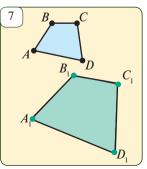
Masala va topshiriqlar

- **6.1.** O'xshashlik koeffitsiyenti nima va u qanday aniqlanadi?
- **6.2.** Agar ABC va DEF uchburchaklarda $\angle A = 105^{\circ}$, $\angle B = 35^{\circ}$, $\angle E = 105^{\circ}$, $\angle F = 40^{\circ}$, AC = 4,4 cm, AB = 5,2 cm, BC = 7,6 cm, DE = 15,6 cm, DF = 22,8 cm, EF = 13,2 cm boʻlsa, ular oʻxshash boʻladimi?
- **6.3.** 2-rasmda tasvirlangan a) va b) romblar nima sababdan o'xshash emas? b) va d) romblar-chi?
- **6.4.** 6-rasmdagi *ABO* va *CDO* uchburchaklar oʻxshash boʻlsa, *AB*, *OC* kesmalar uzunligini va oʻxshashlik koeffitsiyentini toping.
- **6.5.** 7-rasmda ABCD \bigcirc $A_1B_1C_1D_1$. AB = 24, BC = 18, CD = 30, AD = 54, $B_1C_1 = 54$. A_1B_1 , D_1A_1 va C_1D_1 kesmalarni toping.
- **6.6*.** ABC uchburchak AB va AC tomonlarining oʻrtalari mos ravishda P va Q boʻlsin. $\triangle ABC$ \bigcirc $\triangle APQ$ ekanligini isbotlang.

7

O'XSHASH UCHBURCHAKLAR VA ULARNING XOSSALARI

Eng sodda koʻpburchak boʻlmish uchburchaklar oʻxshashligini oʻrganamiz.

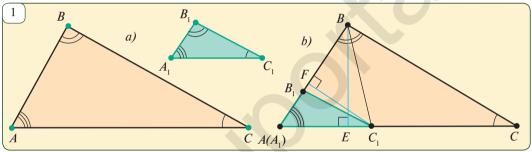
Teorema. Ikkita oʻxshash uchburchak perimetrlarining nisbati oʻxshashlik koeffitsiventiga teng.

Bu teoremani mustaqil isbotlang.

Teorema. Ikkita o'xshash uchburchak yuzlari nisbati o'xshashlik koeffitsiyentining kvadratiga teng.

Isbot. Teorema shartiga koʻra, $\triangle ABC \cap \triangle A_1B_1C_1$. Demak, koʻpburchaklar oʻxshashligi ta'rifiga koʻra, $\angle A=\angle A_1$, $\angle B=\angle B_1$, $\angle C=\angle C_1$ va $\frac{AB}{A_1B_1}-\frac{BC}{B_1C_1}-\frac{CA}{C_1A}-k$

 $\angle A = \angle A_1$ ekanligidan foydalanib, ularni 1-b rasmdagidek ustma-ust qo'yamiz va tegishli yasash hamda belgilashlarni amalga oshiramiz.

Quyidagi uchburchaklar yuzlarini topamiz va ularning nisbatlarini qaraymiz:

Chourenaxial yuzhariii topainiz va diariinig insoat
$$S_{ABC} = \frac{AC \cdot BE}{2};$$

$$S_{ABC_1} = \frac{A_1 C_1 \cdot BE}{2};$$

$$S_{ABC_1} = \frac{A_1 B_1 \cdot C_1 F}{2};$$

$$S_{ABC_1} = \frac{AB \cdot C_1 F}{AB} \qquad (2).$$

$$S_{A_1B_1C_1} = \frac{A_1B_1 \cdot C_1F}{2}; \\ S_{ABC_1} = \frac{AB \cdot C_1F}{2}; \\ \end{bmatrix} \implies \frac{S_{A_1B_1C_1}}{S_{ABC_1}} = \frac{A_1B_1}{AB} \quad (2).$$

(1) tenglikni hadma-had (2) tenglikka bo'lsak, teng burchakka ega bo'lgan uchburchaklar yuzlarining nisbati uchun (3) tenglikni hosil qilamiz.

$$\frac{S_{ABC}}{S_{A_1B_1C_1}} = \frac{AB \cdot AC}{A_1B_1 \cdot A_1C_1}$$
 (3)

Bu yerda shartga koʻra, $\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{BC}{B_1C_1} = \frac{CA}{C_1A_1} = k$ ekanligini hisobga olsak,

$$\frac{S_{ABC}}{S_{A_iB_iC_1}} = \frac{AB \cdot AC}{A_iB_1 \cdot A_iC_1} = \frac{AB}{A_iB_1} \cdot \frac{AC}{A_iC_1} = k \cdot k = k^2$$

tenglik kelib chiqadi. Teorema isbotlandi.

<u>1-masala</u>. O'xshash uchburchaklarning mos tomonlari nisbati shu tomonlarga tushirilgan balandliklar nisbatiga tengligini isbotlang (2-rasm).

$$\Delta ABC \bigcirc \Delta A_1B_1C_1, BD, B_1D_1 - balandliklar$$

$$\frac{AC}{A_1C_1} = \frac{BD}{B_1D_1}$$

Yechish. Berilgan uchburchaklarning o'xshashlik koeffitsiyenti k bo'lsin.

Unda, $AC: A_1C_1 = k;$ $S_{ABC}: S_{A_1B_1C_1} = k^2$ (1) boʻladi. Ikkinchi tomondan,

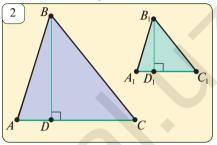
$$\frac{S_{ABC}}{S_{AB_1C_1}} = \frac{\frac{1}{2}AC \cdot BD}{\frac{1}{2}A_1C_1 \cdot B_1D_1} = \frac{AC}{A_1C_1} \cdot \frac{BD}{B_1D_1} = k \cdot \frac{BD}{B_1D_1}$$
(2)

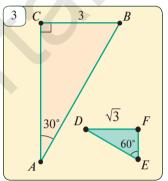
(1) va (2) tengliklardan $k \cdot \frac{BD}{B_1D_1} = k^2$ yoki $\frac{BD}{B_2D_1} = k$. Shunday qilib, $\frac{BD}{B_1D_1}$ ham, $\frac{AC}{A_1C_1}$ nisbat ham

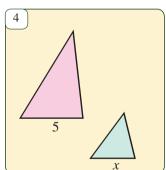
k ga teng, ya'ni $\frac{AC}{A_1C_1} = \frac{BD}{B_1D_1}$.

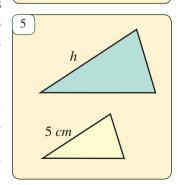

- **7.1.**O'xshash uchburchaklar yuzlari nisbati haqidagi teoremani ayting va isbotlang.
- 7.2. Ikkita oʻxshash ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklar berilgan. Agar $S_{ABC} = 25 cm^2$ va $S_{A_1B_1C_1} = 81 cm^2$ boʻlsa, oʻxshashlik koeffitsiyentini toping.
- **7.3.** Ikkita oʻxshash uchburchak yuzlari 65 m^2 va 260 m^2 . Birinchi uchburchakning bir tomoni 6 m boʻlsa, ikkinchi uchburchakning unga mos tomonini toping.
- **7.4.** Berilgan uchburchak tomonlari 15 cm, 25 cm va 30 cm. Agar perimetri 35 cm boʻlgan uchburchak berilgan uchburchakka oʻxshash boʻlsa, uning tomonlarini toping.
- 7.5. Tomonlari 12 cm, 20 cm va 13 cm boʻlgan uchburchak berilgan. Agar kichik tomoni 9 cm boʻlgan uchburchak berilgan uchburchakka oʻxshash boʻlsa, uning qolgan tomonlarini toping.
- **7.6.** $\triangle ABC \odot \triangle A_1B_1C_1$ va bu uchburchaklarning mos tomonlari nisbati 7 : 5 ga teng. Agar ABC uchburchak yuzi $A_1B_1C_1$ uchburchak yuzidan 36 m^2 ga ortiq boʻlsa, bu uchburchaklar yuzlarini toping.
- 7.7.3-rasmda berilganlardan foydalanib, uchburchaklarning o'xshash yoki o'xshash emasligini aniqlang.
- **7.8.** 4-rasmdagi uchburchaklar oʻxshash va yuzlari nisbati 25: 9 kabi boʻlsa, noma'lum kesma uzunlini toping.
- 7.9. 5-rasmdagi uchburchaklar oʻxshash va S_i : S_2 = 49 : 25 boʻlsa, noma'lum tomonni toping.

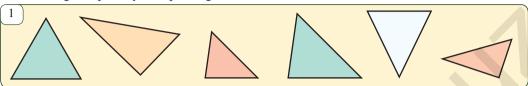

UCHBURCHAKLAR OʻXSHASHLIGINING BIRINCHI ALOMATI

🖟 Faollashtiruvchi mashq

1-rasmda tasvirlangan uchburchaklar ichidan oʻxshashlarini aniqlang. Ularning oʻxshashligini qanday aniqladingiz?

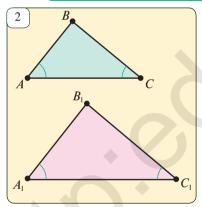
Ta'rifga ko'ra, ikkita uchburchakning o'xshashligini aniqlash uchun ular burchaklarining tengligini va mos tomonlarining proporsional ekanligini tekshirish lozim bo'ladi. Uchburchaklar uchun bu ish ancha osonlashar ekan. Quyida keltiriladigan teoremalar shu xususda bo'lib, ular "uchburchaklar o'xshashligining alomatlari" deb nomlanadi.

Teorema. (Uchburchaklar oʻxshashligining BB alomati). Agar bir uchburchakning ikkita burchagi ikkinchi uchburchakning ikkita burchagiga mos ravishda teng boʻlsa, bunday uchburchaklar oʻxshash boʻladi (2-rasm).

$$\triangle ABC$$
, $\triangle A_1B_1C_1$, $\angle A=\angle A_1$, $\angle C=\angle C_1$

$$ABC \Leftrightarrow \Delta A_1B_1C_1$$

Isbot. 1. Uchburchak ichki burchaklari yigʻindisi haqidagi teoremaga koʻra,

$$\angle B = 180^{\circ} - (\angle A + \angle C), \angle B_1 = 180^{\circ} - (\angle A_1 + \angle C_1)$$
 \Rightarrow $\angle B = \angle B$

Demak, ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklarning burchaklari mos ravishda teng.

2. Shartga koʻra, $\angle A = \angle A_1$, $\angle C = \angle C_1$. Teng burchakka ega boʻlgan uchburchaklar yuzlarining nisbati haqidagi teoremaga koʻra

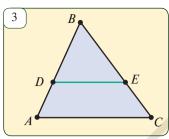
nisbati haqidagi teoremaga koʻra
$$\frac{S_{ABC}}{S_{A_1B_1C_1}} = \frac{AB \cdot AC}{A_1B_1 \cdot A_1C_1} \text{ va } \frac{S_{ABC}}{S_{A_1B_1C_1}} = \frac{CA \cdot CB}{C_1A_1 \cdot C_1B_1}$$

Bu tengliklarning o'ng qismlarini tenglab, bir xil hadlar qisqartirilsa, $\frac{AB}{AB_1} = \frac{BC}{B_1C_1}$ tenglik hosil bo'ladi. Xuddi shu singari, $\angle A = \angle A_1$ va $\angle B = \angle B_1$ tengliklardan foydalanib, $\frac{BC}{B_1C_1} = \frac{CA}{C_1A_1}$ tenglikni olamiz. Shunday qilib, ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklarning burchaklari teng va mos tomonlari proporsional, ya'ni bu uchburchaklar o'xshash. *Teorema isbotlandi*.

Masala. ABC uchburchakning ikki tomonini kesib oʻtuvchi va uchinchi tomoniga parallel boʻlgan DE toʻgʻri chiziq uchburchakdan unga oʻxshash uchburchak ajratishini isbotlang (3-rasm).

Isbot. ABC va DBE uchburchaklarda $\angle B$ — umumiy, $\angle CAB = \angle EDB$ (AC va DE parallel toʻgʻri chiziqlarni AB kesuvchi bilan kesganda hosil boʻlgan mos burchaklar teng boʻlgani uchun) (3-rasm).

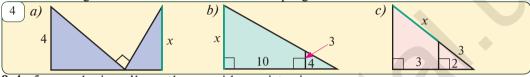
Demak, uchburchaklar oʻxshashligining BB alomatiga koʻra, ABC ω ΔDBE.

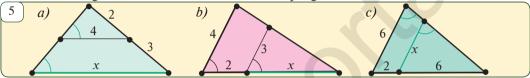
Ż Masala va topshiriqlar

- 8.1. Uchburchaklar o'xshashligining ta'rifi va BB alomatini o'zaro solishtiring.
- **8.2.** Uchburchaklar o'xshashligining BB alomatini isbotlang.

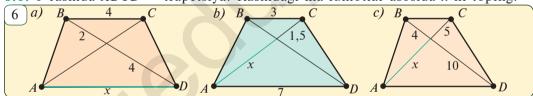
8.3. Rasmdagi ma'lumotlar asosida x ni toping.

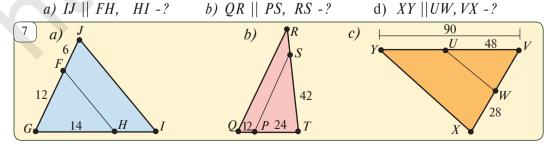
8.4. 5-rasmdagi ma'lumotlar asosida x ni toping.

- **8.5.** ABCD parallelogrammning CD tomonida E nuqta olingan. AE va BC nurlar E nuqtada kesishadi.
 - a) Agar DE = 8 cm, EC = 4 cm, BC = 7 cm, AE = 10 cm bo'lsa, EF va FC ni;
 - **b)** Agar AB = 8 cm, AD = 5 cm, CF = 2 cm bo'lsa, DE va EC ni toping.
- **8.6.** 6-rasmda ABCD trapetsiya. Rasmdagi ma'lumotlar asosida x ni toping.

- **8.7*.** Bittadan o'tkir burchaklari teng bo'lgan ikkita to'g'ri burchakli uchburchaklar o'xshash ekanligini isbotlang.
- **8.8***. ABC uchburchakning AC tomonida D nuqta olingan. Agar $\angle ABC = \angle BDC$ boʻlsa, ABC va BDC uchburchaklar oʻxshash ekanligini isbotlang. Shuningdek, 3AB = 4BD va BC = 9 cm boʻlsa, AC kesmani toping.
- **8.9.** 7-rasmda berilganlarga asosan noma'lum kesmani toping.

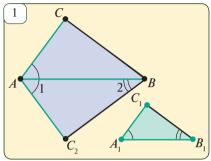
9

UCHBURCHAKLAR OʻXSHASHLIGINING IKKINCHI ALOMATI

Teorema. (Uchburchaklar oʻxshashligining TBT alomati). Agar bir uchburchakning ikki tomoni ikkinchi uchburchakning ikki tomoniga proporsional va bu tomonlar hosil qilgan burchaklar teng boʻlsa, bunday uchburchaklar oʻxshash boʻladi (1-rasm).

$$\Delta ABC, \ \Delta A_1B_1C_1, \ \angle A = \angle A_1, \ \ \frac{AB}{A_1B_1} = \frac{AC}{A_1C_1}$$

$$\Delta ABC \cos \Delta A_1B_1C_1$$

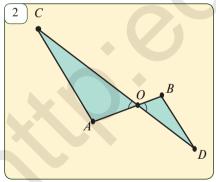

Isbot. $\angle 1 = \angle A_1$, $\angle 2 = \angle B_1$ boʻladigan qilib ABC_2 uchburchak yasaymiz (1-rasm). U BB alomat boʻyicha $A_1B_1C_1$ uchburchakka oʻxshash boʻladi.

Shartga koʻra:
$$\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{AC_2}{A_1C_1}$$
Shartga koʻra:
$$\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{AC}{A_1C_1}$$

Bu ikki tenglikdan, $AC_2 = AC$ ekanligini aniqlaymiz. Unda, uchburchaklar tengligining TBT alomatiga koʻra, $\triangle ABC = \triangle ABC_2$. Xususan, $\angle 2 = \angle B$. Lekin yasashga koʻra, $\angle 2 = \angle B_1$ edi. Demak, $\angle B = \angle B_1$. U holda, $\angle A = \angle A_1$ va $\angle B = \angle B_1$ boʻlgani uchun, uchburchaklar oʻxshashligining BB alomatiga koʻra, $\triangle ABC \triangle \Delta A_1B_1C_1$. *Teorema isbotlandi*.

Masala. AB va CD kesmalar O nuqtada kesishadi, AO = 12 cm, BO = 4 cm, CO = 30 cm, DO = 10 cm boʻlsa, AOC va BOD uchburchaklar yuzlari nisbatini toping.

Yechish: Shartga koʻra,

$$\frac{\frac{OA}{OB} = \frac{12}{4} = 3}{\frac{OC}{OD} = \frac{30}{10} = 3}$$
 $\Rightarrow \frac{OA}{OB} = \frac{OC}{OD} = 3.$

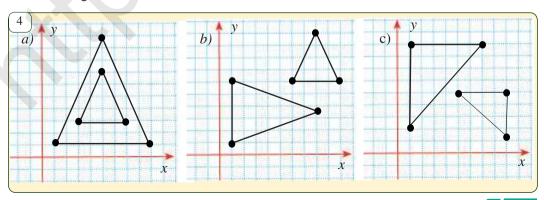
Demak, AOC uchburchakning ikki tomoni BOD uchburchakning ikki tomoniga proporsional va bu tomonlar orasidagi mos burchaklar vertikal

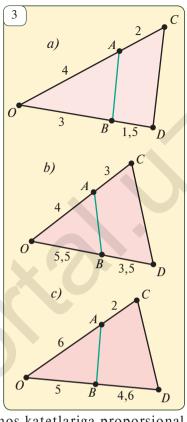
burchaklar bo'lgani uchun: $\angle AOC = \angle BOD$. Shuning uchun, uchburchaklar o'xshashligining TBT alomatiga ko'ra, $\triangle AOC = \triangle BOD$ va o'xshashlik koeffitsiyenti $k = \frac{OA}{OB} = 3$. Endi o'xshash uchburchaklar yuzlarining nisbati haqidagi teoremani

qo'llaymiz:
$$\frac{S_{AOC}}{S_{BOD}} = k^2 = 9.$$
 Javob: 9.

Masala va topshiriqlar

- **9.1.** Uchburchaklar oʻxshashligining ta'rifi va TBT alomatini oʻzaro solishtiring.
- **9.2.** Uchidagi burchaklari teng boʻlgan teng yonli uchburchaklarning oʻxshashligini a) BB; b) TBT alomatdan fovdalanib isbotlang.
- **9.3.**3-rasmda tasvirlangan *OAB* va *OCD* uchburchaklar o'xshash bo'ladimi? Agar o'xshash bo'lsa, bu uchburchaklar perimetrining nisbatini toping.
- 9.4. AC va BD nurlar O nuqtada kesishadi. Agar AO: CO = BO: DO = 3, AB = 7 cm bo'lsa, CD kesmani hamda AOB va COD uchburchaklar yuzlari nisbatini toping.
- **9.5.** ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklarda $\angle A = \angle A_1$, $AB:A_1B_1=AC:A_1C_1=4:3$.
 - a) Agar AB kesma A_1B_1 dan 5 cm ortiq bo'lsa, AB va A_1B_1 tomonlarni toping.
 - b) Agar A_1B_1 kesma AB dan 6 cm kam bo'lsa, AB va A_1B_1 tomonlarini toping.
 - c) Agar berilgan uchburchaklarning yuzlari yigʻindisi 400 cm^2 boʻlsa, har qaysi uchburchakning yuzini toping.
- 9.6. Agar bir to'g'ri burchakli uchburchakning katetlari ikkinchi to'g'ri burchakli uchburchakning mos katetlariga proporsional bo'lsa, bu uchburchaklar o'xshash bo'lishini isbotlang.
- **9.7.** Katetlari 3 dm va 4 dm bo'lgan to'g'ri burchakli uchburchak bilan bir kateti 8 dm va gipotenuzasi 10 dm bo'lgan to'g'ri burchakli uchburchak o'xshash bo'lishini isbotlang.
- **9.8*.** AB kesma va l toʻgʻri chiziq O nuqtada kesishadi. l toʻgʻri chiziqqa AA_1 va BB_1 perpendikularlar tushirilgan. Agar $AA_1 = 2$ cm, $OA_1 = 4$ cm va $OB_1 = 3$ cm boʻlsa, BB_1 , OA va AB kesmalarni toping.
- **9.9*.** 4-rasmda berilgan ma'lumotlar asosida uchburchaklarning o'xshashligini asoslang.

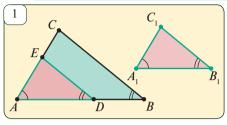
10

UCHBURCHAKLAR OʻXSHASHLIGINING UCHINCHI ALOMATI

(Uchburchaklar o'xshashligining TTT alomati). Agar bir uchburchakning uchta tomoni ikkinchi uchburchakning uchta tomoniga mos ravishda proporsional bo'lsa, bunday uchburchaklar o'xshash bo'ladi.

$$\Delta ABC$$
, $\Delta A_1B_1C_1$, $\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{BC}{B_1C_1} = \frac{CA}{C_1A_1}(1-rasm)$

$$\Delta ABC \Leftrightarrow \Delta A_1B_1C_1$$

Isbot. ABC uchburchakning AB tomonida $AD = A_1B_1$ bo'ladigan qilib D nuqtani belgilaymiz. D nuqtadan BC tomonga parallel qilib o'tkazilgan to'g'ri chiziq AC tomonni E nuqtada kessin. Unda uchburchaklar o'xshashligining BB alomatiga ko'ra. $\triangle ADE$ va $\triangle ABC$ o'xshash bo'ladi. U holda bu o'xshashlik teorema

shartiga ko'ra quyidagi tengliklar juftiga ega bo'lamiz:

$$\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{BC}{B_1C_1} \text{ va } \frac{AB}{AD} = \frac{BC}{DE}, \quad (1) \qquad \frac{AB}{A_1B_1} = \frac{AC}{A_1C_1} \text{ va } \frac{AB}{AD} = \frac{AC}{AE}. \quad (2)$$

U holda $AD = A_1B_1$ ekanligini hisobga olsak, ularning birinchisidan $B_1C_1 = DE$, ikkinchisidan esa $A_iC_i = AE$ ekanligi kelib chiqadi. Shunday qilib, uchburchaklar tengligining TTT alomatiga ko'ra, $\triangle ADE = \triangle A_1B_1C_1$. Unda $\triangle ADE \triangle \triangle ABC$.

Demak, $\triangle ABC \cap \triangle A_1B_1C_1$. Teorema isbotlandi.

Masala. Agar ikkita teng yonli uchburchakdan birining asosi va yon tomoni ikkinchisining asosi va yon tomoniga proporsional bo'lsa, bu uchburchaklarning o'xshash ekanligini isbotlang.

$$\Delta A B C, \quad A B = B C, \quad \frac{AB}{A_1 B_1 C_1} = \frac{AC}{A_1 C_1}$$

$$\Delta ABC \Leftrightarrow \Delta A_1 B_1 C_1$$

$$\Delta ABC \otimes \Delta A_1B_1C_1$$

Isbot. Berilgan AB = BC, $A_1B_1 = B_1C_1$ tengliklar va $\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{AC}{A_1C_1}$ nisbatdan $\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{AC}{A_1C_1}$ =

 $= \frac{BC}{B_1C_1}$ tengliklarni hosil qilamiz. Demak, uchburchaklar o'xshashligining TTT alomatiga koʻra, $\triangle ABC \cap \triangle A_1B_1C_1$.

Masala va topshiriqlar

- 10.1. Uchburchaklar oʻxshashligining TTT alomatini ayting va isbotini bayon qiling.
- **10.2.** $AC = 14 \text{ cm}, AB = 11 \text{ cm}, BC = 13 \text{ cm}, A_1C_1 = 28 \text{ cm}, A_1B_1 = 22 \text{ cm}, B_1C_1 = 26$ cm ekanligi ma'lum. ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklar o'xshash bo'ladimi?
- 10.3.2-rasmdagi oʻxshash uchburchaklar juftliklarini koʻrsating.
- **10.4.** ABCD trapetsiyaning AB va CD yon tomonlari davom ettirilsa, E nuqtada kesishadi. Agar AB=5 cm, BC=10 cm, CD=6 cm, AD=15 cm bo'lsa, AEDuchburchak yuzini toping.
- 10.5. Trapetsiyaning asoslari 6 cm va 9 cm, balandligi 10 cm. Trapetsiyaning diagonallari kesishgan nuqtadan asoslarigacha boʻlgan masofalarni toping.
- 10.6. Istalgan ikkita teng tomonli uchburchak o'xshash bo'lishini isbotlang.

10.7. Asosi 12 cm, balandligi 8 cm boʻlgan teng yonli uchburchak ichiga kvadrat shunday ichki chizilganki, kvadratning ikkita uchi uchburchak asosida, qolgan ikki uchi esa yon tomonlarda yotadi. Kvadrat tomonini toping.

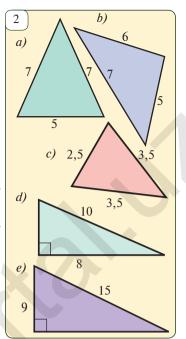
10.8*. O'tkir burchakli ABC uchburchakning AA_1 va BB_1 balandliklari o'tkazilgan. $\triangle ABC \triangle \triangle A_1B_1C$ ekanligini isbotlang.

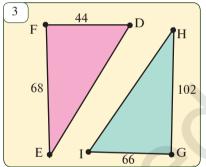
10.9. Ikkita oʻxshash uchburchak yuzlari 6 va 24 ga teng. Ulardan birining perimetri ikkinchisinikidan 6 ga ortiq. Katta uchburchakning perimetrini toping.

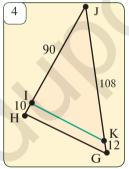
10.10.3-rasmdagi uchburchaklar qaysi alomatga koʻra oʻxshash?

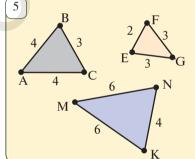
10.11.4- rasmdagi *JKI* va *JGH* uchburchaklar qaysi alomatga koʻra oʻxshash?

10.12.5- rasmdagi uchburchaklarning qaysilari birbiriga o'xshash?

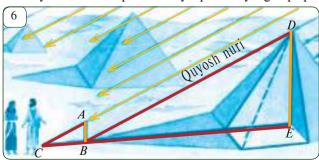

Tarixiy lavhalar. Bu voqea miloddan avvalgi VI asrda boʻlgan. Bu vaqtda yunonlar geometriya bilan deyarli shugʻullanishmas edi. Yunon faylasufi Fales misr fani bilan tanishish uchun tashrif buyurgan. Misrliklar unga qiyin masala beradi: ulkan piramidalardan birining balandligini qanday hisoblash mumkin? Fales bu masalaning sodda va jozibali yechimini topdi. U tayoqchani yerga qoqdi

va shunday dedi: "Qachonki shu (tayoqcha soyasining uzunligi tayoqchaning uzunligi bilan teng bo'lsa, piramida soyasining uzunligi piramida balandligi bilan teng bo'ladi" (6-rasm). Fales fikrini asoslashga harakat qiling!

TO'G'RI BURCHAKLI UCHBURCHAKLARNING O'XSHASHLIK ALOMATLARI

Ma'lumki, to'g'ri burchakli uchburchaklarning bittadan burchaklari to'g'ri burchakdan iborat bo'ladi. Shuning uchun bunday uchburchaklarning o'xshashlik alomatlari ancha soddalashadi.

1-teorema. Toʻgʻri burchakli uchburchaklarning bittadan oʻtkir burchagi mos ravishda teng boʻlsa, ular oʻxshash boʻladi.

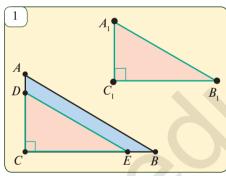
2-teorema. Toʻgʻri burchakli uchburchaklarning katetlari mos ravishda proporsional boʻlsa, ular oʻxshash boʻladi.

3-Teorema. Toʻgʻri burchakli uchburchaklardan birining gipotenuzasi va kateti ikkinchisining gipotenuzasi va katetiga mos ravishda proporsional boʻlsa, ular oʻxshash boʻladi.

Bu alomatlardan dastlabki ikkitasining toʻgʻriligi oʻz-oʻzidan ravshan. Keling, uchinchi alomatni isbotlaylik.

$$\Delta ABC, \Delta A_1B_1C_1, \ \angle C = 90^\circ, \angle C_1 = 90^\circ, \quad \frac{AB}{A_1B_1} = \frac{BC}{B_1C_1}$$

$$\Delta ABC \Leftrightarrow \Delta A_1B_1C_1$$

Isbot. ABC uchburchakning BC tomoniga $CE = C_1B_1$ boʻladigan qilib CE kesmani qoʻyamiz va $DE \mid\mid AB$ ni oʻtkazamiz (1-rasm). Unda uchburchaklar oʻxshashligining BB alomatiga koʻra, ΔDEC va ΔABC oʻxshash boʻladi. Oʻxshash uchburchaklar mos tomonlarining proporsionalligidan: $\frac{AB}{DE} = \frac{CB}{CE}$

Yasashga koʻra, $CE = C_1B_1$. Demak,

$$\frac{AB}{DE} = \frac{CB}{C_1B_1} \tag{1}$$

tenglik o'rinli. Boshqa tomondan, teorema shartiga ko'ra, $\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{CB}{C_1B_1}$ (2)

(1) va (2) tengliklardan $DE = A_1B_1$ ekanligini aniqlaymiz.

 $A_1B_1C_1$ va DEC uchburchaklarni qaraymiz: 1. $CE = C_1B_1$ (yasashga koʻra);

2. $\overrightarrow{DE} = A_1 B_1$ (isbotlangan tenglik).

To'g'ri burchakli uchburchaklarning bittadan kateti hamda gipotenuzasi bo'yicha tenglik alomatiga ko'ra, $\Delta A_1 B_1 C_1 = \Delta DEC$.

Ikkinchi tomondan esa $\triangle ABC \bowtie \triangle DEC$. U holda, $\triangle ABC \bowtie \triangle A_1B_1C_1$ boʻladi. *Teorema isbotlandi*.

Masala. Agar ikkita teng yonli uchburchakdan birining yon tomoni va balandligi ikkinchisining yon tomoni va balandligiga proporsional boʻlsa, bu uchburchaklarning oʻxshash ekanligini isbotlang (2-rasm).

Isbot. To'g'ri burchakli ABD va $A_1B_1D_1$ uchburchaklarni qaraymiz. Shartga ko'ra, ularning bittadan kateti va gipotenuzasi o'zaro proporsional. Demak,

3-teoremaga asosan $\triangle ABD \bowtie \triangle A_1B_1D_1$. Unda $\angle DBA = \angle D_1B_1A_1$. Teng yonli uchburchak asosiga tushirilgan balandlikning bissektrisa ham bo'lishini hisobga olsak, $\angle B = 2\angle DBA = 2\angle D_1B_1A_1 = \angle B_1$ bo'ladi.

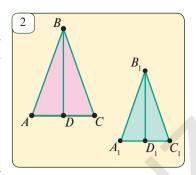
Natijada, ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklarda

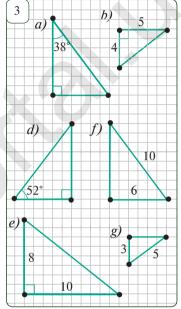
$$\angle B = \angle B_1$$
 va $\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{BC}{B_1C_1}$ tengliklarga ega bo'lamiz.

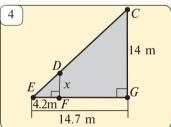
Demak, uchburchaklar oʻxshashligining TBT alomatiga koʻra, $\triangle ABC \triangle \Delta A_1B_1C_1$. Soʻralgan tasdiq isbotlandi.

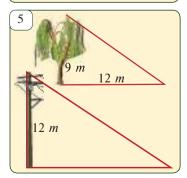
Masala va topshiriqlar

- 11.1. 3-rasmdan o'xshash uchburchaklarni toping.
- **11.2.** Katetlari 3 *m* va 4 *m* boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchakka oʻxshash uchburchakning bir kateti 27 *m* boʻlsa, ikkinchi kateti necha *m* boʻladi?
- **11.3.** Yuzlari 21 m^2 va 84 m^2 boʻlgan ikkita toʻgʻri burchakli uchburchaklar oʻxshash. Agar birinchi uchburchakning bir kateti 6 m boʻlsa, ikkinchi uchburchak katetlarini toping.
- **11.4.** Bir aylanaga ikkita oʻxshash toʻgʻri burchakli uchburchak ichki chizilgan. Bu uchburchaklarning tengligini isbotlang.
- 11.5*. Katetlari 10 cm va 12 cm boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchakka bitta burchagi umumiy boʻlgan kvadrat ichki chizilgan. Agar kvadratning bitta uchi gipotenuzada ekanligi ma'lum boʻlsa, kvadratning tomonini toping.
- 11.6*. ABC uchburchak berilgan. Unga ADEF romb shunday ichki chizilganki, D, E va F nuqtalar mos ravishda uchburchakning AB, BC va CA tomonlarida yotadi. Agar AB=c, AC=b boʻlsa, romb tomonini toping.
- **11.7.** 4-rasmda berilgan ma'lumotlar asosida noma'lum kesma uzunligini toping.
- **11.8.** Tol daraxtining balandligi 9 *m*, simyogʻochning balandligi esa 12 *m* (5-rasm). Agar tolning soyasi 12 *m* ni tashkil qilsa, simyogʻochning soyasi uzunligini toping.
- **11.9.** Anor daraxti balandligi 3 *m* boʻlib uning soyasi kechga borib 6 *m* ni tashkil qildi. Balandligi 4,2 *m* boʻlgan olma daraxtining soyasi bu paytda qanchani tashkil qiladi?

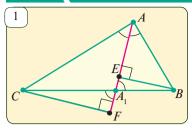

OʻXSHASHLIK ALOMATLARINING ISBOTLASHGA DOIR MASALALARGA TATBIQLARI

1-masala. Uchburchak bissektrisasi oʻzi tushgan tomonni qolgan ikki tomonga proporsional kesmalarga ajratishini isbotlang.

$$\begin{array}{c|c}
\hline
\Delta ABC, AA_1 - bissek-\\
trisa (1-rasm)
\end{array}$$

Yechish. AA_1 to'g'ri chiziqqa BE va CF perpendikularlar tushiramiz. Unda $\angle CAF = \angle BAE$ bo'lgani uchun, to'g'ri burchakli CAF va BAE uchburchaklar o'xshash bo'ladi. O'xshash uchburchaklarning mos tomonlari proporsionalligidan

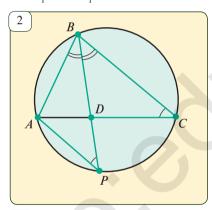
$$\Delta CAF \cap \Delta BAE \Rightarrow \frac{AC}{AB} = \frac{CF}{BE}$$
 (1)

Shunga o'xshash

$$\Delta CA_1 F \propto \Delta BA_1 E \Rightarrow \frac{CA_J}{BA_J} = \frac{CF}{BE}$$
 (2)

(1) va (2) tengliklarni solishtirsak, $\frac{AC}{AB} = \frac{CA_I}{BA_I}$ yoki $\frac{AC}{AB} = \frac{CA_I}{BA_I}$ bo'ladi. Bu

 A_1B va A_1C kesmalar AB va AC kesmalarga proporsional ekanligini anglatadi.

2-masala. ABC uchburchakning BD bissektrisasi uchburchakka tashqi chizilgan aylanani B va P nuqtalarda kesadi. $\triangle ABP \triangle \triangle BDC$ ekanligini isbotlang (2-rasm).

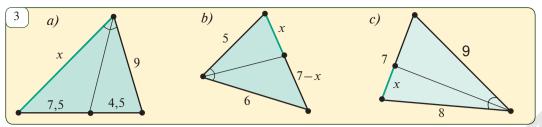
Yechish. $\triangle ABP$ va $\angle BDC$ da:

- 1. $\angle DBC = \angle ABP \Leftarrow \text{shartga ko'ra};$
- 2. $\angle DCB = \angle APB \Leftarrow$ chunki ular bitta yoyga tiralgan.

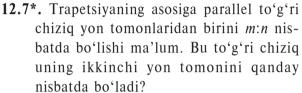
Demak, uchburchaklar oʻxshashligining BB alomatiga koʻra, $\triangle ABP \approx \triangle BDC$.

Masala va topshiriqlar

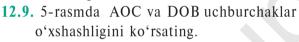
- 12.1. Uchburchak bissektrisasi oʻzi tushgan tomonda ajratgan kesmalari va uchburchakning qolgan tomonlari orasidagi proporsionallikni yozib koʻrsating.
- 12.2. To'g'ri burchakli ABC uchburchakning C to'g'ri burchagidan CD balandlik o'tkazilgan. $\angle ACD = \angle CBD$ bo'lishini isbotlang. Hosil bo'lgan shaklda nechta o'zaro o'xshash uchburchaklarni ko'rsata olasiz?
- 12.3.3-rasmdagi ma'lumotlar asosida x ni toping.
- 12.4. ABC uchburchaklarning AD bissektrisasi oʻtkazilgan. Agar CD = 4.5 m; BD = 13.5 m va ABC uchburchak perimetri 42 m boʻlsa, uning AB va AC tomonlarini toping.
- 12.5.ABC uchburchak medianalari N nuqtada kesishadi. Agar ABC uchburchak yuzi 87 dm^2 boʻlsa, ANB uchburchak yuzi nimaga teng?

12.6.ABC uchburchak medianalari kesishgan N nuqtadan AB va BC tomonlargacha boʻlgan masofalar mos ravishda 3 dm va 4 dm. Agar AB = 8 dm boʻlsa, BC tomonni hisoblang.

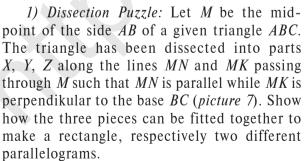
12.8. 4-rasmda trapetsiya tasvirlangan. AOD va COB uchburchaklarning oʻxshashligini isbotlang.

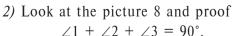

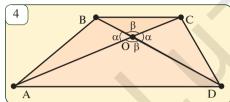
12.10. 6-rasmda tasvirlangan uchburchaklar oʻxshashmi?

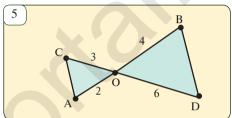

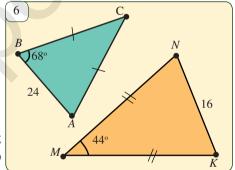
Geometriya va ingliz tili. Quyida ingliz tilida berilgan geometrik masalani yechib koʻring-chi! Bu bilan ham ingliz tilidan, ham geometriyadan nimaga qodirligingizni sinab olasiz.

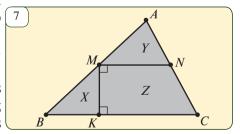

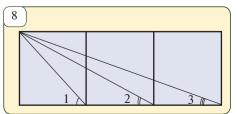

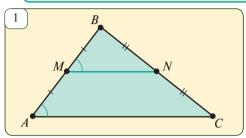

<u>1-masala</u>. Uchburchaklarning oʻxshashligidan foydalanib, uchburchak oʻrta chizigʻi uchburchakning bir tomoniga parallel va shu tomonning yarmiga teng ekanligini isbotlang.

$$\triangle ABC$$
, $MN - o$ 'rta chiziq (1-rasm): $MA = MB$, $NC = NB$

$$MN \mid\mid AC, MN = \frac{1}{2}AC$$

Yechish.
$$\triangle ABC$$
 va $\triangle MBN$ uchun:
 $\angle B$ — umumiy, $\frac{BM}{AB} = \frac{BN}{BC} = \frac{1}{2}$

Shuning uchun, uchburchaklar oʻxshashligining TBT alomatiga koʻra, bu ikki uchburchak oʻxshash. Endi mushohadani mana bunday davom ettiramiz:

$$\Delta MBN \odot \Delta ABC \implies \begin{cases} \angle BMN = \angle A, \\ \frac{MN}{AC} = \frac{1}{2} \end{cases} \implies \begin{cases} MN \parallel AC, \\ MN = \frac{1}{2}AC. \end{cases}$$

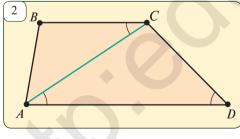
2-masala. Agar asoslari BC va AD boʻlgan ABCD trapetsiyaning AC diagonali uni ikkita oʻxshash uchburchakka ajratsa, $AC^2 = BC \cdot AD$ boʻlishini isbotlang.

$$ABCD - trapetsiya, BC || AD,$$

 $\Delta ABC \Leftrightarrow \Delta DCA (2-rasm)$

$$AC^2 = BC \cdot AD$$

Yechish. 1-qadam. ABC va ACD uchburchaklarning burchaklarini taqqoslaymiz. $\angle ACB = \angle CAD$, chunki bu burchaklar — ichki almashinuvchi burchaklar. $\angle B \neq \angle D$, chunki ABCD — trapetsiya (aks holda,

$$\angle D + \angle A = \angle B + \angle A = 180^{\circ}$$
,

ya'ni $AB \mid\mid CD$ bo'lib, ABCD trapetsiya bo'lmay qolar edi). U holda, $\angle D = \angle BAC$

va $\angle ACD = \angle B$.

2-qadam. Endi ABC va DCA oʻxshash uchburchaklarning mos tomonlari nisbatini yozamiz: , $\frac{AC}{BC} = \frac{AD}{AC}$ bundan $AC^2 = BC \cdot AD$.

Masala va topshiriqlar

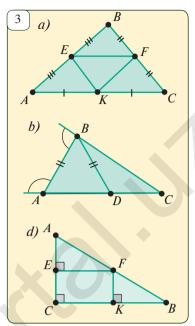
- **13.1.**a) Bo'yi 170 *cm* bo'lgan odam soyasining uzunligi 1 *m* bo'lsa, balandligi 5,4 *m* bo'lgan simyog'och soyasining uzunligini toping.
 - b) Ikkita teng yonli uchburchakning uchidagi burchaklari teng. Birinchi uchburchakning yon tomoni 17 cm, asosi 10 cm ga, ikkinchi uchburchakning asosi 8 cm ga teng. Ikkinchi uchburchakning yon tomonini toping.

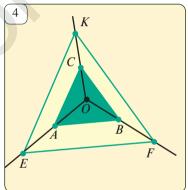
- **13.2.**3-rasmdagi har bir chizmadan oʻxshash uchburchaklarni koʻrsating.
- **13.3.** ABC uchburchakning AP medianasi BC tomonga parallel va uchlari AB va AC tomonlarda yotgan istalgan kesmani teng ikkiga boʻlishini isbotlang.
- **13.4.** Uchburchakning uchlari uning oʻrta chizigʻini oʻz ichiga olgan toʻgʻri chiziqdan teng masofada yotishini isbotlang.
- **13.5.** Aylanaga ichki chizilgan *ABCD* toʻrtburchak diagonallari *O* nuqtada kesishadi.

 $\triangle AOB \otimes \triangle COD$ ekanligini isbotlang.

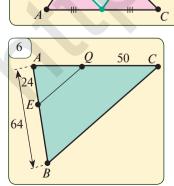
- 13.6.ABC uchburchak ichki sohasida O nuqta va OA, OB, OC nurlarda mos ravishda E, F, K nuqtalar olingan (4-rasm). Agar AB||EF va BC||FK boʻlsa, ABC va EFK uchburchaklar oʻxshash ekanligini isbotlang.
- 13.7*. Trapetsiyaning diagonallari kesishish nuqtasidan o'tuvchi to'g'ri chiziq trapetsiya asoslaridan birini m:n nisbatda bo'ladi. Bu to'g'ri chiziq ikkinchi asosni qanday nisbatda bo'ladi?
- **13.8.** Agar *ABC* uchburchakning yuzi *S* ga teng bo'lsa, 5-rasmda *x* bilan belgilangan soha yuzini toping.
- **13.9.** 6-rasmda $EQ \mid\mid BC$. AQ ni toping.
- **13.10.** 7- rasmda *AB* || *EC. QC* ni toping.
- **13.11.** 8-rasmda *ABC* uchburchakning balandliklari o'tkazilgan. Natijada nechta o'xshash uchburchaklar hosil bo'ldi?

b)

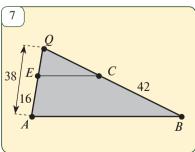

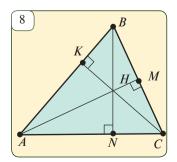

c)

a)

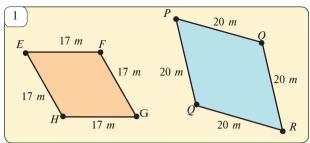

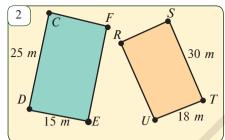

I. Testlar

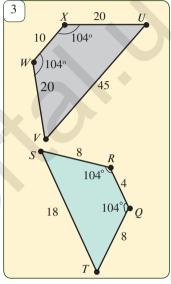
- 1. Quyidagi ta'riflardan qaysi biri to'g'ri?
 - A) Ikkita uchburchakning burchaklari mos ravishda teng boʻlsa, ular oʻxshash deyiladi;
 - B) Ikkita uchburchakning tomonlari mos ravishda teng bo'lsa, ular o'xshash deyiladi;
 - D) Ikkita uchburchakning mos tomonlari proporsional va mos burchaklari teng bo'lsa, ular o'xshash deyiladi;
 - E) Ikkita uchburchakning mos tomonlari va mos burchaklari teng bo'lsa, ular o'xshash deyiladi.
- 2. Ikkita o'xshash uchburchak yuzlarining nisbati nimaga teng?
 - A) O'xshashlik koeffitsiyentiga;
 - B) Ularning mos tomonlari nisbatiga;
 - D) Ularning perimetrlari nisbatiga;
 - E) O'xshashlik koeffitsiyentining kvadratiga.
- 3. Quyidagi tasdiqlardan qaysi biri toʻgʻri?
 - A) Uchburchaklardan birining ikkita burchagi ikkinchisining ikkita burchagiga teng bo'lsa, ular o'xshash bo'ladi;
 - B) Uchburchaklardan birining ikkita tomoni ikkinchisining ikki tomoniga teng bo'lsa, ular o'xshash bo'ladi;
 - D) Ikkita uchburchakning bittadan burchaklari teng va ikkitadan tomonlari proporsional bo'lsa, ular o'xshash bo'ladi;
 - E) Ikkita uchburchakning bittadan burchaklari teng va bittadan tomonlari proporsional bo'lsa, ular o'xshash bo'ladi.
- 4. To'g'risini toping. Agar ikkita uchburchak o'xshash bo'lsa, ularning ...
 - A) Balandliklari teng boʻladi;
- B) Tomonlari proporsional bo'ladi;
- D) Tomonlari teng boʻladi;
- E) Yuzlari teng boʻladi.
- 5. O'xshash uchburchaklarning perimetrlari nisbati nimaga teng?
 - A) Mos tomonlar nisbatining kvadratiga;

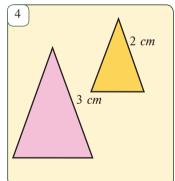
 B) O'xshashlik
 - B) O'xshashlik koeffitsiyentiga;
 - D) Oʻxshashlik koeffitsiyentining kvadratiga; E) Yuzlari nisbatiga.
- 6. Qaysi bandda 1-rasmda tasvirlangan romblar oʻxshashligi toʻgʻri yozilgan?
 - A) EHGF at PQRO;
- B) $HGFE \ \ \, \cap \ \, PQRO$;
- D) GFEH on QROP;
- E) EHGF agraphi QROP.
- 7. 2- rasmdagi koʻpburchaklar oʻxshashmi? Nega?
 - A) Ha, chunki bu koʻpburchaklarning mos burchaklari teng va mos tomonlari proporsional;
 - B)Ha, chunki bu koʻpburchaklarning mos burchaklari proporsional va mos tomonlari teng;
 - D) Ha, chunki bu koʻpburchaklarning mos burchaklari teng;
 - E) Ha, chunki bu koʻpburchaklarning mos tomonlari proporsional;

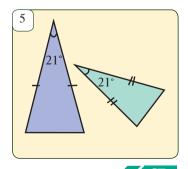

- 8. 3-rasmdagi SRQT va VWXU trapetsiyalar oʻxshashmi? Agar oʻxshash boʻlsa, ularning oʻxshashlik koeffitsiyenti nimaga teng?
 - A. Ha, k = 0,4;
- B. Ha, k=0.5;
- D. Ha, k = 0.8;
- E. Yoʻq.
- 9. O'xshash uchburchaklarning mos tomonlari 4 cm va 13 cm. Agar birinchi uchburchak yuzi 16 cm² ga teng bo'lsa, ikkinchi uchburchak yuzini toping.
 - A. 169 cm²;
- B. 16 cm²;
- D. 52 cm²;
- E. 189 cm²;
- **10.** Ikkita oʻxshash uchburchak yuzlarining nisbati 144 ga teng. Ularning mos tomonlari nisbati nimaga teng?
 - A. 13 ga;
- B. 12 ga;
- D. 14 ga;
- E. 16 ga;
- 11.4-rasmdagi uchburchaklar oʻxshash. Rasmda berilgan kattaliklarga koʻra katta uchburchak yuzining kichik uchburchak yuziga nisbatini toping.
 - A. 9:4;
- B. 3:2;
- D. 4:9;
- E. 2:3;
- 12. Ikkita oʻxshash uchburchak yuzlarining nisbati a ga teng boʻlsa, bu uchburchaklar oʻxshashlik koeffitsiyenti nimaga teng boʻladi?
 - A. $1:a^2$:
- B. a^2 ;
- $D.\sqrt{a}$;
- E. 1:a;
- 13. 5-rasmda keltirilgan teng yonli uchburchaklar o'xshashmi? Nega?
- A. Ha, chunki ularning ikkitadan tomonlari propotsional va ular orasidagi burchagi teng;
- B. Yo'q, chunki ularning ikkita burchagi o'zaro teng emas;
- D. Yo'q, chunki ularning mos burchaklari teng emas;
- E. Yo'q, chunki ularning tomonlari proporsional emas;

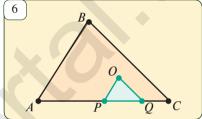

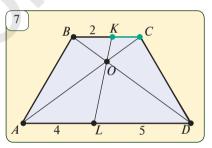

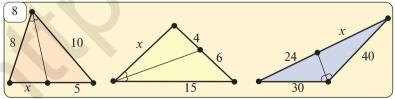
II. Masalalar

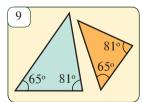
- 1. ABC uchburchakning AB va AC tomonlari oʻrtalari mos ravishda E va F nuqtalar boʻlsin. Agar AEF uchburchak yuzi 3 cm^2 boʻlsa, ABC uchburchak yuzini toping.
- **2.** ABC uchburchakning AC tomoniga parallel toʻgʻri chiziq AB va BC tomonlarni mos ravishda N va P nuqtalarda kesadi. Agar AN = 4, NB = 3, BP = 3,6 boʻlsa, BC tomonni toping.
- 3. O'tkir burchakli ABC uchburchakning AB tomonida K nuqta olingan. Agar AK=3, BK=2 va uchburchakning BD balandligi 4 ga teng bo'lsa, K nuqtadan AC kesmagacha bo'lgan masofani toping.
- **4.** ABCD parallelogrammning BC tomoni oʻrtasidagi K nuqtadan oʻtkazilgan DK nur bilan AB nur F nuqtada kesishadi. Agar AD = 4, DK = 5 va DC = 5 boʻlsa, AFD uchburchak perimetrini hisoblang.
- 5. ABC uchburchak ichki sohasida olingan O nuqtadan AB va BC tomonlarga parallel toʻgʻri chiziqlar oʻtkazilgan. Bu toʻgʻri chiziqlar AC tomonni mos ravishda P va Q nuqtalarda kesadi. Agar PQ = 2, AC = 7 va ABC uchburchak yuzi 98 ga teng boʻlsa, POQ uchburchak yuzini aniqlang (6-rasm).
- **6.** ABCD trapetsiyaning BC va AD asoslarida mos ravishda K va L nuqtalar olingan. KL kesma trapetsiyaning diagonallari kesishgan nuqtadan oʻtadi. Agar AL=4, LD=5 va BK=2 boʻlsa, KC kesmani toping (7-rasm).

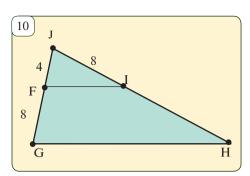

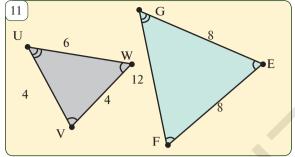
- 7. Ikkita oʻxshash uchburchaklardan birinchisining yuzi 15 mm², ikkinchisining yuzi esa 135 mm². Birinchi uchburchakning bitta tomoni 6 mm boʻlsa, ikkinchi uchburchakning unga mos tomonini toping?
- 8. 8-rasmda berilganlarga ko'ra noma'lum kesmani toping.
- 9. 9-rasmda keltirilgan uchburchak o'xshashmi? Nega?

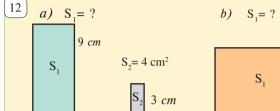

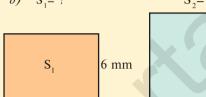
- **10.**10-rasmda $JIF \cap HJG$. IH kesma uzunligini toping
- 11.11-rasmda tasvirlangan uchburchaklar oʻxshashmi? Agar oʻxshash boʻlsa, ularning oʻxshashlik koeffitsiyentini toping.
- 12. Ikkita oʻxshash uchburchaklardan birinchisining yuzi 24 mm², ikkinchisining yuzi esa 216 mm². Birinchi uchburchakning balandliklaridan biri 8 mm boʻlsa, ikkinchi uchburchakning mos balandligini toping.

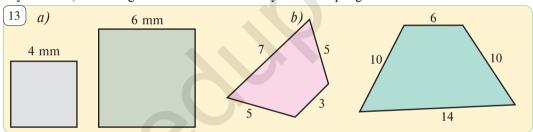
13.12-rasmda tasvirlangan koʻpburchaklar oʻxshash. Berilgan ma'lumotlardan foydalanib, noma'lum kattalikni toping

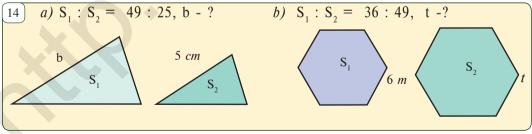

14. 13-rasmda tasvirlangan koʻpburchaklar oʻxshash. Berilgan ma'lumotlardan foydalanib, ularning oʻxshashlik koeffitsiyentini toping

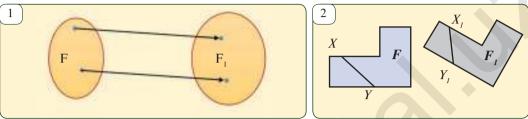
15. 14-rasmda tasvirlangan koʻpburchaklar oʻxshash. Berilgan ma'lumotlar asosida noma'lumni toping.

- **16.** Chinor daraxtining soyasi 12 *m*. Uning yonidagi koʻp qavatli uyning soyasi esa 6 *m*. Agar chinor daraxti uydan 16 *m* baland boʻlsa, uyning balandligi qanchani tashkil qiladi?
- 17. Haykalning balandligi 9 m boʻlib, uning soyasi 12 m. Haykal yonida oʻsayotgan terak daraxtining soyasi esa 16 m. Terakning balandligi qancha?

TEKISLIKDA GEOMETRIK ALMASHTIRISHLAR. HARAKAT VA PARALLEL KOʻCHIRISH

Tekislikda berilgan F shaklning har bir nuqtasi biror bir usulda koʻchirilsa, yangi F_1 shakl hosil boʻladi (1- rasm). Agar bu koʻchirishda (akslantirishda) birinchi shaklning har xil nuqtalari ikkinchi shaklning har xil nuqtalariga koʻchsa (akslantirish oʻzaro bir qiymatli boʻlsa), bu koʻchirishga geometrik shakl almashtirish deb ataladi.

Agar shakl akslantirishda tekislikning barcha nuqtalari koʻchsa, unda tekislikni oʻzini-oʻziga akslantirish haqida ham gapirish mumkin. Quyida tekislikdagi baʻzi bir geometrik almashtirishlar ustida toʻxtalamiz.

Nuqtalar orasidagi masofani saqlaydigan shakl almashtirish *harakat* deb ataladi.

Ta'rifga ko'ra, shakl almashtirshda F shaklning ixtiyoriy X va Y nuqtalari F_I shaklning qandaydir X_I va Y_I nuqtalariga o'tgan bo'lib, $XY = X_I Y_I$ tenglik bajarilsa (ya'ni masofa saqlansa), bunday shakl almashtirish harakat bo'ladi (2-rasm).

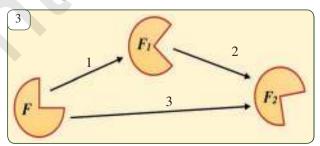
Harakatning quyidagi xossalarini keltirish mumkin.

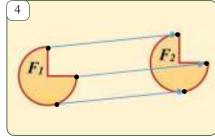
Harakatda toʻgʻri chiziq — toʻgʻri chiziqqa, nur — nurga, kesma - unga teng kesmaga, burchak - unga teng burchakka, uchburchak - unga teng uchburchakka koʻchadi (akslanadi).

Aytaylik, F shakl birinchi harakat natijasida F_1 shaklga, F_1 shakl esa ikkinchi harakat yordamida F_2 shaklga oʻtgan boʻlsin. Natijada, F shakl bu ikki harakat yordamida F_2 shaklga koʻchadi va bu koʻchish oʻz navbatida yana harakat boʻladi (3-rasm).

Tekislikda biror harakat yordamida birini ikkinchisiga koʻchirish mumkin boʻlgan shakllar teng deyiladi.

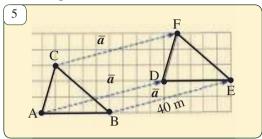
Tekislikda biror $A\overline{B}$ vektor va ixtiyoriy X nuqta berilgan boʻlsin. Agar X_1 nuqta uchun $XX_1 = AB$ shart bajarilsa, X nuqta X_1 nuqtaga AB vektor boʻylab parallel koʻchirilgan deb ataladi.

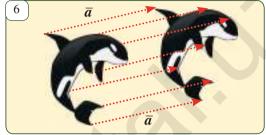

Agar tekislikda berilgan F shaklning har bir nuqtasi \overline{AB} vektor boʻylab koʻchirilsa (5- rasm), yangi F_I shakl hosil boʻladi. Bu holda F shakl F_I shaklga parallel koʻchirilgan deyiladi. Parallel koʻchirishda F shaklning har bir nuqtasi bir xil yoʻnalishda bir xil masofaga koʻchirilgan boʻladi.

5- rasmda tasvirlangan uchburchakning har bir nuqtasi boshlangʻich holatiga nisbatan 40 m ga parallel koʻchgan. 6-rasmdagi delfin ham \overline{a} vektor boʻylab parallel koʻchirilgan.

Ravshanki, parallel koʻchirish harakatdir. Shuning uchun, parallel koʻchirishda toʻgʻri chiziq - toʻgʻri chiziqqa, nur — nurga, kesma - unga teng kesmaga koʻchadi va hokazo.

Aytaylik, $\overline{AB} = (a; b)$ vektor boʻylab parallel koʻchirishda F shaklning nuqtasi X(x; y) va F_I shaklning nuqtasi $X_I(x_I; y_I)$ ga oʻtsin. Unda taʻrifga koʻra quyidagilarga egamiz:

$$x_1 - x = a$$
, $y_1 - y = b$ yoki $x_1 = x + a$, $y_1 = y + b$.

Bu tengliklar paralel ko'chirish formulalari deb ataladi.

1-masala. $\overline{p}=(3;2)$ vektor boʻylab parallel koʻchirishda P(-2;4) nuqta qaysi nuqtaga koʻchadi?

Yechish. Yuqoridagi parallel koʻchirish formulalardan foydalanamiz:

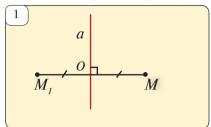
$$x_1 = -2 + 3 = 1,$$
 $y_1 = 4 + 2 = 6.$ **Javob:** $P_1(1; 6).$

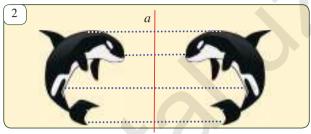
🔀 Masala va topshiriqlar

- **15.1.** $\overline{p} = (-2; 1)$ vektor boʻylab parallel koʻchirishda a) (3; -2); b) (0; 2); c) (2; -5) nuqta qaysi nuqtaga koʻchadi?
- **15.2.** Parallel koʻchirishda A(4; 2) nuqta B(3; 7) nuqtaga koʻchdi. Parallel koʻchirish qaysi vektor boʻylab amalga oshirilgan?
- 15.3. Parallel koʻchirishda a) toʻgʻri chiziq toʻgʻri chiziqqa; b) nur nurga; c) kesma unga teng kesmaga koʻchishini isbotlang.
- **15.4.** Parallel koʻchirishda (1; 2) nuqta (1; -1) nuqtaga oʻtadi. Koordinata boshi bu almashtirishda qaysi nuqtaga oʻtadi?
- **15.5.** Parallel koʻchirishda (3; 4) nuqta (2; -4) nuqtaga oʻtadi. Bu almashtirishda koordinata boshi qaysi nuqtaga oʻtadi?
- **15.6.** A(2; 1) nuqta B(1; 0) nuqtaga, C(3; -2) nuqta esa D(2; -3) nuqtaga o'tadigan parallel ko'chirish mavjudmi?
- **15.7.** A(-2; 3) nuqta B(1; 2) nuqtaga, C(4; -3) nuqta esa D(7; -2) nuqtaga oʻtadigan parallel koʻchirish mavjudmi?
- **15.8.** $ABCDA_1B_1C_1D_1$ kub berilgan. Parallel koʻchirishda A_1D kesma B_1C kesmaga oʻtadi. Bu koʻchirishda AA_1 kesma qaysi kesmaga oʻtadi?

Tekislikda biror a toʻgʻri chiziq va unda yotmaydigan ixtiyoriy M nuqta berilgan boʻlsin. M nuqtadan a toʻgʻri chiziqqa perpendikular tushiramiz va uning asosini O bilan belgilaymiz (1 - rasm). Perpendikularda yotgan M_i nuqta uchun

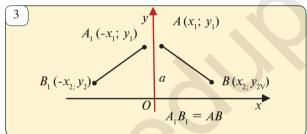
 $MO = M_IO$ boʻlsa, M va M_I nuqtalarga a toʻgʻri chiziq yoki oʻqqa nisbatan simmetrik nuqtalar deyiladi,

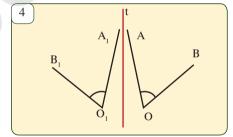

Tekislikning ixtiyoriy M nuqtasiga a toʻgʻri chiziq (oʻqqa) nisbatan unga simmetrik boʻlgan M_1 nuqtani mos qoʻyamiz. Tekislikni bunday oʻzini-oʻziga akslantirishga oʻqqa nisbatan simmetriya deymiz. Toʻgʻri chiziqni esa simmetriya oʻqi deb yuritamiz.

2-rasmda tasvirlangan delfinlar o'zaro a o'qqa nisbatan simmetrik bo'ladi.

Oʻqqa nisbatan simmetriya harakatdir yaʻni u nuqtalar orasidagi masofani saqlaydi.

Keling bu tasdiqni isbotlaylik. 3- rasmda ixtiyoriy $A(x_1; y_1)$ va $B(x_2; y_2)$ nuqtalar boʻlib, $A_1(-x_1; y_1)$ va $B_1(-x_2; y_2)$ nuqtalar esa ularning a toʻgʻri chiziqqa (Oy oʻqqa) nisbatan mos ravishda simmetrik akslari boʻlsin. $AB = A_1B_1$ ekanligini koʻrsatamiz.

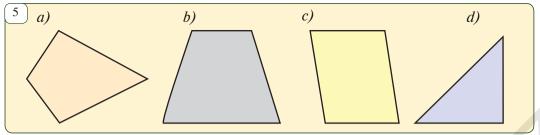
Haqiqatan, ikki nuqta orasidagi masofani hisoblash formulasiga koʻra

$$AB = (x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2,$$

$$A_1B_1 = (-x_2 - (-x_1))^2 + (y_2 - y_1)^2 = (x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2$$

ya'ni bu masofalar o'zaro teng. Bundan o'qqa nisbatan simmetriyada har bir kesma o'ziga teng kesmaga o'tishi ham kelib chiqadi.

Xuddi shunga oʻxshash, oʻqqa nisbatan simmetriyada burchak — oʻziga teng burchakka oʻtishini ham koʻrsatish mumkin. Bunda faqat burchakning yoʻnalishi oʻzgarib qoladi (4- rasm).

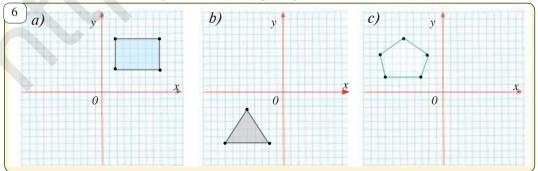
Koordinatalar tekisligida berilgan A(x; y) nuqta Ox o'qiga nisbatan simmetriyada $A_1(x; -y)$ nuqtaga, Oy o'qiga nisbatan simmetriyada esa $A_2(-x; y)$ nuqtaga o'tadi.

Masala va topshiriqlar

- **16.1.** (1; 2), (0; 2), (2; 2) nuqtalar koordinata oʻqlariga nisbatan simmetriyalarda qaysi nuqtalarga oʻtadi? a) OX oʻqiga nisbatan; b) OY oʻqiga nisbatan.
- **16.2.** (2; 4) nuqta koordinata o'qiga nisbatan simmetrik akslantirishda (2; -4) nuqtaga o'tdi. Akslantirish qaysi koordinata o'qiga nisbatan amalga oshirilgan?
- 16.3. 5- rasmda tasvirlangan shakllarning qaysilari simmetriya o'qiga ega? Bu shakllarni daftaringizga ko'chirib chizing va ularning simmetriya o'qlarini yasang.
- **16.4.** To'g'ri to'rtburchak, kvadrat, romb, teng yonli trapetsiya va teng yonli uchburchakning nechta simmetriya o'qi bor?
- **16.5.** Ixtiyoriy *ABC* uchburchak chizing. Uning *C* uchidan o'tuvchi to'g'ri chiziqqa nisbatan unga simmetrik bo'lgan uchburchakni tasvirlang.
- **16.6.** Koordinata tekisligida uchlari A (3; 2), B (2; 7), C (6; 7) va D (7; 2) nuqtalarda boʻlgan ABCD parallelogrammga Oy oʻqiga nisbatan simmetrik boʻlgan $A_1B_1C_1D_1$ parallelogrammni tasvirlang.
- **16.7.** Koordinata tekisligida y = x + 4 funksiya grafigini chizing. Bu grafikka Ox o'qiga nisbatan simmetrik bo'lgan to'g'ri chiziqni tasvirlang va u qaysi funksiya grafigi ekanligini aniqlang.
- **16.8.** Chapdan oʻngga ham, oʻngdan chapga ham oʻqisa boʻladigan soʻzlarga polindromlar deyiladi. Quyidagi polindrom soʻzlarning qaysilarining simmetriya oʻqi bor?

KIYIK QOVOQ NON SOS KATAK BOB MUM RADAR

16.9. 6- rasmdagi koordinatalar tekisligida tasvirlangan shakllarni daftaringizga koʻchirib chizing. Shu koordinatalar tekisligida bu shakllarga Ox hamda Oy oʻqlariga nisbatan simmetrik boʻlgan shakllarni quring.

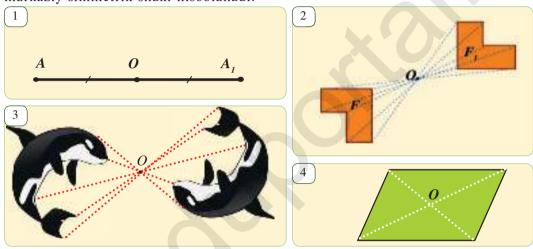
Tekislikda berilgan A va A_1 nuqtalar O nuqtaga nisbatan simmetrik deyiladi, agar $AO = OA_1$ ya'ni O nuqta AA_1 kesmaning o'rtasi bo'lsa (1- rasm).

Agar tekislikda berilgan F shaklning har bir nuqtasi O nuqtaga nisbatan simmetrik nuqtaga koʻchsa (2- rasm), yangi F_1 shakl hosil boʻladi. Bunday almashtirishda F va F_1 shakllar O nuqtaga nisbatan simmetrik deyiladi. 3- rasmlardagi delfinlar rasmi O nuqtaga nisbatan simmetrik shakllar boʻladi.

Nuqtaga nisbatan simmetriya – harakatdir.

Agar F shakl O nuqtaga nisbatan simmetrik almashtirishda oʻziga koʻchsa, u markaziy simmetrik shakl deb ataladi.

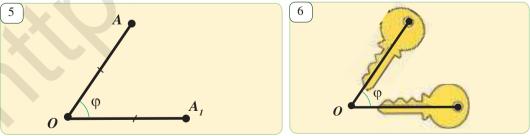
Masalan, parallelogramm (4- rasm) diagonallari kesishish nuqtasi O ga nisbatan markaziy simmetrik shakl hisoblanadi.

1-masala. O (2; 4) nuqtaga nisbatan simmetriyada A (1; 2) nuqta qaysi nuqtaga oʻtadi?

Yechish. $A_1(x; y)$ izlanayotgan nuqta boʻlsin. Ta'rifga koʻra, O nuqta AA_1 kesmaning oʻrtasi. Demak, 2 = (x+1)/2, 4 = (y+2)/2.

Bu tengliklardan x = 4 -1 = 3, y = 8 - 2 = 6. Javob: A₁(3; 6).

Aytaylik, tekislikda O nuqta va φ burchak berilgan bo'lib, shakl almashtirishda tekislikning ixtiyoriy A nuqtasi shunday A_1 nuqtaga ko'chsinki, $OA = OA_1$ va $\angle AOA_1 = \varphi$ bo'lsin. Bunday shakl almashtirish tekislikni O nuqta atrofida φ burchakka *burish* deb ataladi (5-rasm).

Agar tekislikda berilgan F shaklning har bir nuqtasini O nuqtaga nisbatan ϕ burchakka bursak, yangi F_1 shakl hosil boʻladi. Bunda F shakl O nuqtaga nisbatan ϕ burchakka burishda F_1 shaklga oʻtdi deyiladi. 6-rasmda kalit rasmi va uni biror burchakka burishda hosil boʻlgan shakl kerltirilgan.

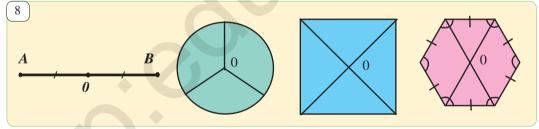
Nuqtaga nisbatan burish ham harakat bo'ladi.

O nuqtaga nisbatan 180° burchakka burish O nuqtaga nisbatan markaziy simmetriyadan iborat boʻladi.

Koordinatalari bilan berilgan A(x; y) nuqta koordinata boshiga nisbatan simmetriyada $A_1(-x; -y)$ nuqtaga o'tadi: $A(x; y) \longrightarrow A_1(-x; -y)$.

Tabiatda simmetriyani har qadamda uchratish mumkin. Masalan, jonli mavjudodlarning koʻpchiligi, xususan, inson va hayvonlar gavdasi, oʻsimliklarning barglari va gullari simmetrik tuzilgan (7- rasm). Shuningdek, jonsiz tabiat unsurlari ham borki, masalan qor zarralari, tuz kristallari, moddalarning molekulyar tuzilishi ham ajoyib simmetrik shakllardan iboratdir. Tabiatdagi bu goʻzallik va mukammallikdan andoza olgan quruvchi, injener va arxitektor kabi ijodkorlar yaratgan koʻplab inshoot va binolar, qurulma va mexanizmlar, texnika va transport vositalari ham simmetrik yaratilgan.

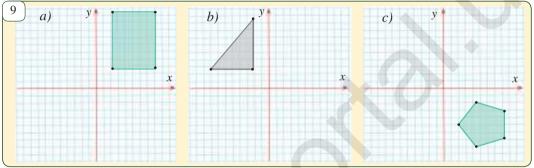

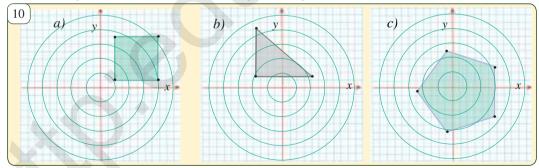
Masala va topshiriqlar

- 17.1. O(-2; 3) nuqtaga nisbatan markaziy simmetriyada A(4; 2) nuqta qaysi nuqtaga o'tadi?
- 17.2. 8- rasmda tasvirlangan shakllarda O nuqta simmetriya markazi ekanligini asoslang.
- **17.3.** (-2; 5), (2; 2), (-6; 12) nuqtalar koordinata boshiga nisbatan markaziy simmetriyada qaysi nuqtalarga o'tadi?
- 17.4. Markaziy simmetriyaning harakat ekanligini isbotlang.
- **17.5.** Parallelogrammning (4- rasm) diagonallari kesishish nuqtasi O ga nisbatan markaziy simmetrik shakl ekanligini isbotlang.

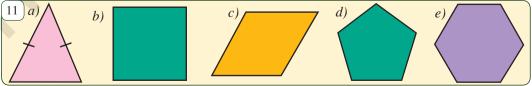
- 17.6. Toʻgʻri toʻrtburchak, kvadrat, parallelogramm, burchak, toʻgʻri chiziq va teng yonli uchburchaklarning qaysi birlari markaziy simmetrik shakldan iborat boʻladi? Ularning simmetriya markazi qayerda joylashgan?
- 17.7. Ixtiyoriy AB kesma va unda yotmagan M nuqta chizing. AB kesmaga M nuqtaga nisbatan simmetrik boʻlgan A_1B_1 kesmani tasvirlang.
- **17.8.** Ixtiyoriy *ABC* uchburchak chizing. a) C uchiga nisbatan; b) medianalari kesishish nuqtasiga nisbatan simmetrik boʻlgan uchburchakni tasvirlang.
- 17.9. Koordinata tekisligida uchlari A (3; 2), B (2; 7), C (6; 7) va D (6; 2) nuqtalarda boʻlgan ABCD parallelogrammga koordinata boshi O(0, 0) nuqtaga nisbatan simmetrik boʻlgan $A_1B_1C_1D_1$ parallelogrammni tasvirlang.

- 17.10. 9- rasmdagi koordinatalar tekisligida tasvirlangan shakllarni daftaringizga ko'chirib chizing. Shu koordinatalar tekisligida bu shakllarga koordinata boshiga nisbatan simmetrik bo'lgan shakllarni yasang.
- 17.11. 10- rasmdagi koordinatalar tekisligida tasvirlangan shakllarni daftaringizga koʻchirib chizing. Shu koordinatalar tekisligida kvadratni 90° ga, uchburchakni 180° ga va beshburchakni 120° ga buring.

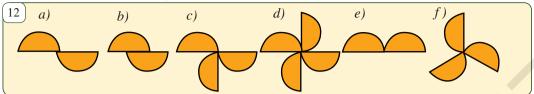

17.12.11- rasmdagi koʻpburchaklar qanday simmetriyaga ega ekanligini aniqlang. Ularning nechta simmetriya oʻqi bor?

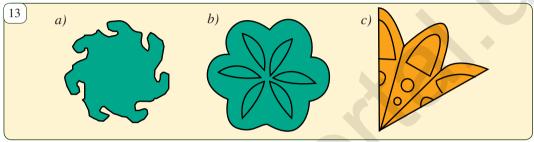

17.13. M, N, S, X, Z, V, T, Y, U, W, D, B, H, K, C, I, E, A harflari qanday simmetriyaga ega ekanligini aniqlang.

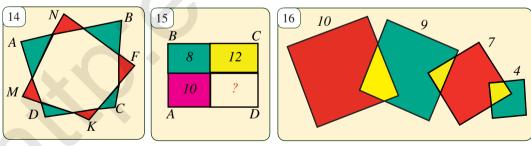
17.14. 12- rasmdagi shakllar bir nechta bir xil yarim doirachalardan tuzilgan. Bu shakllarni oʻzini-oʻziga oʻtkazadigan burish bor yoki yoʻqligini aniqlang. Agar bor boʻlsa, u qanday burish boʻladi?

17.15. 13- rasmdagi shakllarning qaysilari simmetriya markaziga ega. Qanday burchakka burishda bu shakllar oʻziga-oʻzi oʻtadi?

- **17.16.** Ikkita *ABCD* va *MNPK* tengdosh ya'ni teng yuzga ega bo'lgan to'rtburchaklar bir-birining ustiga 14-rasmda ko'rsatilgandek qilib qo'yilgan. Qizil rangdagi uchburchak yuzlari yig'indisi yashil rangga bo'yalgan uchburchaklar yuzi yig'indisiga tengligini ko'rsating.
- **17.17.** ABCD to'g'ri to'rtburchak tomonlariga parallel to'g'ri chiziqlar bilan to'rtta to'g'ri to'rtburchakka bo'lingan. 15-rasmda berilganlardan foydalanib, bo'yalmagan to'g'ri to'rtburchak yuzini toping.
- 17.18. 16-rasmdagi kvadratlarning tomonlari 10 cm, 9 cm, 7 cm va 4 cm. Qizil rangdagi kvadratlar yuzi yigʻindisi 112 cm² ga teng. Koʻk rangdagi kvadratlar yuzi yigʻindisini toping.

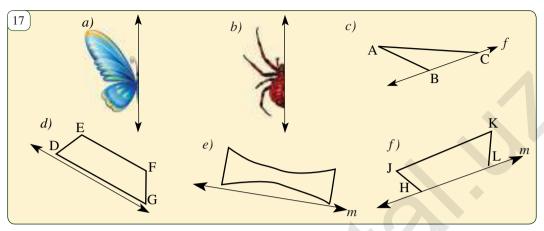

"Qor zarrachalari" loyiha ishi

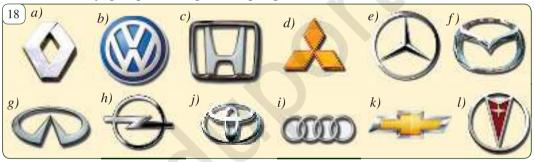
Tabiatda barcha qor zarrachalari simmetrik shaklga ega boʻladi va bir-biriga oʻxshamaydi. Har bir qor zarrasi markaziga nisbatan 60° ga burishda oʻziga-oʻzi oʻtadi. 60° ga burishda oʻziga-oʻzi oʻtadigan shakllarni qogʻozdan qanday qilib qirqib olish mumkin? Bir nechta turli shakldagi qor zarrachalarini qogʻozdan qirqib oling.

17.19. 17-rasmda tasvirlangan shakllarni daftaringizga chizib oling va berilgan oʻqqa nisbatan simmetrik aksini yasang.

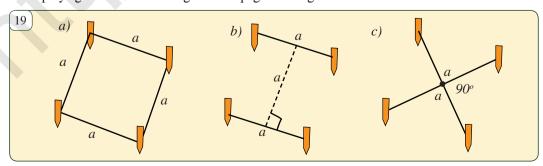

17.20. 18-rasmda tasvirlangan avtomobil kompaniyalarining logotiplari qanday simmetriyaga ega ekanligini aniqlang.

"Gulzorga geometriya" loyiha ishi.

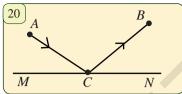
Uch oʻrtoq Ali, Vali va Soli kvadrat shaklidagi gulzor yaratmoqchi. Ali kvadrat shaklidagi gulzorni 4 ta qoziqqa 4 ta bir xil uzunlikdagi iplarni tortib ajratmoqchi (19.a-rasm). Vali kvadrat shaklidagi gulzorni 2 ta bir xil uzunlikdagi iplarni qoziqlarga tortib, ularni parallel holda oralaridagi masofani ip uzunligiga teng qilib oʻrnatib ajratmoqchi (19.b-rasm). Soli esa 2 ta bir xil uzunlikdagi iplarning oʻrtalarini tugib, ularning oʻrtalari ustma-ust tushadigan va bir-biriga perpendikular qilib tortib qoziqlarga bogʻlab ajratmoqchi (19.c-rasm). Ayting-chi, ularning qaysi biri qoʻvilgan masalani toʻgʻri hal qilgan? Nega?

"Geometriya va optika" loyiha ishi.

XVII asrda buyuk fransuz matematik olimi Pyer Ferma quyidagi qonuniyatni kashf etdi: yorugʻlik nuri bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga eng qisqa vaqt davomida vetib boradi.

- 1. Oynaning bir tomonidagi A va B nuqtalar berilgan. Yorugʻlik nuri A nuqtadan chiqib, oynaga urilib B nuqtadan oʻtdi (20-rasm). Ferma prinsipidan foydalanib, ACM (tushish burchagi) va BCN (qaytish burchagi) orasidagi munosabatni toping.
- 2. Daryoning qirgʻogʻidagi A nuqtada fermerning uyi va B nuqtada uning fermasi joylashgan (21-rasm). Fermer har kuni daryoga borib, idishlarga suv toʻldirib fermasiga olib boradi. U bu ishni eng qisqa yoʻl bilan amalga oshirishi uchun qanday yoʻldan yurgani ma'qul?

🙎 Qiziqarli geometriya

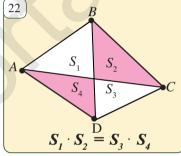
a) 22-rasmda ixtiyoriy qavariq toʻrtburchak tasvirlangan. Toʻrtburchakning diagonallari uni toʻrtta uchburchakka ajratadi. Bu uchburchaklar yuzi uchun $S_1 \cdot S_2 = S_3 \cdot S_4$ boʻlishini isbotlang.

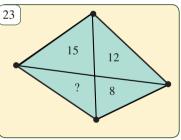
Koʻrsatma: oʻxshash shakllar xossalaridan foydalaning.

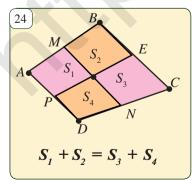
- b) 23-rasmda berilganlardan foydalanib, noma'-lum yuzani toping.
- c) 24-rasmda ixtiyoriy qavariq toʻrtburchak tasvirlangan. Toʻrtburchak qarama-qarshi tomonlarining oʻrtalari tutashtirilgan. Natijada toʻrtburchak toʻrtta toʻrtburchakka ajralgan. Bu toʻrtburchaklar yuzi uchun $S_1 + S_2 = S_3 + S_4$ boʻlishini isbotlang. Koʻrsatma: isbotlash uchun 25-rasmdagi yordamchi

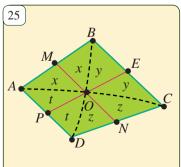
Koʻrsatma: isbotlash uchun 25-rasmdagi yordamchi shakldan foydalaning.

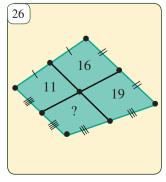
d) 26-rasmda berilganlardan foydalanib, noma'lum yuzani toping.

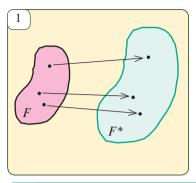

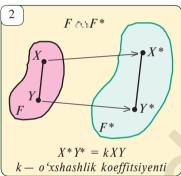

Oldingi darslarda koʻpburchaklarning oʻxshashligi tushunchasi bilan tanishdik. Bu tushunchani faqat koʻpburchaklar uchun emas, balki istalgan geometrik shakllar uchun ham kiritish mumkin.

Agar F va F^* shakllar berilgan boʻlib, F shaklning har bir nuqtasiga F^* shaklning biror nuqtasi mos qoʻyilgan boʻlsa va bunda F^* shaklning har bir nuqtasiga F shaklning faqat bitta nuqtasi mos kelsa, (1-rasm) F shakl F^* shaklga almashtirilgan deyiladi.

Ta'rif. Agar F shaklni F* shaklga almashtirishda nuqtalar orasidagi masofalar bir xil son marta o'zgarsa, bunday almashtirishga o'xshashlik almashtirishi deyiladi (2-rasm).

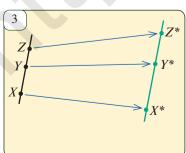
Bu ta'rifni quyidagicha talqin qilish mumkin: Aytaylik, biror almashtirish natijasida F shaklning ixtiyoriy X, Y nuqtalariga F^* shaklning X^* , Y^* nuqtalari mos qo'yilgan bo'lsin. Agar $X^*Y^*=k\cdot XY$, k>0 bo'lsa, bunday almashtirishga o'xshashlik almashtirishi deyiladi. Bunda k — barcha X va Y nuqtalar uchun bir xil son bo'lib, u o'xshashlik koeffitsiyenti deb yuritiladi.

Agar F va F^* shakllar berilgan boʻlib, bu shakllardan birining ikkinchisiga oʻtkazadigan oʻxshashlik

almashtirishi mavjud boʻlsa, F va F^* shakllar oʻzaro **oʻxshash** deyiladi. Shakllarning oʻxshashligi $F \cap F^*$ kabi yoziladi. Agar oʻxshashlik koeffitsiyenti k ni ham koʻrsatish lozim boʻlsa, $F \cap F^*$ tarzda ham belgilanadi.

Agar oʻxshashlik almashtirishida X nuqtaga X^* nuqta mos qoʻyilgan boʻlsa, X nuqta X^* nuqtaga almashdi yoki oʻtdi deyiladi.

Teorema. Oʻxshashlik almashtirishi a) toʻgʻri chiziqni toʻgʻri chiziqqa; b) nurni nurga; d) burchakni (uning kattaligini saqlagan holda) burchakka; e) kesmani (uzunligi bu kesmadan k marta uzun boʻlgan) kesmaga oʻtkazadi.

Isbot. a) O'xshashlik koeffitsiyenti k bo'lgan almashtirishda bir to'g'ri chiziqda yotgan turli X, Y va Z nuqtalar mos ravishda X^* , Y^* va Z^* nuqtalarga almashsin (3-rasm).

X, Y, Z nuqtalardan biri, aytaylik, Y qolgan ikkitasining orasida yotsin. U holda XZ = XY + YZ. Oʻxshashlik almashtirishi ta'rifiga koʻra:

$$X^*Z^* = k \cdot XZ = k \cdot (XY + YZ) = k \cdot XY + k \cdot YZ = X^*Y^* + Y^*Z^*$$
.

Bu tenglikdan X^* , Y^* va Z^* nuqtalarning bir toʻgʻri chiziqda yotishi kelib chiqadi.

Teoremaning isbotini faqat a) tasdiq uchun keltirdik. Qolgan tasdiqlarda isbotlashni sizga mashq tariqasida qoldiramiz.

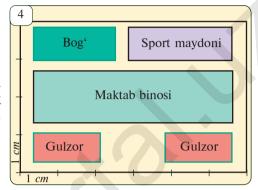
Masala va topshiriqlar

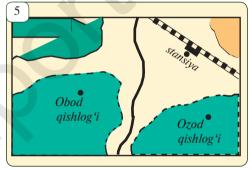
- **18.1.** O'xshashlik almashtirishi nima?
- 18.2.Qanday shakllar o'xshash deyiladi?
- **18.3.** Eni 3 cm, bo'yi 4 cm bo'lgan to'g'ri to'rtburchakka o'xshash, o'xshashlik koeffitsiyenti 2 ga teng bo'lgan to'rtburchak yasang.
- 18.4.4-rasmda maktab hovlisining tarxi 1:1000 masshtabda tasvirlangan.
 O'lchash ishlarini bajarib,
 - a) hovlining; b) maktab binosining;
 - d) gulzorlarning; e) sport maydonining;
- f) bogʻning haqiqiy oʻlchamlarini toping. **18.5.**Agar xarita 1:50000 masshtabda tasvirlangan boʻlsa (5-rasm), Obod va

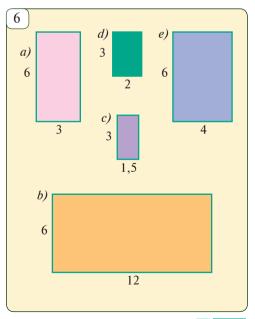
Ozod qishloqlari markazlari orasidagi masofani toping.

18.6.O'xshashlik almashtirishida nurlar orasidagi burchak saqlanishini isbotlang.

- 18.7*.O'xshashlik almashtirishida a) parallelogramm parallelogrammga; b) kvadrat kvadratga; d) to'g'ri to'rtburchak to'g'ri to'rtburchakka; e) trapetsiya trapetsiyaga almashishini isbotlang.
- 18.8*.ABC uchburchak oʻxshashlik almashtirishida A*B*C* uchburchakka almashadi. Agar oʻxshashlik koeffitsiyenti 0,6 ga va ABC uchburchak perimetri 12 cm ga teng boʻlsa, A*B*C* uchburchak perimetrini toping.
- **18.9.**6-rasmdan oʻxshash toʻgʻri toʻrtburchaklar juftliklarini toping va oʻxshashlik koeffitsiyentlarini aniqlang.

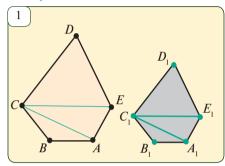

1-teorema. Oʻxshash koʻpburchaklar perimetrlarining nisbati oʻxshashlik koeffitsiyentiga teng.

Isbot. Haqiqatan ham, $A_1A_2...A_n$ va $B_1B_2...B_n$ koʻpburchaklar oʻxshash va oʻxshashlik koeffitsiyenti k boʻlsa, $B_1B_2=k\cdot A_1A_2$, $B_2B_3=k\cdot A_2A_3$, ..., $B_nB_1=k\cdot A_nA_1$ boʻladi. Bundan

 $P=B_1B_2+B_2B_3+\ldots+B_nB_1=k\cdot A_1A_2+k\cdot A_2A_3+\ldots+k\cdot A_nA_1=k\cdot (A_1A_2+A_2A_3+\ldots+A_nA_1)=k\cdot P_1$ tenglikni hosil qilamiz. *Teorema isbotlandi*.

2-teorema. Oʻxshash koʻpburchaklarni bir xil sondagi oʻxshash uchburchaklarga ajratish mumkin.

Isbot. Aytaylik, ABCDE va $A_1B_1C_1D_1E_1$ koʻpburchaklar oʻxshash boʻlib, oʻxshashlik koeffitsiyenti k boʻlsin.

O'zaro mos C va C_1 uchlardan CA, CE va C_1A_1 , C_1E_1 diagonallarni o'tkazamiz (1-rasm). Natijada, ko'pburchaklar bir xil sondagi uchburchaklarga ajraldi. Hosil bo'lgan uch juft mos uchburchaklarning o'xshashligini ko'rsatamiz.

 $1.\Delta ABC \cap \Delta A_1B_1C_1$. Chunki, bu uchburchaklarda, shartga koʻra, $\angle B = \angle B_1$,

 $\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{BC}{B_1C_1} = k$. Uchburchaklar oʻxshashligining TBT alomatiga koʻra,

 $\triangle ABC \Leftrightarrow \triangle A_1B_1C_1$.

- 2. $\triangle CDE \triangle \triangle C_1D_1E_1$. Bu o'xshashlik 1-banddagi kabi isbotlanadi.
- 3. $\triangle ACE \triangle \Delta A_1C_1E_1$. Haqiqatan, $\angle CAE$ va $\angle C_1A_1E_1$ burchaklarni qaraymiz: $\angle CAE = \angle BAE \angle CAB$, $\angle C_1A_1E_1 = \angle B_1A_1E_1 \angle C_1A_1B_1$.

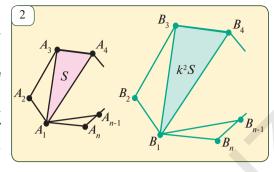
Bu yerda, $\angle BAE = \angle B_1A_1E_1$ (berilgan o'xshash beshburchaklarning mos burchaklari). $\angle CAB = \angle C_1A_1B_1$ (o'xshash ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklarning mos burchaklari).

Demak, $\angle CAE = \angle C_1A_1E_1$.

AC va AE hamda A_1C_1 va A_1E_1 tomonlarni qaraymiz: $AC = kA_1C_1$, chunki ular oʻzaro oʻxshash ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklarning mos tomonlari, $AE = kA_1E_1$, chunki ular ham berilgan oʻxshash beshburchaklarning mos tomonlari. Demak, uchburchaklar oʻxshashligining TBT alomatiga koʻra, $\Delta ACE \propto \Delta A_1C_1E_1$. Ixtiyoriy oʻxshash koʻpburchaklar uchun ham shu kabi mushohadalar oʻrinli boʻlishi ravshan. $Teorema\ isbotlandi$.

3-Teorema. O'xshash ko'pburchaklar yuzlarining nisbati o'xshashlik koeffitsiyentining kvadratiga teng.

Isbot. Aytaylik, $A_1A_2...A_n$ va $B_1B_2...B_n$ koʻpburchaklar oʻxshash va k — oʻxshashlik koeffitsiyenti boʻlsin. U holda $A_1A_2A_3$, $A_1A_3A_4$, ..., $A_1A_{n-1}A_n$ uchburchaklar mos ravishda, $B_1B_2B_3$, $B_1B_3B_4$, ..., $B_1B_{n-1}B_n$ uchburchaklarga oʻxshash boʻlib, oʻxshash uchburchaklar yuzlarining nisbati k^2 ga teng boʻladi (2-rasm):

$$S_{A_1A_2A_3} = k^2 S_{B_1B_2B_3}, S_{A_1A_3A_4} = k^2 S_{B_1B_3B_4}, \dots, S_{A_1A_{n-1}A_n} = k^2 S_{B_1B_{n-1}B_n}.$$

Bu tengliklarning mos qismlarini qo'shsak,

$$S_{A_1A_2...A_n} = k^2 S_{B_1B_2...B_n}$$
 boʻladi.

Teorema isbotlandi.

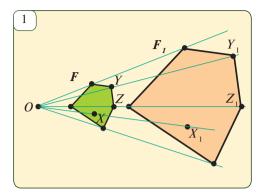
Masala. Perimetrlari 18 cm va 24 cm boʻlgan ikkita oʻxshash koʻpburchak yuzlarining nisbatini toping.

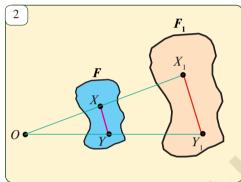
Yechish. 1) O'xshash ko'pburchaklar perimetrlarining nisbati o'xshashlik koeffitsiyentiga teng ekanligidan foydalanib, k = 24:18=4:3 ekanligini topamiz.

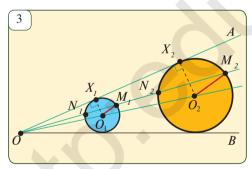
2) O'xshash ko'pburchaklar yuzlarining nisbati o'xshashlik koeffitsiyentining kvadratiga teng bo'lgani uchun izlangan nisbat $k^2 = \frac{16}{9}$ ga teng. Javob: $\frac{16}{9}$.

🪰 Masala va topshiriqlar

- 19.1.O'xshash ko'pburchaklar perimetrlarining nisbati nimaga teng?
- 19.2.O'xshash ko'pburchaklar yuzlarining nisbati haqidagi teoremani sharhlang.
- 19.3. Uchburchak bilan to'rtburchak o'xshash bo'lishi mumkinmi?
- **19.4.** Yuzlari 6 m^2 va 24 m^2 boʻlgan ikkita toʻrtburchak oʻxshash. Oʻxshashlik koeffitsiyentini toping.
- **19.5.** Ikkita koʻpburchakning perimetrlari 18 cm va 36 cm ga, yuzlarining yigʻindisi esa 30 cm² ga teng. Koʻpburchaklar yuzlarini toping.
- **19.6.** Perimetri 84 *cm* bo'lgan uchburchakning bir tomoniga parallel qilib o'tkazilgan to'g'ri chiziq undan perimetri 42 *cm* ga va yuzi 26 *cm*² ga teng uchburchak ajratdi. Berilgan uchburchak yuzini toping.
- **19.7.** O nuqtaga nisbatan simmetrik shakllar oʻxshash boʻladimi? Oʻqqa nisbatan simmetrik shakllar-chi? Ularning oʻxshashlik koeffitsiyenti nimaga teng?
- 19.8. Toʻrtburchak shaklidagi paxta maydoni xaritada yuzi 12 cm² boʻlgan toʻrtburchak bilan tasvirlanadi. Agar xarita masshtabi 1:1000 boʻlsa, maydonning haqiqiy yuzini hisoblang.
- **19.9*.** Yuzlari 8 cm² va 32 cm² boʻlgan ikkita oʻxshash uchburchak perimetrlarining yigʻindisi 48 cm ga teng. Uchburchaklarning perimetrlarini toping.

Eng sodda oʻxshash almashtirishlardan biri gomotetiyadir. Aytaylik, F — shakl, O — nuqta va k — musbat son berilgan boʻlsin. F shaklning istalgan X nuqtasi orqali OX nur oʻtkazamiz va bu nurda uzunligi $k \cdot OX$ boʻlgan OX_1 kesmani qoʻyamiz (1-rasm). Shu usul bilan F shaklning har bir X nuqtasiga X_1 nuqtani mos qoʻyadigan almashtirish gomotetiya deyiladi. Bunda, O nuqta gomotetiya markazi, k soni gomotetiya koeffitsiyenti, F va gomotetiya natijasida F shakl almashadigan F_1 shakllar esa gomotetik shakllar deyiladi.

Teorema. Gomotetiya oʻxshashlik almashtirishi boʻladi.

Isbot. Ixtiyoriy O markazli, k koeffitsiyentli gomotetiyada F shaklning X va Y nuqtalari X_1 va Y_1 nuqtalarga oʻtsin (2-rasm). U holda, gomotetiya ta'rifiga koʻra, XOY va X_1OY_1 uchburchaklarda $\angle O$ — umumiy va $\frac{OX_1}{OX} = \frac{OY_1}{OY} = k$ boʻladi.

Demak, XOY va X_1OY_1 uchburchaklar ikki tomoni va ular orasidagi burchagi boʻyicha oʻxshash.

Shuning uchun $\frac{X_1 Y_1}{XY} = \frac{OX_1}{OX}$, xususan, $X_1 Y_1 = k \cdot XY$

Teorema isbotlandi.

Masala. AOB burchak tomonlariga urinuvchi ixtiyoriy ikki aylana gomotetik boʻlishini va O nuqta bu gomotetiya uchun markaz ekanligini isbotlang.

Isbot. Markazlari O_1 va O_2 boʻlgan aylanalar AOB burchak tomonlariga urinsin (3-rasm). Bu aylanalarning gomotetik ekanligini isbotlaymiz.

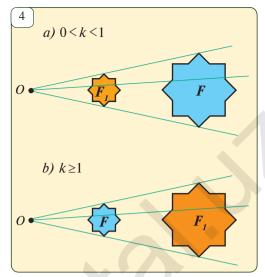
Aylanalar OA nurga mos ravishda X_1 va X_2 nuqtalarda uringan boʻlsin (3-rasm). U holda, $\Delta OX_1O_1 \cap \Delta OX_2O_2$, chunki

$$\angle X_1 O O_1 = \angle X_2 O O_2$$
 va $\angle O X_1 O_1 = \angle O X_2 O_2 = 90^\circ$.

Bundan, $\frac{O_2 X_2}{O_1 X_1} = \frac{OO_2}{OO_1}$

Oʻng tomondagi nisbatni k bilan belgilaymiz va koeffitsiyenti $k = \frac{O_2 X_2}{O_r X_I}$, markazi O boʻlgan gomotetiyani qaraymiz. Aytaylik, bu gomotetiyada O_I markazli aylananing istagan M_I nuqtasi M_2 nuqtaga oʻtgan boʻlsin. U holda, $O_2 M_2 = k O_I M_I$ yoki $O_2 M_2 = \frac{O_2 X_2}{O_r X_I} \cdot O_I M_I$.

Bundan, $O_1X_1=O_1M_1$ boʻlgani uchun $O_2M_2=O_2X_2$ tenglikni hosil qilamiz. Bu M_2 nuqta markazi O_2 nuqtada, radiusi O_2X_2 ga teng boʻlgan aylanada yotishini bildiradi. Demak, qaralayotgan aylanalar oʻzaro gomotetik ekan.

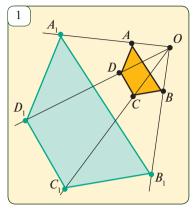

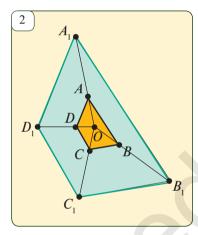
Faollashtiruvchi mashq

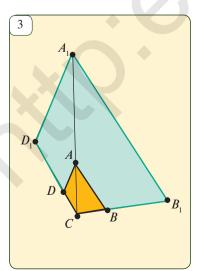
4-rasmda gomotetiya koeffitsiyenti a) $0 \le k \le 1$; b) $k \ge 1$ bo'lgan gomotetik shakllar tasvirlangan. Gomotetiya koeffitsiyentining qiymatiga qarab gomotetik shakllarning "siqilishi" yoki "cho'zilishi" haqida qanday xulosa chiqarish mumkin?

Masala va topshiriqlar

- 20.1. Gomotetiya nima? Gomotetiya markazi, koeffitsiyenti-chi?
- 20.2. Gomotetiya oʻxshashlik almashtirishi ekanligini izohlang.
- **20.3.** Uchburchak chizing. Uchburchak a) ichki sohasida; b) tashqi sohasida *O* nuqta belgilang va koeffitsiyenti 2 ga teng boʻlgan *O* markazli gomotetiyani qarab, berilgan uchburchakka gomotetik uchburchak yasang.
- **20.4.** Perimetrlari 18 *cm* va 27 *cm* boʻlgan ikkita romb oʻzaro gomotetik. Bu romblar tomonlari va yuzlarining nisbatlarini toping.
- **20.5.**Gomotetiyada X nuqta X_1 nuqtaga, Y nuqta Y_1 nuqtaga o'tadi. Agar X, X_1 , Y, Y_1 nuqtalar bir to'g'ri chiziqda yotmasa, shu gomotetiya markazini toping.
- **20.6.** Koeffitsiyenti 2 ga teng bo'lgan gomotetiyada X nuqta X_1 nuqtaga o'tishi ma'lum. Shu gomotetiya markazini yasang.
- 20.7. Aylanaga gomotetik shakl aylana boʻlishini isbotlang.
- **20.8.** Aylana chizing. Markazi aylana markazida va koeffitsiyenti a) $\frac{1}{2}$; b) 2;
 - d) 3; e) $\frac{1}{3}$ ga teng bo'lgan gomotetiyada chizilgan aylanaga gomotetik bo'lgan shakllarni quring.
- **20.9.** Burchak va uning ichki sohasida *A* nuqta berilgan. Burchak tomonlariga urinib, *A* nuqtadan o'tuvchi aylana yasang.

Shu paytgacha teoremalarni isbotlashda va masalalarni yechishda turli oʻxshash uchburchaklarni yasab keldik. Oʻxshash koʻpburchaklar qanday yasaladi? Quyida shu bilan tanishasiz.

Masala. Berilgan ABCD to rtburchakka o xshash, o xshashlik koeffitsiyenti 3 ga teng bo lgan $A_1B_1C_1D_1$ to rtburchak yasang (1-rasm).

Yasash. Tekislikda ixtiyoriy O nuqtani olamiz. Undan va toʻrtburchakning uchlaridan oʻtuvchi OA, OB, OC va OD nurlarni oʻtkazamiz. Bu nurlarda O nuqtadan $OA_1 = 3OA$, $OB_1 = 3OB$, $OC_1 = 3OC$ va $OD_1 = 3OD$ kesmalarni qoʻyamiz. Hosil boʻlgan $A_1B_1C_1D_1$ toʻrtburchak izlangan toʻrtburchakdir.

Asoslash. $ABCD \cap A_1B_1C_1D_1$ ekanligini isbotlaymiz.

1. Mos tomonlarning proporsionalligi.

a)
$$\Delta AOD \propto \Delta A_1OD_1 \Rightarrow \frac{A_1D_1}{AD} = \frac{O_1D_1}{OD} = \frac{OA_1}{OA} = 3;$$
 (1)

b)
$$\Delta DOC \cap \Delta D_1 OC_1 \Rightarrow \frac{OD}{OD} = \frac{OD}{DC} = \frac{OA}{OC} = 3.$$
 (2)

(1) va (2) tenglikdan $\frac{A_{I}D_{I}}{AD} = \frac{D_{I}C_{I}}{DC}$ ekanligini hosil qilamiz.

Toʻrtburchaklarning boshqa mos tomonlari proporsionalligini xuddi shunga oʻxshash isbotlash mumkin.

2. Mos burchaklarning tengligi.

O'xshash uchburchaklarning mos burchaklari teng bo'lgani uchun, $\angle A_1D_1O=\angle ADO$, $\angle C_1D_1O=\angle CDO$. U holda,

$$\angle A_1 D_1 C_1 = \angle A_1 D_1 O + \angle C_1 D_1 O =$$

$$= \angle ADO + \angle CDO = \angle ADC,$$

ya'ni to'rtburchaklarning mos $A_1D_1C_1$ va ADC burchaklari teng.

Xuddi shunga oʻxshash toʻrtburchaklarning boshqa mos burchaklari tengligi isbotlanadi.

Demak, ABCD va $A_1B_1C_1D_1$ to 'rtburchaklar o'xshash. Tomonlari ixtiyoriy sonda bo'lgan ko'pburchakka o'xshash ko'pburchak ham xuddi shu kabi yasaladi.

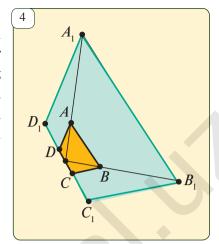
Gomotetiya markazini bu masalada to'rtbur-

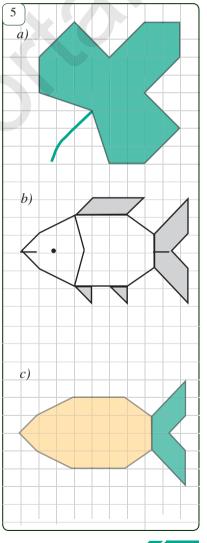
chak tashqi sohasidan tanladik. Umuman olganda, gomotetiya markazini toʻrtburchakning ichki sohasida (2-rasm), biror uchida (3-rasm) yoki biror tomonida (4-rasm) yotadigan qilib tanlashimiz ham mumkin edi. Gomotetiya markazini qayerda olmaylik, berilgan ABCD toʻrtburchakka oʻxshash va oʻxshashlik koeffitsiyenti 3 ga teng boʻlgan toʻrtburchaklar oʻzaro teng boʻladi.

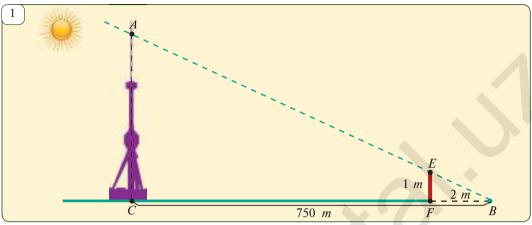
? Masala va topshiriqlar

- **21.1.**Berilgan koʻpburchakka oʻxshash koʻpburchakni yasash ketma-ketligini ayting.
- 21.2. Daftaringizga biror *ABCDE* beshburchak chizing. Gomotetiya yordamida bu beshburchakka oʻxshash, oʻxshashlik koeffitsiyenti 0,5 ga teng boʻlgan beshburchak yasang. Gomotetiya markazi a) *C* nuqtada; b) beshburchak ichida; d) *AB* tomonda boʻlgan hollarni alohida koʻring.
- 21.3. Kataklarni inobatga olgan holda, 5-rasmda berilgan shakllarni daftaringizga chizing: a) yaproqqa oʻxshashlik koeffitsiyenti 3 ga teng boʻlgan yaproqni; b) baliqchaga oʻxshashlik koeffitsiyenti 0,8 ga teng boʻlgan baliqchani c)sabziga oʻxshashlik koeffitsiyenti 1,8 ga teng boʻlgan sabzini gomotetiya yordamida chizing.
- **21.4.** F_1 koʻpburchak F_2 koʻpburchakka oʻxshash, k oʻxshashlik koeffitsiyenti. P_1 , P_2 , S_1 , S_2 harflar bilan mos ravishda bu koʻpburchaklarning perimetrlari va yuzlari belgilangan. Quyidagi jadvalni daftaringizga koʻchiring va uni toʻldiring.

	P_{1}	P_{2}	$S_{_{1}}$	S_{2}	k
a)	84		100	25	
b)	14	28		48	
d)		150	200	100	
e)		30	24		3

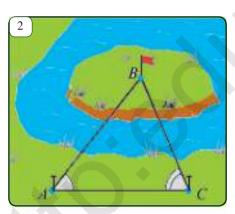

1. Balandlikni aniqlash.

Yerda turib, Toshkent teleminorasining balandligini topaylik. Minoraning uchi — A nuqtaning soyasi B nuqta boʻlsin. EF tayoqni vertikal tarzda shunday qoqamizki (1-rasm), tayoqning E uchi soyasi ham B nuqtada boʻlsin. Minoraning asosini C bilan belgilaymiz. Hosil boʻlgan, toʻgʻri burchakli ABC va EBF uchburchaklar oʻxshash boʻladi. Shuning uchun,

$$A_1$$
 B_1
 C_1

$$\frac{AC}{EF} = \frac{BC}{BF}$$
 yoki $AC = \frac{AC \cdot EF}{BF}$

BC, BF masofalarni va EF tayoq uzunligini oʻlchab, hosil boʻlgan formuladan teleminora balandligi — AC kesma uzunligini topamiz. Masalan, agar EF = 1 m, BC = 750 m, FB = 2 m ekani ma'lum boʻlsa, u holda AC = 375 m boʻladi.

2. Borib bo'lmaydigan joygacha bo'lgan masofani o'lchash.

Aytaylik, A nuqtadan borish mumkin bo'lmagan B nuqtagacha bo'lgan masofani aniqlash lozim bo'lsin (2-rasm). A nuqtadan borib bo'ladigan shunday C nuqtani belgilaymizki, undan qaraganda A va B nuqtalar ko'rinib tursin hamda AC masofani o'lchab bo'lsin.

Asboblar yordamida BAC va ACB burchaklarni oʻlchaymiz. Aytaylik, $\angle BAC = \alpha$ va $\angle ACB = \beta$ boʻlsin.Qogʻozga $\angle A_1 = \alpha$, $\angle C_1 = \beta$ boʻlgan $A_1B_1C_1$ uchburchak yasaymiz. Unda

ABC va $A_1B_1C_1$ uchburchaklar ikki burchagi boʻyicha oʻxshash boʻladi (2- va 3-rasmlar). Bundan.

$$\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{AC}{A_1C_1} \text{ yoki } AB = \frac{AC \cdot A_1B_1}{A_1C_1}$$

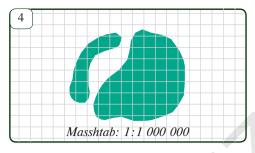
AC masofa va A_1B_1 , A_1C_1 kesmalarni oʻlchab, natijada hosil boʻlgan formula yordamida AB kesma hisoblanadi. Hisoblash ishlarini osonlashtirish maqsadida $AC:A_1C_1$ nisbatni 100:1, 1000:1 kabi nisbatda olish mumkin. Masalan, AC=130~m, $\angle A=73^\circ$, $\angle C=58^\circ$ boʻlsa, qogʻozda $A_1B_1C_1$ uchburchakni $\angle A_1=73^\circ$, $\angle C_1=58^\circ$, $A_1C_1=130~mm$ qilib chizamiz. A_1B_1 kesmani oʻlchab, uning 153 mm ekanligini topamiz. Unda, izlangan masofa 153 m boʻladi.

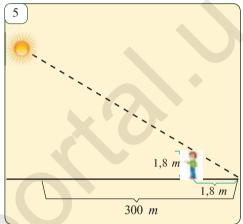
3. Koʻl haqida amaliy ish.

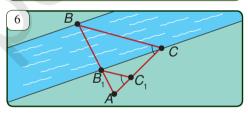
4-rasmda suv havzasining kosmik kemadan olingan surati tasvirlangan. U asosida tegishli oʻlchash va hisoblash ishlarini bajarib, suv havzasi yuzining taqribiy qiymatini toping.

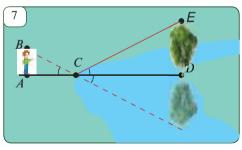
Masala va topshiriqlar

- **22.1.**Agar bo'yi 1,7 *m* bo'lgan odam soyasining uzunligi 2,5 *m* bo'lsa, soyasining uzunligi 10,2 *m* bo'lgan daraxt balandligi qancha bo'ladi?
- **22.2.**5-rasmda tasvirlangan minora balandligini aniqlang.
- **22.3.**6-rasmdagi ikkita oʻxshash AB_1C_1 va ABC uchburchaklar yordamida daryoning kengligini (enini) aniqlash
 - zarur. Agar $AC = 100 \, m$, $AC_1 = 32 \, m$ va $AB_1 = 34 \, m$ bo'lsa, daryoning eni (BB_1) ni toping.
- **22.4.** Anhor qirgʻogʻidagi DE daraxtning suvdagi aksi A nuqtadagi odamga koʻrinayapti. Agar AB=165 cm, AC=120 cm, CD=4.8 m boʻlsa, daraxt balandligini toping (7-rasm).
- **22.5.** Hovlida biror daraxtni tanlang va uning balandligini aniqlang. Bu ishni qanday bajarganingiz haqida hisobot tayyorlang.

1-masala. ABCD trapetsiyaning AB va CD yon tomonlarida M va N nuqtalar olingan. Bunda MN kesma trapetsiya asoslariga parallel va trapetsiya diagonallari kesishgan O nuqtadan oʻtadi. Agar BC = a, AD = b boʻlsa, a) MO; b) ON; d) MN kesmalarni toping (1-rasm).

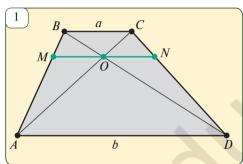
Yechish. 1) AOD va BOC uchburchaklar BB alomatga koʻra oʻxshash, chunki $\angle BOC = \angle AOD$, $\angle OBC = \angle ADO$. Bundan,

$$\frac{OC}{OA} = \frac{BC}{AD}$$
 yoki $\frac{OC}{OA} = \frac{a}{b}$ (1)

2) ABC va AOM uchburchaklar ham BB alomatga koʻra oʻxshash, chunki $\angle AMO = \angle ABC$, $\angle ACB = \angle AOM$. Bundan,

$$\frac{AC}{OA} = \frac{BC}{MO}$$
 yoki $\frac{OA + OC}{OA} = \frac{a}{MO}$ \Rightarrow $1 + \frac{OC}{OA} = \frac{a}{MO}$, $\frac{OC}{OA} = \frac{a}{MO}$ -1. (2)

3) (1) va (2) tengliklarning o'ng qismlarini tenglashtirib,

$$\frac{a}{MO} - 1 = \frac{a}{b}$$

tenglikni va undan

$$MO = \frac{ab}{a+b} \tag{3}$$

ekanligini topamiz. Yuqoridagidek yo'l tutib

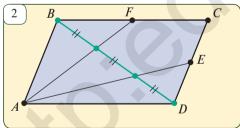
$$ON = \frac{ab}{a+b} \tag{4}$$

tenglikni, keyin esa (3) va (4) tengliklarning mos tomonlarini qoʻshib

$$MN = \frac{2ab}{a+b}$$

tenglikni hosil qilamiz.

Javob: a)
$$\frac{ab}{a+b}$$
 ; b) $\frac{ab}{a+b}$; d) $\frac{2ab}{a+b}$.

Eslatma. Bu masala yechimidan MO = ON ekanligi kelib chiqadi.

🔀 Masala va topshiriqlar

- **23.1.** ABC uchburchakning AB va BC yon tomonlarida D va E nuqtalar olingan. Agar AC|DE, AC = 6, DB = 3 va DE = 2 boʻlsa, AB tomonni toping.
- **23.2.** Ikkita oʻxshash koʻpburchakning yuzlari 8 dm² va 72 dm² ga teng, ulardan birining perimetri ikkinchisinikidan 26 dm ga kam. Katta koʻpburchakning perimetrini toping.
- **23.3.** Perimetri 1 m boʻlgan $A_1B_1C_1$ uchburchak $A_2B_2C_2$ uchburchakning tomonlari oʻrtalarini, $A_2B_2C_2$ uchburchak $A_3B_3C_3$ uchburchak tomonlari oʻrtalarini,

 $A_3B_3C_3$ uchburchak esa $A_4B_4C_4$ uchburchak tomonlari oʻrtalarini tutashtirishdan hosil qilingan boʻlsa, $A_4B_4C_4$ uchburchakning perimetri qancha boʻladi?

23.4. Ikkita oʻxshash uchburchakning perimetrlari 18 *dm* va 36 *dm* ga, yuzlarining yigʻindisi 30 *dm*² ga teng. Katta uchburchakning yuzini toping.

23.5. Romb tomonlarining o'rtalari to'g'ri to'rtburchak uchlari bo'lishini isbotlang.

23.6. ABC uchburchak yasang. Bu uchburchakka oʻxshash va yuzi ABC uchburchak yuzidan 9 marta kichik boʻlgan $A_1B_1C_1$ uchburchakni yasang.

23.7*. E va F nuqtalar mos ravishda ABCD parallelogramning CD va BC tomonlari o'rtalari. AF va AE to'g'ri chiziqlar BD diagonalni teng uch qismga bo'lishini isbotlang (2-rasm).

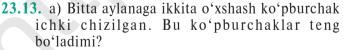
23.8. 3-rasmdaToshkent shahridagi Xalqlar do'stligi saroyi oldida o'rnatilgan eng katta O'zbekiston bayrog'i tasvirlangan. Bayroqning o'lchamlari 20 *m* x 30 *m* ekani ma'lum bo'lsa, chizmadan tegishli kesmalar uzunligini o'lchab aniqlab, bayroq ustuning haqiqiy balandligini toping.

23.9. Teng yonli uchburchakning asosidagi burchak bissektrisasi bu uchburchakdan oʻziga oʻxshash uchburchak ajratadi. Uchburchak burchaklarini aniqlang $(4\text{-}rasm, AB = BC, \Delta ABC \odot \Delta CAD)$.

23.10. Aylana yasang va unda *O* nuqta belgilang. Markazi *O* nuqtada va koeffitsiyenti 2 ga teng bo'lgan gomotetiyada berilgan aylanaga gomotetik bo'lgan aylana yasang.

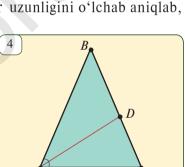
23.11. Ikkita oʻxshash koʻpburchak perimetrlarining nisbati 2:3 kabi. Katta koʻpburchakning yuzi 27 boʻlsa, kichik koʻpburchakning yuzini toping.

23.12. 5-rasmda Quyoshning toʻla tutilgan holati tasvirlangan. Agar Quyosh radiusi 686784 km, Oy radiusi 1760 km va Yerdan Oygacha boʻlgan masofa 384400 km boʻlsa, Yerdan Quyoshgacha boʻlgan masofani toping.

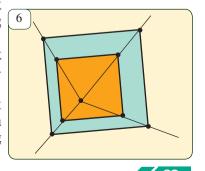

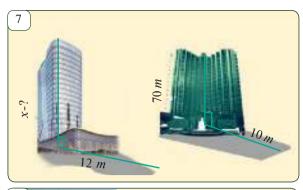
b) Bitta aylanaga ikkita oʻxshash koʻpburchak tashqi chizilgan. Bu koʻpburchaklar teng boʻladimi?

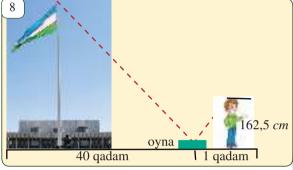
23.14*.Bir kvadratning tomonlari ikkinchi kvadrat tomonlariga parallel. Agar kvadratlar bir-biriga teng boʻlmasa, ular gomotetik boʻlishini isbotlang (*6-rasm*).

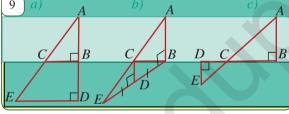

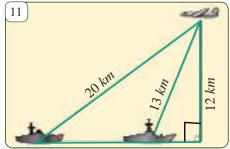

Geometriya va harbiy ish

- va BC tomonlari toʻrtta teng kesmalarga boʻlindi va boʻlinish nuqtalari AC tomonga parallel kesmalar bilan tutashtirildi. Agar AC=24 cm boʻlsa, hosil boʻlgan kesmalar uzunliklarini toping.
- **23.16.** Agar rasmlar ayni bir paytda suratga olingan boʻlsa, berilgan ma'lumotlar asosida ikkinchi binoning balandligini toping (7-rasm).
- 23.17. 8-rasmda berilganlardan foydalanib biror ob'ekt balandligini topish yo'lini tushuntiring. "Xalqlar do'stligi" saroyi oldida ko'tarilgan vatanimiz bayrog'i ustunining balandligini toping.
- foydalanib daryo kengligini aniqlashning 3xil yoʻlini tushuntiring. Ularda geometriyaning qaysi teoremalaridan foydalanilayotganini aniqlang. Oʻrgangan usullaringizni amalda boshqa vaziyatlarda qoʻllab koʻring.
- 1. Harbiylar chizgʻich va choʻzilgan qoʻl yordamida nishongacha masofani aniqlay olishadi. Agar 10-rasmdagi chizgʻichning tankni qoplaydigan uzunligi 5 cm, elkadan chizgʻichgacha boʻlgan masofa 50 cm va tankning uzunligi 6,86 m boʻlsa, tankgacha boʻlgan masofani toping.

2. 12 km balandlikda uchib borayotgan samolyot uchuvchisi undan 13 km uzoqlikda suzib borayotgan kemani va yana undan 20 km uzoqlikda birinchi kemani ta'qib qilib borayotgan boshqa kemani koʻrdi (11-rasm). Bu kemalar orasidagi masofani aniqlang.

I. Testlar

1. Ikkita oʻxshash uchburchak uchun notoʻgʻri tasdiqni toping:

- A. Yuzlari nisbati o'xshashlik koeffitsiyentiga teng;
- B. Mos medianalari nisbati o'xshashlik koeffitsiyentiga teng;
- D. Mos bissektrisalari nisbati o'xshashlik koeffitsiyentiga teng;
- E. Mos balandliklari nisbati oʻxshashlik koeffitsiyentiga teng.

2. Ikkita gomotetik ko'pburchak uchun to'g'ri tasdiqni toping:

- A. Ular teng;
- B. Ular o'xshash;
- D. Ular tengdosh;
- E. To'g'ri javob yo'q.

3. Uchburchak medianalari uchun noto'g'ri tasdiqni ko'rsating:

- A. Bir nuqtada kesishadi;
- B. Kesishish nuqtasida 2:1 nisbatda boʻlinadi;
- D. Bir-biriga teng;
- E. Har biri uchburchakni ikkita tengdosh qismga ajratadi.

4. Uchburchak bissektrisalari uchun noto'g'ri tasdiqni ko'rsating:

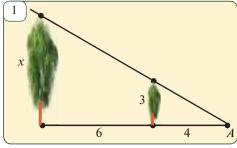
- A. Bir nuqtada kesishadi; B. Kesishish nuqtasida 2:1 nisbatda bo'linadi;
- D. O'zi tushgan tomonni qolgan ikki tomonga proporsional kesmalarga ajratadi;
- E. O'zi chiqqan uchdagi burchakni teng ikkiga bo'ladi.

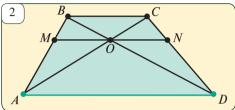
5. Ikkita oʻxshash koʻpburchak uchun notoʻgʻri tasdiqni toping:

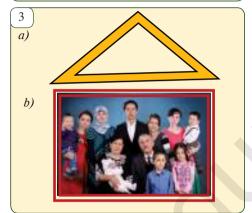
- A. Ularning tomonlari soni teng;
- B. Ularning burchaklari soni teng;
- D. Mos tomonlari proporsional;
- E. Yuzlarining nisbati oʻxshashlik koeffitsiyentiga teng.

II. Masalalar

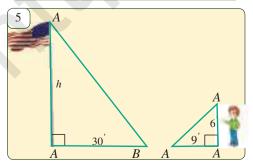
- **24.1.** Asoslari 6 *m* va 12 *m* bo'lgan trapetsiya diagonallari kesishgan nuqtadan asoslarga parallel to'g'ri chiziq o'tkazilgan. To'g'ri chiziqning trapetsiya ichidagi qismi uzunligini toping.
- **24.2.** ABC uchburchakda BC = BA = 10, AC = 8. Agar AA_1 va CC_1 uchburchak bissektrisalari bo'lsa, A_1C_1 kesmani toping.
- **24.3.** A nuqtadan borib bo'lmaydigan B nuqtagacha bo'lgan masofani aniqlash uchun tekis joyda C nuqta tanlandi. Keyin AC masofa, BAC va ACB burchaklar o'lchandi va ABC uchburchakka o'xshash $A_1B_1C_1$ uchburchak yasaldi. Agar AC = 42 m, A_1C_1 = 6,3 cm, A_1B_1 = 7,2 cm bo'lsa, AB masofani toping.
- **24.4.** Koeffitsiyenti k=3 bo'lgan gomotetiyada F ko'pburchak F_1 ko'pburchakka almashadi. Agar F_1 ko'pburchakning perimetri 12 cm va yuzi 4,5 cm^2 bo'lsa, F ko'pburchakning perimetri va yuzini toping.
- **24.5.** Bo'yi 180 *cm* bo'lgan odam soyasining uzunligi 2,4 *m* bo'lgan paytda balandligi 4 *m* bo'lgan simyog'och soyasining uzunligi necha metr bo'ladi?
- **24.6.** Xaritada Toshkent va Urganch shaharlari orasidagi masofa 8,67 *cm*. Agar xarita masshtabi 1:10 000 000 boʻlsa, Toshkent va Urganch shaharlari orasidagi masofani toping.

III. Oʻzingizni sinab koʻring (namunaviy nazorat ishi)

- **24.7.** 1-rasmda berilgan ma'lumotlar asosida daraxt balandligini toping.
- **24.8.** *ABC* uchburchakning tomonlari *AB* = 5 *cm*, *AC* = 6 *cm*, *BC* = 7 *cm*. Bu uchburchakning *AC* tomoniga parallel to 'g'ri chiziq *AB* tomonini *P* nuqtada, *BC* tomonini esa *K* nuqtada kesadi. Agar *PK* = 2 *cm* bo 'lsa, *PBK* uchburchak perimetrini toping.
- **24.9.** 2-rasmda AD||BC||MN. Agar BC = 6 cm, AD = 10 cm boʻlsa, MN kesmani toping.
- **24.10.** (Qo'shimcha). Romb tomonlarining o'rtalari to'g'ri to'rtburchakning uchlari bo'lishini isbotlang.

🔀 Qiziqarli masalalar

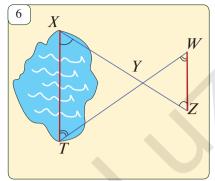
- 1. 4 marta kattalashtirib koʻrsatilgan koʻzgu-lupa bilan qaralganda 2° li burchak kattaligi qanchaga oʻzgaradi?
- 2. a) Uchburchakli chizgʻich rasmida tasvirlangan ichki va tashqi uchburchaklar oʻxshashmi (3-a rasm)?
 - b) 3-b rasmdagi romning ichki va tashqi qirralarini tasvirlovchi toʻrtburchaklar oʻxshashmi?
- 3. Quyidagi chet tilida berilgan masalani yechib koʻring. Bu bilan ham rus va ingliz tilidan, ham geometriyadan nimaga qodirligingizni bilib olasiz.
 - а) На 4-рисунке ижображена русская игрушка "матрёшка". Выполнив соответствующие измерения, найти коэффициент подобия игрушек:
 - a) A и B; b) A и D; d) C и F; e) B и E.
 - b) Darnell is curious about the height of a flagpole that stands in front of his school. (pic.5) Darnell, who is 6 ft tall, casts a shadow that he paces off at 9 ft. He walks the length of the shadow of the flagpole, a distance of 30 ft. How tall is the flagpole?

c) The distance across a pond is to be measured indirectly by using similar triangles. (pic.6) If XY = 160 ft, YW = 40 ft, TY = 120 ft, and WZ = 50 ft, find XT.

Geometrik modellashtirish

- 1. Ixtiyoriy toʻrtburchak chizing va qaychi bilan qirqib oling.
- 2. Uning qarama-qarshi tomonlari oʻrtalarini belgilang va kesmalar bilan tutashtiring (7.a- rasm) hamda shu kesmalar boʻylab toʻrtburchakni kesing (7.b- rasm).
- 3. Hosil boʻlgan boʻlaklardan 7.c- rasmda koʻrsatilgandek qilib parallelogramm tuzing.

4. Bu ishni bajarishda haqiqatdan ham parallelogramm hosil boʻlishini asoslang.

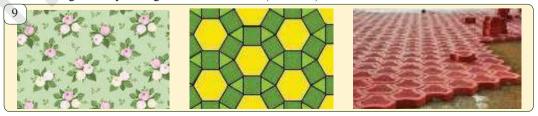

Naqshlar, panjaralar (bordyurlar) va parketlar

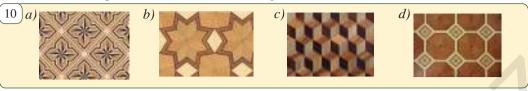
Uyimiz devorlaridagi gulqogʻozlarga e'tibor berib qarasangiz, ularda bir xil shakl qayta-qayta takrorlanib butun devorni toʻldirganini koʻrish mumkin. Bitta shakl qayta-qayta takrorlanib butun tekislikni toʻldirsa, bunday yigʻma shakllarga naqsh deymiz. Mashhur golland rassomi Moris Esher qalamiga mansub mana bu ajabtovur rasmlar naqshlarga misol boʻladi (8-rasm). Bu naqshlarda aynan qaysi shakl qanday qaytarilayotganini aniqlang

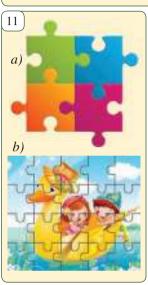

Agar bitta shakl qayta-qayta takrorlanib ikki parallel toʻgʻri chiziqlar orasidagi tasmani toʻldirsa, bunday yigʻma tasma shakllarga panjara yoki bordyur deymiz. Gulqogʻoz oʻrami, rasm solingan matolar va parklardagi panjaralar chekli uzunlikdagi bordyurlarga misol boʻladi (9-rasm).

Muntazam koʻpburchaklar bilan qoplangan naqshlarni parket deb ataymiz. Parketlar bilan uyimiz pollari bezatiladi. Eng oddiy parketlar 10-rasmda keltirilgan. Ravshanki ular parallel koʻchirishda oʻziga-oʻzi oʻtadi.

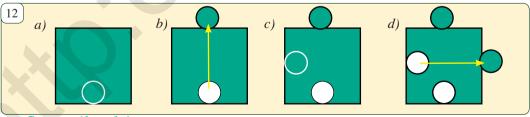

Geometrik modellashtirish. Pazl shakllari qanday tuzilgan?

Pazl o'yinchoqlarini yaxshi bilasiz? (11-rasm) Keling, ularni qanday yasash mumkinligini ko'rib chiqaylik.

- 1. O'lchamlari 5 cm x 5 cm bo'lgan kvadrat chizing.
- 2. Uning pastki asosi oʻrtasidan doirasimon boʻlakni kesib oling (12.a-rasm).
- 3. Kesib olingan bo'lakni kvadratning yuqori asosi o'rtasiga birlashtiring (12.b-rasm).
- 4. Endi kvadratning yon tomoni oʻrtasidan yana oʻshanday kattalikdagi doirasimon boʻlakni kesib oling (12.c-rasm).
- 5. Kesib olingan boʻlakni kvadratning ikkinchi yon tomoni oʻrtasiga birlashtiring (12.d-rasm).
- 6. Natijada pazl o'yinchog'ining bitta donasi tayyor bo'ldi.
- 7. Bu pazl donalari bilan butun tekislikni qoplash mumkinligini asoslang.
- 8. Kvadrat tomonlaridan doirasimon emas boshqacha shakldagi boʻlaklarni qirqib, birlashtirish orqali boshqa koʻrinishdagi pazl donalarini ham hosil qilish mumkin.
- 9. Marhamat, biror yangi pazl donasining chizmasini yarating. Bir nechta rangli pazl donalarini qirqib olib, ulardan turli naqshlar tuzing.

Geometrik tadqiqot.

73-betdagi "Geometrik modellashtirish" ruknida keltirilgan ma'lumotlar asosida ixtiyoriy qavariq toʻrtburchak bilan butun tekislikni qoplash mumkinligini isbotlang.

II BOB

UCHBURCHAK TOMONLARI VA BURCHAKLARI ORASIDAGI MUNOSABATLAR

Ushbu bobni oʻrganish natijasida siz quyidagi bilim, koʻnikma va malakaga ega boʻlasiz:

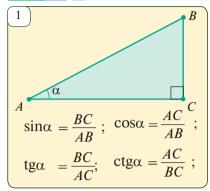
Bilimlar:

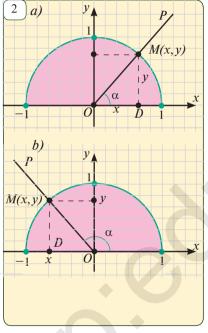
- √ ixtiyoriy burchakning sinusi,kosinusi,tangensi va kotangensi taʻriflarini bilish;
- √ burchakning radian o'lchovini bilish;
- √ asosiy trigonometrik ayniyatlarni bilish;
- √ uchburchakning yuzini burchak sinusi yordamida hisoblash formulasini bilish;
- √ sinuslar va kosinuslar teoremasini bilish.

Amaliy ko'nikmalar:

- √ baʻzi burchaklarning sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensini hisoblay olish;
- $\sqrt{}$ asosiy trigonometrik ayniyatlarni misollar yechishda qoʻllay olish;
- √ uchburchak yuzini uning ikki tomoni va ular orasidagi burchagi boʻyicha hisoblay olish;
- √ sinuslar, kosinuslar teoremasidan foydalanib hisoblashga va isbotlashga doir masalalarni yechish.

0° DAN 180° GACHA BO'LGAN BURCHAKNING SINUSI, KOSINUSI, TANGENSI VA KOTANGENSI

To'g'ri burchakli ABC uchburchakda $\angle C = 90^{\circ}$ bo'lsin. Ma'lumki, unda A o'tkir burchakning sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensi 1- rasmdagidek aniqlanar edi. Endi 0°dan 180° gacha bo'lgan burchakning sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensini aniqlaymiz.

Radiusi birlik kesmaga teng, markazi koordinatalar boshida boʻlgan yarim aylanani qaraymiz (2-rasm). Avlanani M(x;v) nuqtada kesuvchi OPnurni o'tkazamiz. Bu nurning Ox nur bilan hosil qilgan burchagini α bilan belgilaymiz. OP nurning Ox nur bilan ustma-ust tushgan holdagi burchakni 0° li burchak sifatida qabul qilamiz.

Ma'lumki, α o'tkir burchak bo'lganda (2-a rasm), bu burchakning sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensi to'g'ri burchakli ODM uchburchakdan $\sin\alpha = \frac{BC}{4B}$; $\cos\alpha = \frac{OD}{MO}$; $\tan\alpha = \frac{DM}{OD}$; $\cot\alpha = \frac{OD}{DM}$ tengliklar yordamida aniqlanadi. Agar MO=1, DM = y, OD = x ekanligini hisobga olsak,

$$\sin \alpha = y$$
, $\cos \alpha = x$, $\tan \alpha = \frac{y}{x}$, $\cot \alpha = \frac{x}{y}$ (1) tengliklarga ega bo'lamiz.

Umumiy holda, 0° dan 180° gacha bo'lgan burchakning sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensini ham (1) formula orqali aniqlaymiz (2.b-rasm):

OMD uchburchakda $OD^2 + DM^2 = MO^2$ yoki $x^2+y^2=1$. $\sin\alpha=y$ va $\cos\alpha=x$ ekanligini hisobga olsak, istalgan α (0°≤α≤180°) burchak uchun

$$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$$
 (2) asosiy trigonometrik ayniyatni hosil qilamiz.
Ta'rifga ko'ra, $tg\alpha = \frac{y}{x}$, $ctg\alpha = \frac{x}{y}$, $x = \cos \alpha$, $y = \sin \alpha$ bo'lgani uchun,

$$tg\alpha = \frac{\sin\alpha}{\cos\alpha}$$
$$(\alpha \neq 90^{\circ})$$

$$ctg\alpha = \frac{\cos\alpha}{\sin\alpha}$$

$$(\alpha \neq 0, \ \alpha \neq 180^{\circ}),$$

$$tg\alpha \cdot ctg\alpha = 1$$

$$(\alpha \neq 0, \ \alpha \neq 90^{\circ}, \ \alpha \neq 180^{\circ})$$

avnivatlar o'rinlidir.

(2) tenglikning har ikki qismini oldin
$$\cos^2\alpha$$
 ga, keyin esa $\sin^2\alpha$ ga boʻlib,
$$1 + tg^2\alpha = \frac{1}{\cos^2\alpha}(\alpha \neq 90^\circ), \qquad 1 + ctg^2\alpha = \frac{1}{\sin^2\alpha}, \quad (\alpha \neq 0, \alpha \neq 180^\circ)$$
(3)

ayniyatlarni hosil qilamiz.

Yuqoridagi (1) tengliklar asosida har bir α (0° $\leq \alpha \leq 180$ °) burchakka bu burchak sinusining (kosinusi, tangensi va kotangensining) bitta qiymati mos qoʻyilayapti. Bu mosliklar burchakning "sinus", "kosinus", "tangens" va "kotangens" deb nomlanuvchi funksiyalarini aniqlaydi. Ular trigonometrik funksiyalar deb ataladi.

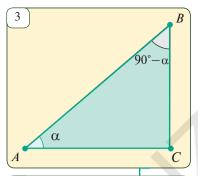
"Trigonometriya" soʻzi — yunoncha "uchburchaklarni yechish" degan ma'noni anglatadi.

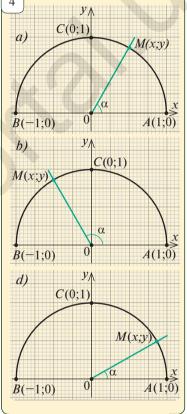
Har qanday oʻtkir α burchak uchun: $\sin(90^\circ - \alpha) = \cos\alpha$, $\cos(90^\circ - \alpha) = \sin\alpha$. (2) Har qanday α ($0 \le \alpha \le 180^\circ$) burchak uchun: $\sin(180^\circ - \alpha) = \sin\alpha$, $\cos(180^\circ - \alpha) = -\cos\alpha$ 3) (2) va (3) formulalarga *keltirish formulalari* deyiladi. Ular algebra kursida isbotlanadi.

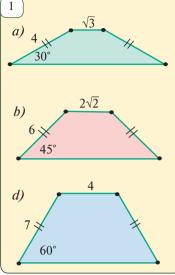
Masala va topshiriqlar

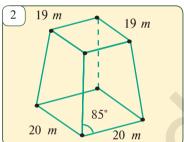
- **25.1.** Agar $90^{\circ} < \alpha < 180^{\circ}$ boʻlsa, $\sin \alpha$, $\cos \alpha$, $tg\alpha$ va $ctg\alpha$ qiymatlarining ishorasini aniqlang.
- 25.2. 4-rasmdagi α burchakni oʻlchang va uning sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensini tegishli oʻlchashlar vordamida aniqlang.
- **25.3.** $tg(90^{\circ}-\alpha) = ctg\alpha \ (\alpha \neq 0^{\circ}) \ va \ ctg(90^{\circ}-\alpha) = tg\alpha \ (\alpha \neq 0^{\circ}) \ avnivatlarni isbotlang.$
- **25.4.** $tg(180^{\circ}-\alpha)=-tg\alpha \ (\alpha\neq90^{\circ}) \ va \ ctg(180^{\circ}-\alpha)=$ =-ctg\alpha \ (\alpha\neq0^{\circ} \ va \ \alpha\neq180^{\circ}) \ ayniyatlarni isbotlang.
- **25.5.** Soddalashtiring:
 - a) $\cos^2(180^{\circ} \alpha) + \cos^2(90^{\circ} \alpha)$;
 - b) $\sin^2(180^{\circ}-\alpha) + \sin^2(90^{\circ}-\alpha)$;
 - d) $tg\alpha \cdot tg(90^{\circ} \alpha)$; e) $ctg\alpha \cdot ctg(90^{\circ} \alpha)$.
- **25.6.** ABC uchburchakda $\angle A = 150^{\circ}$ va AC = 7 cm bo'lsa, uchburchakning C uchidan tushirilgan balandligini toping.
- 25.7. Agar a) $\sin\alpha = \frac{\sqrt{3}}{2}$; b) $\sin\alpha = \frac{1}{4}$; d) $\sin\alpha = 1$ boʻlsa, $\cos\alpha$ ni toping.
- **25.8*.** Agar a) $\sin \alpha = \frac{1}{2}$; b) $tg\alpha = -1$; d) $\cos \alpha = -\frac{\sqrt{3}}{2}$ bo'lsa, α ni toping.
- 25.9. Jadvalni toʻldiring.

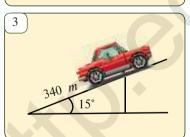
α	0°	30°	45°	60°	90°	120°	135°	150°	180°
sinα									
cosα									
tgα									
ctgα									

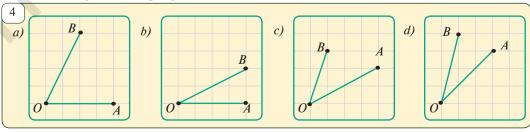

- **26.1.** Balandligi 3 *cm* va o'tkir burchagi 30° bo'lgan rombning perimetri va yuzini hisoblang.
- **26.2.** Teng yonli toʻgʻri burchakli uchburchakning gipotenuzasi 12 *cm*. Uning yuzini hisoblang.
- **26.3.** Balandligi $4\sqrt{3}$ cm boʻlgan teng tomonli uchburchak perimetrini toping.
- **26.4.** 1-rasmda berilganlarga koʻra teng yonli trapetsiyalar yuzini toping.
- **26.5.** Toʻgʻri burchakli trapetsiyaning oʻtkir burchagi 30° ga, balandligi 4 *cm* ga va kichik asosi 6 *cm* ga teng. Trapetsiyaning perimetri va yuzini toping.
- **26.6.** Aylana vatari 120 gradusli yoyni tortib turadi. Agar aylana radiusi 10 *cm* boʻlsa, vatar uzunligini toping.
- 26.7*. Teng yonli uchburchakning uchidagi burchagi a) 120°; b) 90°; d) 60°. Uchburchak balandligining asosiga nisbatini hisoblang.
- 26.8*.2-rasmda tasvirlangan paxta xirmonining yon yoqlari teng yonli trapetsiya, usti esa kvadrat shaklida. Rasmda berilganlardan foydalanib, xirmonni to'liq yopish uchun qancha mato zarurligini aniqlang.
- **26.9.** Yengil mashina dovonning yuqoriga koʻtarilish qismida 340 *m* yoʻl bosdi. Agar yoʻlning gorizontga nisbatan koʻtarilish burchagi 15° boʻlsa, yengil mashina necha metr balandlikka koʻtarilgan (3-rasm)?
- **26.10.** Ashrafjon uyidan sharq tomonga qarab 800 *m*, soʻng shimol tomonga qarab 600 *m* yoʻl yurdi. U uyidan necha metr uzoqlikka keldi? Endi u uyiga toʻgʻri chiziq boʻylab yetib olishi uchun gʻarbga nisbatan qanday burchak ostida yurishi kerak?

26.11. 4-rasmda tasvirlangan burchaklarning sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensini toping.

- **26.12.** Poyezd har 30 *m* yo'l yurganda 1 *m* tepaga ko'tariladi. Temir yo'lning gorizontga nisbatan ko'tarilish burchagini toping.
- **26.13.** Agar balandligi 30 *m* boʻlgan bino soyasining uzunligi 45 *m* boʻlsa, quyosh nurining shu bino joylashgan maydonga tushish burchagini toping.
- **26.14.** To'g'ri burchakli uchburchakning bir burchagi 60° ga, katta kateti esa 6 ga teng. Uning kichik kateti va gipotenuzasini toping.
- **26.15.** *O* markazli aylananing *A* nuqtasidan oʻtkazilgan urinmada *B* nuqta olingan. Agar AB=9 cm, $\angle ABO=30^\circ$ boʻlsa, aylana radiusini va BO kesma uzunligini toping.
- **26.16.** *m* toʻgʻri chiziq va uni kesib oʻtmaydigan *AB* kesma berilgan. Bunda *AB*=10, *AB* va *m* toʻgʻri chiziqlar orasidagi burchak 60°. *AB* kesma uchlaridan *m* toʻgʻri chiziqqa *AC* va *BD* perpendikularlar tushirilgan. *CD* kesmani toping.
- **26.17.** Rombning o'tkir burchagi 60° ga, balandligi esa 6 ga teng. Rombning katta diagonali uzunligini va yuzini toping.
- **26.18.** Radiusi 5 *cm* boʻlgan aylanaga teng yonli trapetsiya tashqi chizilgan. Agar trapetsiyaning oʻtkir burchagi 30° boʻlsa, uning yon tomoni va yuzini toping.
- **26.19.** Agar ABCD to 'g'ri to 'rtburchakda AB = 4, $\angle CAD = 30$ ° bo 'lsa, unga tashqi chizilgan aylana radiusini va to 'g'ri to 'rtburchak yuzini hisoblang.
- **26.20.** To'g'ri to'rtburchakning tomonlari 3 cm va $\sqrt{3}$ cm. Uning bir diagonali bilan tomonlari hosil qilgan burchaklarini toping.
- **26,21.** Agar a) $\sin A = \frac{4}{7}$; b) $\cos A = \frac{4}{7}$; d) $\cos A = -\frac{4}{7}$ bo'lsa, A burchakni yasang.
- **26.22.** To'g'ri burchakli uchburchakning bir burchagi 30°, gipotenuzasiga tushirilgan balandligi 6 cm. Uchburchak tomonlarini toping.
- **26.23.** O'tkir burchagi 30° ga, balandligi esa 4 *cm* ga teng bo'lgan rombning yuzini hisoblang.

Zarixiy lavhalar. "Oltin" uchburchak

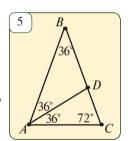
Yunonlar burchaklari 36°, 72° va 72° boʻlgan teng yonli uchburchakni — "oltin uchburchak" deb atashgan. Sababi - u mana bunday ajoyib xossaga ega ekan: asosidagi burchak bissektrisasi AD uni ikkita teng yonli uchburchakka boʻladi (5-rasm).

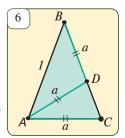
Haqiqatan, AD bissektrisa boʻlgani uchun, BAD va DAC burchaklar ham 36° dan. Demak, ABD uchburchak teng yonli. ADC uchburchakda ADC burchak $180^{\circ}-36^{\circ}-72^{\circ}=72^{\circ}$ boʻlib, ACD burchakka teng. Demak, ADC uchburchak ham teng yonli.

Natija. ABC uchburchak ACD uchburchakka oʻxshash va

$$\frac{AC}{AB} = \frac{CD}{AC}.$$
 (1)

Agar ABC uchburchakning yon tomonlari AB = BC = 1 deb olsak, uning asosi quyidagicha topiladi (6-rasm): AC = a boʻlsin. U holda, 1. AD = a boʻladi, chunki ΔACD teng yonli.

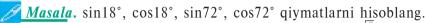

2. BD = a bo'ladi, chunki $\triangle ABD$ teng vonli.

3.
$$CD = BC - BD = 1 - a$$
.

(1) tenglikka ko'ra:
$$\frac{a}{1} = \frac{1-a}{a}$$

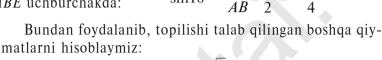
(1) tenglikka koʻra: $\frac{a}{1} = \frac{1-a}{a}$ Bundan $a^2 + a - 1 = 0$. Bu kvadrat tenglamani yechib, $a = \frac{\sqrt{5} - 1}{2}$ ekanligini topamiz.

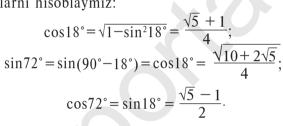

Yechish: Yon tomoni AB = BC = 1 va asosi $AC = a = \frac{\sqrt{5} - 1}{2}$ ga teng boʻlgan

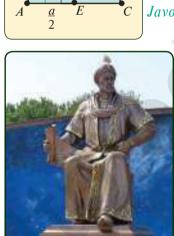
ABC "oltin uchburchak" ni qaraymiz (7-rasm). Uning BE balandligini o'tkazamiz. $\sin 18^{\circ} = \frac{AE}{4R} = \frac{a}{2} = \frac{\sqrt{5} - 1}{4}$

To'g'ri burchakli ABE uchburchakda:

Javob:
$$\sin 18^\circ = \cos 72^\circ = \frac{\sqrt{5} - 1}{4}$$
; $\cos 18^\circ = \sin 72^\circ = \frac{\sqrt{10 + 2\sqrt{5}}}{4}$.

🛁 Tarixiy lavhalar

Mirzo Ulug'bek (1394-1449) — buyuk o'zbek olimi va davlat arbobi. Asl ismi Muhammad Tarag'ay. U sohibqiron Amir Temurning nabirasi. Ulugʻbekning otasi Shohruh ham davlat arbobi bo'lgan. Ulug'bek taxminan 1425-1428-yillari Samarqand yaqinidagi Obi Rahmat tepaligida oʻzining mashhur rasadxonasini guradi. Rasadxonaning binosi uch qavatli bo'lib, uning asosiy asbobi — kvadratning balandligi 50 metr edi. Ulug'bekning eng mashhur asari "Ziji ko'ragoniy" deb ataluvchi astronomik jadvaldir. U 1018 ta vulduzni o'z ichiga olgan.

Shu bilan bir qatorda Ulugʻbekning trigonometrik jadvallari ham diqqatga sazovordir. Ulugʻbekning trigonometrik jadvallari 10 ta oʻnli xona aniqligida hisoblangan. Hisoblash vositalari deyarli bo'lmagan bir davrda bu ishlarni bajarish uchun chuqur mushohadaga asoslangan nazariy salohiyat va aniq formulalar hamda anchagina hisobchilar talab qilingan bo'lsa kerak. Zijda Ulug'bek 1 gradusning sinusini hisoblash uchun alohida risola yozganligi qayd qilinadi.

🛃 Geometriya va astronomiyaga doir loyiha ishi

Qadimgi yunon olimi Eratosfen (miloddan avvalgi 276–194- yillar) Yer aylanasini birinchi boʻlib oʻlchagan. U Sien (hozirgi Assuan) shahrida miloddan avvalgi 240-yil 19-iyun kuni, yozgi teng kunlikning tush paytida Quyosh qoq tikkada (zenitda) boʻlishi va chuqur quduqning tagini ham yoritishini payqagan. Lekin, shu bilan birga, u yilning bu kuni va paytida Iskandariyada Quyosh qoq tikkadadan (zenitdan) aylana yoyining 1/50 qismi qadar ogʻishini ham aniqlagan.

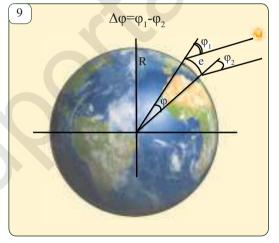
Bundan Eratosfen qanday xulosaga kelgan? Uning fikrini davom ettiring va quyidagi 8-rasmda berilganlar asosida Yer radiusi uzunligini toping.

Zarur bo'lishi mumkin bo'lgan ba'zi ma'lumotlar va hisob-kitoblar: Sien va Iskandariya shaharlari orasidagi masofa 787,5 km.

Aylana yoyining 1/50 qismi - $\alpha = 7,2^{\circ}$. C - Yer aylanasining uzunligi.

$$\frac{\alpha^{\circ}}{360^{\circ}} = \frac{787,5}{C}$$

 $\begin{array}{c|c}
\hline
8 & 7,2^{\circ} \\
\hline
Iskandariya & Sien \\
\hline
7,2^{\circ} \\
\hline
\end{array}$

Bundan $C = 360 \cdot 787.5 : 7.2 = 39 \ 375 \ km$.

Bugungi kungi hisob-kitoblarga koʻra, Yerning ekvator boʻylab aylanasining uzunligi 40 075,017 km, nolinchi metridan boʻylab aylanasining uzunligi esa-40 007,86 km ni tashkil qiladi. Koʻrib turganingizdek, qadimgi olim ozgina adashgan, xolos.

Topshiriq. 9 -rasmdan foydalanib, Yer aylanasi uzunligini topishning ixtiyoriy paytda qoʻllash mumkin boʻlgan amaliy usulini ishlab chiqing va asoslang.

UCHBURCHAK YUZINI BURCHAK SINUSI YORDAMIDA HISOBLASH

1-teorema. Uchburchak yuzi uning ikki tomoni bilan shu ikki tomon orasidagi burchak sinusi koʻpaytmasining yarmiga teng.

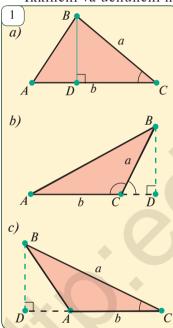
$$\Delta ABC$$
, $BC = a$, $AC = b$, $\angle C$ (1-rasm) $S_{ABC} = \frac{1}{2}ab\sin C$

Isbot. ABC uchburchakning *BD* balandligini tushiramiz. U holda 1-rasmda koʻrsatilgan uch hol boʻlishi mumkin.

Birinchi holni qaraymiz (1.a-rasm). BCD uchburchakda $\sin C = \frac{BD}{BC}$. Bundan $BD = BC \cdot \sin C = a \cdot \sin C$. Shunday qilib,

$$S_{ABC} = \frac{1}{2} \cdot AC \cdot BD = \frac{1}{2} \cdot b \cdot a \cdot \sin C = \frac{1}{2} ab \sin C.$$

Ikkinchi va uchunchi hollarning isbotini mustaqil bajaring. Teorema isbotlandi.

1-teoremaga koʻra, uchburchak yuzi uchun

$$S_{ABC} = \frac{1}{2}bc\sin A$$
 va $S_{ABC} = \frac{1}{2}ac\sin B$

formulalar ham o'rinli bo'ladi.

1-masala. ABC uchburchakning yuzi 24 cm². Agar AC = 8 cm va $\angle A = 30^{\circ}$ boʻlsa, AB tomonni toping.

Yechish. Uchburchak yuzini burchak sinusi orqali topish formulasiga koʻra,

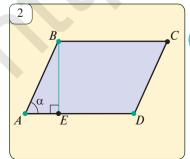
$$S_{ABC} = \frac{1}{2}AB \cdot AC \cdot \sin A$$

Bundan,

$$AB = \frac{2 S_{ABC}}{AC \cdot sinA} = \frac{2 \cdot 24}{8 \cdot sin30^{\circ}} = \frac{2 \cdot 24}{8 \cdot 0,5} = 12 \ (cm).$$

Javob: 12 cm.

2- masala Parallelogramm yuzi uning ikkita qoʻshni tomoni va shu tomonlar orasidagi burchagi sinusining koʻpaytmasiga teng ekanligini isbotlang.

$$ABCD$$
 parallelogramm,
 $AB=a$, $AD=b$, $\angle A=\alpha$
(2-rasm)

$$S_{ABCD} = ab \sin \alpha$$

Yechish. BE balandlik tushiramiz. ABE uchburchakda $\sin A = \frac{BE}{AB}$ yoki $BE = AB\sin A = a\sin\alpha$.

U holda,
$$S_{ABCD} = AD \cdot BE = ab \sin \alpha$$
.

2-teorema. Toʻrtburchak yuzi uning diagonallari bilan diagonallar orasidagi burchak sinusi koʻpaytmasining yarmiga teng.

Isbot. Diagonallar kesishishidan hosil boʻlgan burchaklarni qaraymiz (3-rasm):

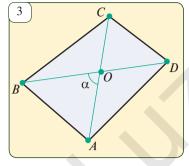
shartga koʻra $\angle AOB = \alpha$

 $\angle AOB$ ga vertikal bo'lgani uchun $\angle COD = \alpha$.

 $\angle AOB$ ga qo'shni bo'lgani uchun $\angle BOC = 180^{\circ} - \alpha$.

 $\angle BOC$ ga vertikal bo'lgani uchun $\angle DOA = 180^{\circ} - \alpha$

Uchburchak yuzini burchak sinusi yordamida hisoblash formulasiga ko'ra:

$$S_{AOB} = \frac{1}{2} AO \cdot OB \sin \alpha;$$

$$S_{BOC} = \frac{1}{2}BO \cdot OC \sin(180^{\circ} - \alpha) = \frac{1}{2}BO \cdot OC \sin\alpha;$$

$$S_{COD} = \frac{1}{2} CO \cdot OD \sin\alpha; \qquad S_{DOA} = \frac{1}{2} DO \cdot OA \sin(180^{\circ} - \alpha) = \frac{1}{2} DO \cdot OA \sin\alpha.$$

Yuzning xossasiga koʻra:

$$S_{ABCD} = S_{AOB} + S_{BOC} + S_{COD} + S_{DOA} =$$

$$= \frac{1}{2}AO \cdot OB \sin\alpha + \frac{1}{2}BO \cdot OC \sin\alpha + \frac{1}{2}CO \cdot OD \sin\alpha + \frac{1}{2}DO \cdot OA \sin\alpha = \frac{1}{2}AO \cdot OB \sin\alpha + \frac{1}{2}AO \cdot OA \sin\alpha = \frac{1}{2}AO \cdot OB \sin\alpha + \frac{1}{2}AO \cdot OB \cos\alpha + \frac{$$

$$= \frac{1}{2}(AO \cdot OB + BO \cdot OC + CO \cdot OD + DO \cdot OA)\sin\alpha = \frac{1}{2} \{(OB \cdot (AO + OC) + OC) + OC + OC\}$$

$$+OD \cdot (CO + OA)$$
 $\sin \alpha = \frac{1}{2} (OB \cdot AC + OD \cdot AC) \sin \alpha = \frac{1}{2} AC \cdot BD \sin \alpha.$

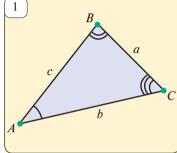
Teorema isbotlandi.

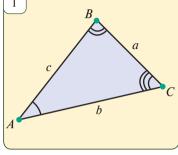
Masala va topshiriqlar

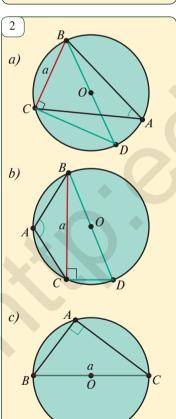
- 27.1. 1-teoremani 1-b va 1-c rasmda tasvirlangan hollar uchun isbotlang.
- **27.2.** Agar a) AB = 6 cm, AC = 4 cm, $\angle A = 30^{\circ}$; b) AC = 14 cm, $BC = 7\sqrt{3}$ cm, $\angle C = 60^{\circ}$:
 - d) BC=3 cm, $AB=4\sqrt{2}$ cm, $\angle B=45^{\circ}$ bo'lsa, ABC uchburchak yuzini toping.
- **27.3.** Diagonali 12 *cm* va diagonallari orasidagi burchagi 30° boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchak yuzini toping.
- **27.4.** Tomoni $7\sqrt{2}$ cm va o'tmas burchagi 135° bo'lgan romb yuzini toping.
- 27.5. Rombning katta diagonali 18 cm va bir burchagi 120°. Romb yuzini toping.
- **27.6.** Yuzi $6\sqrt{2}$ cm^2 ga teng bo'lgan ABC uchburchakda AB=9 cm, $\angle A=45^\circ$. Uchburchakning AC tomonini va shu tomonga tushirilgan balandligini toping.
- 27.7*. ABC uchburchakda $\angle A = \alpha$, uning B va C uchlaridan tushirilgan balandliklari esa mos ravishda h_b va h_c boʻlsa, uchburchak yuzini toping.
- **27.8*.** ABC uchburchakda AB = 8 cm, AC = 12 cm va $\angle A = 60^{\circ}$ bo'lsa, uning AD bissektrisasini toping (ko'rsatma: $S_{ABC} = S_{ABD} + S_{ADC}$).

Teorema. (Sinuslar teoremasi). Uchburchakning tomonlari qarshisidagi burchaklarning sinuslariga proporsional.

$$\triangle ABC$$
, $AB=c$, $BC=a$, $CA=b$ (1-rasm) $\Rightarrow \frac{a}{\sin A} = \frac{b}{\sin B} = \frac{c}{\sin C}$

Isbot. Uchburchak yuzini burchak sinusi orqali topish formulasiga koʻra,

 $S = \frac{1}{2}ab \sin C$, $S = \frac{1}{2}bc \sin A$, $S = \frac{1}{2}ac \sin B$. (*) Bu tengliklarning dastlabki ikkitasiga ko'ra,

 $\frac{1}{2}ab\sin C = \frac{1}{2}bc\sin A$, demak $\frac{a}{\sin A} = \frac{c}{\sin C}$ Shuningdek, (*) tengliklarning birinchi va uchinchidan $\frac{c}{\sin C} = \frac{b}{\sin R}$ tenglikni hosil qilamiz.

Shunday qilib, $\frac{a}{\sin A} = \frac{b}{\sin B} = \frac{c}{\sin C}$.

Teorema isbotlandi.

1-masala. ABC uchburchakda $AB = 14 \, dm$, $\angle A = 30^{\circ}$, $\angle C = 65^{\circ}$ (1-rasm). BC tomonni toping.

Yechish: Sinuslar teoremasiga koʻra,

$$\frac{AB}{\sin C} = \frac{BC}{\sin A}$$
 Undan,

$$BC = \frac{AB \cdot \sin A}{\sin C} = \frac{14 \cdot \sin 30^{\circ}}{\sin 65^{\circ}} \approx \frac{14 \cdot 0.5}{0.9} \approx 7.78 \ (dm).$$

Eslatma: Trigonometrik funksiyalarning qiymatlari maxsus kalkulator yoki jadvallar yordamida topiladi. Bu yerda sin65°≈0,9 ekanligini darslikning 153-betidagi jadvaldan aniqladik.

Javob: 7,78 dm.

2-masala. Uchburchak tomonining shu tomon qarshisidagi burchagi sinusiga nisbati uchburchakka tashqi chizilgan aylana diametriga teng, ya'ni

$$\frac{a}{\sin A} = \frac{b}{\sin B} = \frac{c}{\sin C} = 2R$$

ekanligini isbotlang (2-rasm).

Isbot. Ravshanki, sinuslar teoremasiga koʻra, $\frac{a}{\sin A} = 2R$ tenglikni isbotlash kifoya. Uch hol boʻlishi mumkin:

1-hol: $\angle A$ — o'tkir burchak (2-a rasm); 2-hol: $\angle A$ — o'tmas burchak (2-b rasm); 3-hol: $\angle A$ — to'g'ri burchak (2-c rasm).

1-holni qaraymiz: C va D nuqtalarni tutashtiramiz. BCD — toʻgʻri burchakli uchburchak, chunki $\angle BCD$ burchak BD diametrga tiralgan.

 ΔBCD da: $BC=BD\cdot\sin D=2R\sin D$. Lekin, $\angle D=\angle A$, chunki ular bitta BC yoyga tiralgan ichki chizilgan burchaklar. Unda,

$$BC = 2R \sin A$$
 yoki $\frac{a}{\sin A} = 2R$.

Qolgan hollarni mustaqil isbotlang (ko 'rsatma: 2-holda $\angle D = 180$ ° $-\angle A$ ekanligidan, 3-holda a = 2R ekanligidan foydalaning).

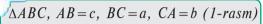
Masala va topshiriqlar

- 28.1. Uchburchak istalgan tomonining shu tomon qarshisidagi burchak sinusiga nisbati uchburchakka tashqi chizilgan aylana diametriga teng ekanligini 2-masalada keltirilgan 2- va 3-hollar uchun isbotlang.
- **28.2.** 3-rasmda berilganlarga koʻra, soʻralgan kesmalarni toping.
- 28.3. Agar ABC uchburchakda:
 - a) $\sin A = 0.4$; BC = 6 cm va AB = 5 cm bo'lsa, $\sin C$ ni;
 - b) $\sin B = \frac{1}{2}$; AC = 8 dm va BC = 7 dm bo'lsa, $\sin A$ ni;
 - d) $\sin C = \frac{1}{2}$; AB = 6 m va AC = 8 m boʻlsa, $\sin B$ ni toping.
- **28.4.** Uchburchakning bir burchagi 30° ga teng. Uning qarshisidagi tomon 4,8 *dm*. Uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini hisoblang.
- **28.5.** Uchburchakning bir tomoni uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusiga teng. Uchburchakning shu tomoni qarshisidagi burchagini toping. Bunda, ikki holni qarashga toʻgʻri kelishiga e'tibor qiling.
- **28.6.** ABC uchburchak uchun $AB:BC:CA = \sin C:\sin A:\sin B$ tenglik oʻrinli boʻlishini asoslang. $\sin A:\sin B:\sin C=3:5:7$ tenglik toʻgʻri boʻlishi mumkinmi?
- **28.7.** Agar ABC uchburchakda BC = 20 m, AC = 13 m va $\angle A = 67^{\circ}$ boʻlsa, uchburchakning AB tomonini, B va C burchaklarini toping.
- **28.8*.** Agar ABC uchburchakda BC = 18 dm, $\angle A = 42^{\circ}$, $\angle B = 62^{\circ}$ boʻlsa, uchburchakning C burchagini, AB va AC tomonlarini toping.

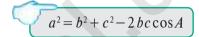
Toʻgʻri burchakli uchburchakda toʻgʻri burchak qarshisidagi tomon (gipotenuza) kvadrati qolgan tomonlar (katetlar) kvadratlari yigʻindisiga teng.

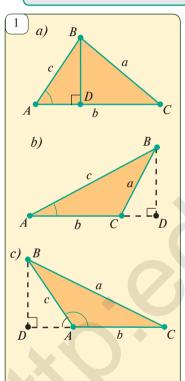
Xo'sh, to'g'ri bo'lmagan burchak uchun-chi? Quyidagi teorema shu xususda.

Teorema. (Kosinuslar teoremasi). Uchburchak istalgan tomonining kvadrati qolgan ikki tomoni kvadratlari yigʻindisi shu ikki tomon bilan ular orasidagi burchak kosinusi koʻpaytmasining ikkilangani ayirmasiga teng.

Isbot. ABC uchburchakning BD balandligini oʻtkazamiz. D nuqta AC tomonda (1-a rasm) yoki uning davomida (1-b va 1-d rasmlar) boʻlishi mumkin. Birinchi holni qaraymiz. Toʻgʻri burchakli BCD uchburchakda Pifagor teoremasiga koʻra,

$$BC^2 = BD^2 + DC^2$$
.

DC = AC - AD bo'lgani uchun:

$$BC^2 = BD^2 + (AC - AD)^2 = BD^2 + AC^2 - 2 \cdot AC \cdot AD + AD^2$$
.

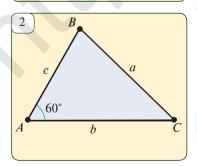
Toʻgʻri burchakli ABD uchburchakda $BD^2 + AD^2 = AB^2$ va $AD = AB\cos A$ ekanligini hisobga olib, oxirgi tenglikdan

$$BC^2 = AB^2 + AC^2 - 2AB \cdot AC \cdot \cos A$$

ya'ni $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos A$ tenglikka ega bo'lamiz.

Teorema isbotlandi.

1-b rasmda tasvirlangan holda DC = AD - AC, 1-d rasmda tasvirlangan holda DC = AD + AC va $\cos(180^{\circ} - A) = -\cos A$ tengliklardan foydalanib, kosinuslar teoremasini mustaqil isbotlang.

Eslatma. Kosinuslar teoremasi Pifagor teoremasining umumlashganidir. $\angle A = 90^{\circ}$ boʻlganda ($\cos 90^{\circ} = 0$ boʻlgani uchun) kosinuslar teoremasidan Pifagor teoremasi kelib chiqadi.

1-masala. ABC uchburchakda $AB = 6 \ cm$, $AC = 7 \ cm$, $\angle A = 60^{\circ} \ (2\text{-rasm})$. BC tomonni toping.

Yechish. Kosinuslar teoremasiga koʻra, $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc\cos A$ yoki

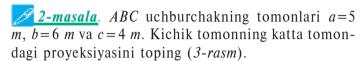
 $BC^2 = AC^2 + AB^2 - 2AC \cdot AB \cdot \cos A$ boʻlgani uchun

$$BC^2 = 7^2 + 6^2 - 2 \cdot 7 \cdot 6 \cdot \cos 60^\circ = 49 + 36 - 84 \cdot \frac{1}{2} = 43,$$

ya'ni $BC = \sqrt{43}$ cm. Javob: $\sqrt{43}$ cm.

Kosinuslar teoremasidan foydalanib, tomonlari ma'lum bo'lgan uchburchakning burchaklarini topish mumkin:

$$\cos A = \frac{b^2 + c^2 - a^2}{2bc}.$$
 (1)

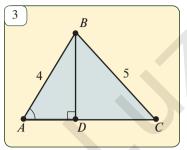

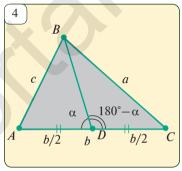

$$\cos A = \frac{b^2 + c^2 - a^2}{2bc} = \frac{6^2 + 4^2 - 5^2}{2 \cdot 6 \cdot 4} = \frac{9}{16}.$$

To'g'ri burchakli ABD uchburchakda $AD=AB \cdot \cos A$ bo'lgani uchun $AD=4 \cdot \frac{9}{16} = 2,25 \ (m)$.

Javob: 2,25 m.

Masala va topshiriqlar

- 29.1. Kosinuslar teoremasini 1-b va 1-d rasmda tasvirlangan hollarda isbotlang.
- 29.2. ABC uchburchakda
 - a) AC=3 cm, BC=4 cm va $\angle C=60^{\circ}$ bo'lsa, AB ni;
 - b) AB=4 m, $BC=4\sqrt{2}$ m va $\angle B=45^{\circ}$ bo'lsa, AC ni;
 - d) AB=7 dm, $AC=6\sqrt{3}$ dm va $\angle A=150^{\circ}$ bo'lsa, BC ni toping.
- **29.3.** Tomonlari 5 cm, 6 cm, 7 cm bo'lgan uchburchak burchaklari kosinuslarini toping.
- **29.4.** ABC uchburchakda AB=10 cm, BC=12 m va $\sin B=0.6$ boʻlsa, AC tomonni toping.
- **29.5.** Parallelogrammning diagonallari 10 cm va 12 cm, ular orasidagi burchagi 60° ga teng. Parallelogramm tomonlarini toping.
- **29.6.** Tomonlari 5 cm va 7 cm bo'lgan parallelogrammning bir burchagi 120° ga teng. Uning diagonallarini toping.
- **29.7*.** Tomonlari *a*, *b*, *c* boʻlgan *ABC* uchburchakning *BD* medianasi $BD = \frac{1}{2}\sqrt{2a^2+2c^2-b^2}$ formula bilan hisoblanishini isbotlang (4-rasm).
- **29.8*.** Tomonlari 6 m, 7 m va 8 m boʻlgan uchburchak medianalarini toping.
- 29.9. Tomonlari 5 cm, 6 cm, 7 cm bo'lgan uchburchak bissektrisalarini toping.
- 29.10. Tomonlari 5 cm, 6 cm, 7 cm bo'lgan uchburchak balandliklarini toping.

SINUSLAR VA KOSINUSLAR TEOREMALARINING BA'ZI TATBIQLARI

Oldingi darslarda isbotlangan sinuslar va kosinuslar teoremalaridan uchburchaklarga oid turli-tuman masalalarni yechishda samarali foydalanish mumkin. Bu darsda bu teoremalarning ba'zi bir tatbiqlariga to'xtalamiz.

1. Kosinuslar teoremasi uchburchak burchaklarini topmasdan, uning burchaklar bo'yicha turini (o'tkir, o'tmas yoki to'g'ri burchakli ekanligini) aniqlashga imkon beradi. Haqiqatan,

 $\cos A = \frac{b^2 + c^2 - a^2}{2bc}$

formulada

- 1) agar $b^2+c^2>a^2$ bo'lsa, $\cos A>0$. Demak, A o'tkir burchak;
- 2) agar $b^2+c^2=a^2$ bo'lsa, $\cos A=0$. Demak, $A-\cos'$ g'ri burchak;
- 3) agar $b^2+c^2 < a^2$ bo'lsa, $\cos A < 0$. Demak, A o'tmas burchak.

 $b^2+c^2=a^2$ tenglik yoki $b^2+c^2 < a^2$ tengsizlik a — uchburchakning eng katta tomoni bo'lgan holdagina bajariladi. Demak, uchburchakning to'g'ri yoki o'tmas burchagi uning eng katta tomoni garshisida yotadi.

Uchburchakning eng katta tomoni qarshisidagi burchakning kattaligiga qarab, bu uchburchakning qanday (o'tkir, o'tmas, to'g'ri burchakli) uchburchak ekanligi haqida xulosaga kelish mumkin.

// 1-masala. Tomonlari 5 m, 6 m va 7 m boʻlgan uchburchak burchaklarini topmasdan uning turini aniqlang.

Yechish. Eng katta burchak qarshisida eng katta tomon yotadi. Shuning uchun, agar a=7, b=6, c=5 bo'lsa, $\angle A$ eng katta burchak bo'ladi.

$$\cos A = \frac{b^2 + c^2 - a^2}{2bc} = \frac{36 + 25 - 49}{2 \cdot 6 \cdot 5} = \frac{12}{60} = \frac{1}{5} > 0.$$

Demak, A — o'tkir burchak, berilgan uchburchak esa o'tkir burchakli.

2. Uchburchak yuzini uning ikki tomoni va ular orasidagi burchagi orqali hisoblash formulasi

 $S = \frac{1}{2}bc\sin A$

va $\sin A = \frac{a}{2R}$ formulalardan uchburchak yuzini hisoblash uchun $S = \frac{abc}{4R}$

$$S = \frac{abc}{4R}$$

formulani va uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini hisoblash uchun

$$R = \frac{abc}{4S}$$

formulani hosil qilamiz.

2-masala. Tomonlari a=5, b=6, c=10 boʻlgan uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini toping.

Yechish. Geron formulasidan foydalanib, uchburchak yuzini topamiz:

$$p = \frac{a+b+c}{2} = \frac{5+7+10}{2} = 11,$$

$$S = \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)} = \sqrt{11(11-5)(11-7)(11-10)} = \sqrt{11 \cdot 6 \cdot 4} = \sqrt{264} \approx 16,3.$$

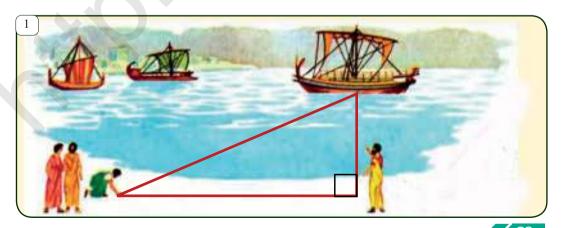
Unda,
$$R = \frac{abc}{4S} \approx \frac{5.7.10}{4.16.3} \approx 5,4.$$
 Javob: $\approx 5,4.$

Masala va topshiriqlar

- **30.1.** Agar AB=7 cm, BC=8 cm, CA=9 cm bo'lsa, ABC uchburchakning eng katta va eng kichik burchagini toping.
- **30.2.** Agar *ABC* uchburchakda $\angle A = 47^{\circ}$, $\angle B = 58^{\circ}$ boʻlsa, uchburchakning eng katta va eng kichik tomonlarini aniqlang.
- **30.3.** Uchburchakning uchta tomoni berilgan:
 - a) a=5, b=4, c=4; b) a=17, b=8, c=15; d) a=9, b=5, c=6.

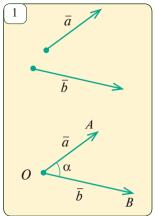
Uchburchak o'tkir burchakli, to'g'ri burchakli yoki o'tmas burchakli ekanligini aniqlang.

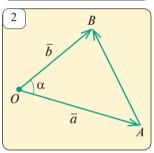
- **30.4.** Tomonlari a) 13, 14, 15; b) 15, 13, 4; d) 35, 29, 8; e) 4, 5, 7 boʻlgan uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini toping.
- **30.5.** ABC uchburchakning AB tomonida D nuqta belgilangan. CD kesma AC va BC kesmalarning kamida bittasidan kichik ekanligini isbotlang.
- **30.6.** Uchburchakning katta burchagi qarshisida katta tomoni yotishini isbotlang.
- 30.7. Uchburchakning katta tomoni qarshisida katta burchagi yotishini isbotlang.
- 30.8*. ABC uchburchakning CD medianasi oʻtkazilgan. Agar AC > BC boʻlsa, ACD burchak BCD burchakdan kichik boʻlishini isbotlang.
- **30.9*.**1-rasmda berilganlarga asoslanib, qadimda yunonlar qirgʻoqdan kemagacha boʻlgan masofani qanday oʻlchaganlarini aniqlang.

31

IKKI VEKTOR ORASIDAGI BURCHAK VA ULARNING SKALAR KO'PAYTMASI

Nol vektordan farqli \overline{a} vaa \overline{b} vektorlar orasidagi burchak deb O nuqtadan chiquvchi $\overline{OA} = \overline{a}$ va

 $\overline{OB} = \overline{b}$ vektorlarning yoʻnaltiruvchi kesmalari orasidagi AOB burchakka aytiladi (1- rasm).

Bir xil yoʻnalgan vektorlar orasidagi burchak 0° ga teng deb hisoblanadi. Agar ikkita vektor orasidagi burchak 90° ga teng boʻlsa, ular *perpendikular* deyiladi.

 \overline{a} vaa \overline{b} vektorlarning *skalar koʻpaytmasi* deb, bu vektorlar uzunliklarining ular orasidagi burchak kosinusi koʻpaytmasiga aytiladi.

Agar vektorlarning biri nol vektor boʻlsa, ularning skalar koʻpaytmasi nolga teng boʻladi.

Skalar koʻpaytma $\overline{a}\cdot\overline{b}$ yoki $(\overline{a},\overline{b})$ tarzda belgilanadi. Ta'rifga koʻra

$$(\overline{a}, \overline{b}) = |\overline{a}| \cdot |\overline{b}| \cos \varphi.$$
 (1)

Ta'rifdan ko'rinadiki, \overline{a} va \overline{b} vektorlarning skalar ko'paytmasi nolga teng bo'lsa, ular *perpendikular* bo'ladi va aksincha.

Fizikada jismni \overline{F} kuch ta'siri ostida \overline{s} masofaga siljitishda bajarilgan A ish \overline{F} va \overline{s} vektorlarning skalar ko'paytmsiga teng bo'ladi:

$$A = (\overline{F}, \overline{s}) = |\overline{F}| \cdot |\overline{s}| \cos \varphi$$
.

Xossa. \overline{a} $(a_1; a_2)$ va $\overline{b}(b_1; b_2)$ vektorlar uchun $(\overline{a}; \overline{b}) = a_1b_1 + a_2b_2$.

Isbot. \overline{a} va \overline{b} vektorlarni koordinata boshi O nuqtaga qo'yamiz (2- rasm).

Unda $\overline{OA} = (a_1; a_2)$ va $\overline{OB} = (b_1; b_2)$ bo'ladi. Agar berilgan vektorlar kollinear bo'lmasa, ABO uchburchakdan iborat bo'ladi va uning uchun kosinuslar teoremasi o'rinli bo'ladi: $AB^2 = OA^2 + OB^2 - 2OA \cdot OB \cdot \cos\varphi$.

Unda $OA \cdot OB \cdot \cos \varphi = \frac{1}{2} (OA^2 + OB^2 - AB^2)$ bo'ladi.

Lekin,
$$OA^2 = a_1^2 + a_2^2$$
, $OB^2 = b_1^2 + b_2^2$ va $AB^2 = (b_1 - a_1)^2 + (b_2 - a_2)^2$.
Demak, $(\overline{a}, \overline{b}) = |\overline{a}| \cdot |\overline{b}| \cos \varphi = OA \cdot OB \cdot \cos \varphi = \frac{1}{2} (OA^2 + OB^2 - AB^2) = \frac{1}{2} (a_1^2 + a_2^2 + b_1^2 + b_2^2 + (b_1 - a_1)^2 + (b_2 - a_2)^2) = a_1 b_1 + a_2 b_2$.

Berilgan vektorlar kollinear bo'lgan ($\phi = 0^{\circ}$, $\phi = 180^{\circ}$) holda ham bu tenglik o'rinli bo'lishini mustaqil ko'rsating.

Vektorlar skalar koʻpaytmasining xossalari

- 1. $\overline{a} \cdot \overline{b} = \overline{b} \cdot \overline{a}$ o'rin almashtirish xossasi.
- 2. $(\overline{a} + \overline{b})$ $\overline{c} = \overline{a}$ $\overline{c} + \overline{b}$ \overline{c} tagsimot xossasi.
- 3. $\lambda \cdot (\overline{a} \cdot \overline{b}) = (\lambda \cdot \overline{a}) \cdot \overline{b} = \overline{a} \cdot (\lambda \cdot \overline{b})$ guruhlash xossasi.
- **4.** Agar a va b vektorlar bir xil yoʻnalishdagi kollinear vektorlar boʻlsa, $\overline{a} \ \overline{b} = |\overline{a}| \ |\overline{b}|$ boʻladi, chunki $\cos 0^\circ = 1$.
- 5. Agar qarama-qarshi yoʻnalgan boʻlsa, $\overline{a} \ \overline{b} = -|\overline{a}||\overline{b}|$, chunki $\cos 180^\circ = -1$.
- **6.** \bar{a} $\bar{a} = |\bar{a}||\bar{a}||\cos 0^\circ = |\bar{a}|^2 \Rightarrow \bar{a}^2 = |\bar{a}|^2$.
- 7. \overline{a} va \overline{b} vektorlar o'zaro perpendikular bo'lsa, \overline{a} \overline{b} = 0 bo'ladi.

Natijalar:

- a) $\overline{a} = (a_1; a_2)$ vektorning uzunligi: $|\overline{a}| = \sqrt{a_1^2 + a_2^2}$; (1)
- b) $\overline{a} = (a_1; a_2)$ va $\overline{b} = (b_1; b_2)$ vektorlar orasidagi burchak kosinusi:

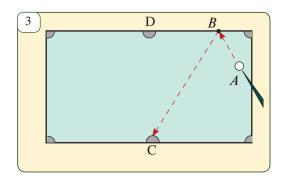
$$\cos\varphi = \frac{\overline{a} \cdot \overline{b}}{|\overline{a}| \cdot |\overline{b}|} \quad \text{yoki} \quad \cos\varphi = \frac{a_1 b_1 + a_2 b_2}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2} \cdot \sqrt{b_1^2 + b_2^2}}$$

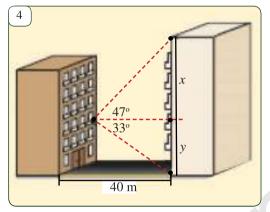
Masala. $\bar{a}(1;2)$ va $\bar{b}(4;-2)$ vektorlar orasidagi burchakni toping.

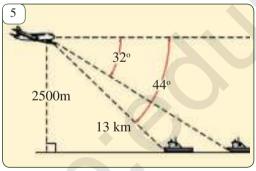
Yechish. Berilgan vektorlar orasidagi burchakni α deb belgilasak, formulaga koʻra, $\cos \alpha = \frac{1 \cdot 4 + 2 \cdot (-2)}{\sqrt{1^2 + 2^2} \cdot \sqrt{4^2 + (-2)^2}} = \frac{4 - 4}{\sqrt{5} \cdot \sqrt{20}} = 0.$ Demak, $\alpha = 90^\circ$. *Javob:* 90°.

Masala va topshiriqlar

- **31.1.** Agar \bar{a} va \bar{b} vektorlar uchun a) $|\bar{a}|=4$, $|\bar{b}|=5$, $\alpha=30^\circ$; b) $|\bar{a}|=8$, $|\bar{b}|=7$, $\alpha=45^\circ$; a0) $|\bar{a}|=2.4$, $|\bar{b}|=10$, $\alpha=60^\circ$; a0) $|\bar{a}|=0.8$, $|\bar{b}|=\frac{1}{2}$, $\alpha=40^\circ$ boʻlsa, bu vektorlarning skalar koʻpaytmasini toping (bu yerda $-\bar{a}$ va \bar{b} vektorlar orasidagi burchak).
- **31.2.** a) $\bar{a}(\frac{1}{2};-1)$ va $\bar{b}(2;3)$; b) $\bar{a}(-5;6)$ va $\bar{b}(6;5)$; d) $\bar{a}(1,5;2)$ va $\bar{b}(4;-2)$ vektorlarning skalar koʻpaytmasini hisoblang va ular orasidagi burchakni toping.
- 31.3. ABCD rombning diagonallari O nuqtada kesishadi va bunda $\overline{BD} = \overline{AB} = 4$ cm.a) \overline{AB} va \overline{AD} ; b) \overline{AB} va \overline{AC} ; d) \overline{AD} va \overline{DC} ; e) \overline{OC} va \overline{OD} vektorlarning skalar koʻpaytmasini va bu vektorlar orasidagi burchakni toping.
- **31.4.** Nol vektordan farqli \bar{a} va \bar{b} vektorlar berilgan bo'lsin. $\bar{a}\cdot\bar{b}=0$ bo'lganda bu vektorlar perpendikular bo'lishini va aksincha, \bar{a} va \bar{b} vektorlar perpendikular bo'lsa, $\bar{a}\cdot\bar{b}=0$ bo'lishini isbotlang.
- **31.5*.** x ning qanday qiymatida a) $\bar{a}(4;5)$ va b(x;6); b) $\bar{a}(x;1)$ va $\bar{b}(3;2)$; d) $\bar{a}(0;-3)$ va $\bar{b}(5;x)$ vektorlar oʻzaro perpendikular boʻladi?
- **31.6.** $\bar{a}(3;3)$, $\bar{b}(2;-2)$, $\bar{c}(-1;-4)$ va $\bar{d}(-4;1)$ vektorlar orasidan oʻzaro perpendikular juftlarini toping.

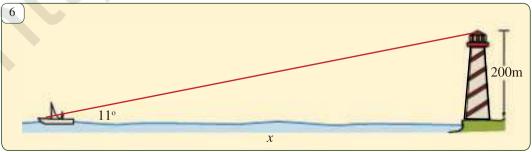

sidagi masofani toping.

- **31.7*.** Bilyard oʻyinida *A* nuqtada turgan shar zarbadan keyin bilyard stoli tomoniga *B* nuqtada urildi va yoʻnalishini oʻzgartirib *C* nuqtadagi savatchaga tushdi (*3-rasm*).
 - Agar AB=40 cm, BC=150 cm va $ABD=120^{\circ}$ boʻlsa, $AB \cdot BC$ skalar koʻpaytmani toping.
- **31.8.** F(-3, 4) kuch ta'siri ostida nuqta A(5,-1)holatdan B(2, 1) holatga o'tdi. Bu jarayonda qanday ish bajarildi?
- 31.9. Lola koʻp qavatli uyning 3-qavatida yashaydi. Uning oynasidan uyidan 40 m masofada turgan boshqa bir uy koʻrinib turadi (4-rasm). Agar roʻparadagi uyning tomi Lolaga 47° burchak ostida, partki asosi esa 33° burchak ostida koʻrinsa, roʻparadagi uyning balandligini toping.
- 31.10.2500 *m* balandlikda uchib borayotgan samolyotdan birinchi kema ufqqa nisbatan 44° burchak ostida, ikkinchi kema esa 32° burchak ostida koʻrinadi (5-rasm). Kemalar ora-

31.11. Baliqchilar qayigʻidan balandligi 200 *m* boʻlgan mayoq 11° burchak ostida koʻrinadi (6-rasm). Qayiqdan qirgʻoqqacha boʻlgan masofani toping.

屠 Geometriya va geografiyadan loyiha ishi

Geografiya fanidan ma'lumki, Yer shari sirtidagi joylar geografik koordinatalar yordamida aniqlanadi. 7-rasmda bu koordinatalar keltirilgan. Unda

- 1 nolinchi (Grinvich) meridiani;
- 2- nolinchi meridiandan oʻngda (sharqda) joylashgan meridianlar;
- 3- ekvatordan pastda (janubda) joylashgan parallellar;
 - 4 ekvator.

Nolinchi (Grinvich) meridiani (1) ning ekvator (4) bilan kesishish nuqtasi geografik koordinatalarning sanoq boshi hisoblanadi.

Ekvatordan shimolga tomon meridian bo'ylab chorak aylana yoyi 90° shimoliy kenglikni, ekvatordan janubga tomon ham 90° janubiy kenglikni o'z ichiga oladi.

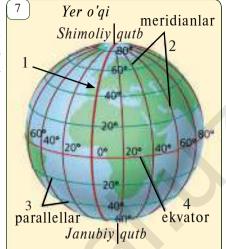
Nolinchi meridiandan sharqqa tomon ekvator boʻylab yarim aylana yoyi 180° sharqiy uzoqlikni, nolinchi meridiandan garbga tomon ham 180° gʻarbiy uzoqlikni oʻz ichiga oladi.

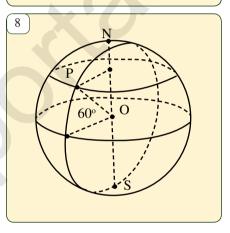
- 1. Toshkent shahrining geografik koordinatalarini toping.
- 2. Vatanimiz poytaxti bilan yana qaysi katta shaharlar taxminan bir xil meridianda joylashgan.
- 3. Toshkent shahridan Tokio, Pekin, Seul, Vashington va Nyu-York shaharlarigacha (meridian boʻylab) boʻlgan masofalarni aniqlang (yetishmayotgan ma'lumotlarni oʻzingiz qidirib toping).
- 4. Shahar 60° shimoliy kenglikda joylashgan. Agar Yerning radiusi 6400 km boʻlsa, bu shahar joylashgan parallel radiusini toping.

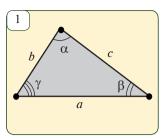
🙎 Qiziqarli geometriya

Ovchi ovga chiqdi. Dastlab u janubga tomon 1 km yurdi. Soʻng sharqqa tomon 1 km, soʻng esa shimolga tomon 1 km yoʻl yurdi va boshlangʻich holatiga kelib qoldi. Qarasa, ayiq turibdi. Uni otdi.

- 1. Ovlangan ayiq rangi qanaqa?
- 2. Yer sharining yana qaysi joylaridan yoʻlga chiqib, yuqorida tasvirlanganidek 3 tomonga yurib yana boshlangʻich nuqtaga kelib qolish mumkin? U joylarda ayiq yashaydimi?

Uchburchakning tomonlarini a, b, c bilan, bu tomonlar qarshisidagi burchaklarni mos ravishda α , β , γ bilan belgilaymiz (1-rasm). Uchburchakning tomonlari va burchaklarini bitta nom bilan — uning elementlari deb atashadi.

Uchburchakni aniqlovchi berilgan elementlariga koʻra, uning qolgan elementlarini topish *uchburchakni yechish deb yuritiladi*.

1-masala. (Uchburchakni berilgan bir tomoni va unga yopishgan burchaklari boʻyicha yechish). Agar uchburchakda a=6, $\beta=60^\circ$ va $\gamma=45^\circ$ boʻlsa, uning uchinchi burchagi va qolgan ikki tomonini toping.

Yechish. 1. Uchburchak burchaklari yigʻindisi 180° boʻlgani uchun

$$\alpha = 180^{\circ} - \beta - \gamma = 180^{\circ} - 60^{\circ} - 45^{\circ} = 75^{\circ}$$
.

Sinuslar teoremasidan foydalanib, qolgan ikki tomonni topamiz:

2.
$$\frac{a}{\sin \alpha} = \frac{b}{\sin \beta}$$
 tenglikdan $b = a \cdot \frac{\sin \beta}{\sin \alpha} = 6 \cdot \frac{\sin 60^{\circ}}{\sin 75^{\circ}} \approx 6 \cdot \frac{0.8660}{0.9659} \approx 5,3794 \approx 5,4.$

(sin60° va sin75° qiymatlari mikrokalkulatorda topib qoʻyildi, ularni darslikning 153-betidagi jadvaldan ham topishingiz mumkin).

3.
$$\frac{a}{\sin \alpha} = \frac{c}{\sin \gamma}$$
 tenglikdan $c = a \frac{\sin \gamma}{\sin \alpha} = 6 \cdot \frac{\sin 45^{\circ}}{\sin 75^{\circ}} \approx 6 \cdot \frac{0,7071}{0,9659} \approx 4,3924 \approx 4,4.$

$$Javob: \alpha = 75^{\circ}; \beta \approx 5,4; c \approx 4,4.$$

2-masala. (Uchburchakni berilgan ikki tomoni va ular orasidagi burchagi boʻyicha yechish). Agar uchburchakda a=6, b=4 va $\gamma=120^\circ$ boʻlsa, uning uchinchi tomoni va qolgan burchaklarini toping.

Yechish. 1. Kosinuslar teoremasidan foydalanib, uchburchakning uchinchi c tomonini topamiz.

$$c = \sqrt{a^2 + b^2 - 2ab\cos\gamma} = \sqrt{36 + 16 - 2 \cdot 6 \cdot 4 \cdot (-0.5)} = \sqrt{76} \approx 8.7.$$

2. Endi, uchburchakning uchta tomonini bilgan holda, kosinuslar teoremasidan foydalanib, uchburchakning qolgan burchaklarini topamiz:

$$\cos\alpha = \frac{b^2 + c^2 - a^2}{2bc} = \frac{4^2 + 76 - 6^2}{2 \cdot 4 \cdot \sqrt{76}} \approx 0,8046.$$

 $\cos\alpha \approx 0.8046$ tenglik asosida α burchakning qiymatini 153-betdagi jadvaldan aniqlaymiz (α — o'tkir burchak): $\alpha \approx 36^{\circ}$.

3.
$$\beta = 180^{\circ} - \alpha - \gamma \approx 180^{\circ} - (36^{\circ} + 120^{\circ}) = 24^{\circ}$$
. *Javob*: $c \approx 8,7$; $\alpha \approx 36^{\circ}$, $\beta \approx 24^{\circ}$.

<u>3-masala</u>. (Uchburchakni berilgan uch tomoni boʻyicha yechish). Agar uchburchakda a=10, b=6 va c=13 boʻlsa, uning burchaklarini toping.

Yechish: 1. Uchburchak o'tmas burchakli bo'lishi yoki bo'lmasligini katta tomon qarshisidagi burchak kosinusining ishorasiga qarab aniqlaymiz:

$$\cos C = \frac{a^2 + b^2 - c^2}{2ab} = \frac{100 + 36 - 169}{2 \cdot 10 \cdot 6} = -\frac{33}{120} \approx -0,275 < 0.$$

Demak, C — o'tmas burchak ekan. Buni 153-betdagi jadvaldan C burchakning kattaligini aniqlashda hisobga olamiz. Jadvaldan kosinusi 0,275 ga teng burchak $\angle C_1 = 74^\circ$ ekanligini topamiz. Unda $\cos(180^\circ - \alpha) = -\cos\alpha$ formulaga koʻra,

$$\angle C = 180^{\circ} - \angle C_1 = 180^{\circ} - 74^{\circ} = 106^{\circ}$$
.

2. Sinuslar teoremasiga koʻra,

$$\frac{a}{\sin A} = \frac{c}{\sin C}$$
. Bundan, $\sin A = \frac{a \cdot \sin C}{c} = \frac{10 \cdot \sin 106^{\circ}}{13} = \frac{10 \cdot \sin 74^{\circ}}{13} \approx \frac{10 \cdot 0.9615}{13} \approx 0.7396$.

A — o'tkir burchak bo'lgani uchun 153-betdagi jadvaldan $\angle A \approx 47^{\circ}$ ekanligini aniqlaymiz.

3.
$$\angle B \approx 180^{\circ} - (106^{\circ} + 47^{\circ}) = 26^{\circ}$$
.

Javob:
$$\angle A \approx 47^{\circ}$$
, $\angle B \approx 26^{\circ}$, $\angle C \approx 106^{\circ}$.

Ż Masala va topshiriqlar

- 32.1. Uchburchakning bir tomoni va unga yopishgan ikkita burchagi berilgan:
- a) a=5 cm, $\beta=45^{\circ}$, $\gamma=45^{\circ}$; b) c=20 cm, $\alpha=75^{\circ}$, $\beta=60^{\circ}$; d) a=35 cm, $\beta=40^{\circ}$, $\gamma=120^{\circ}$; e) c=12 cm, $\alpha=36^{\circ}$, $\beta=25^{\circ}$.

Uchburchakning uchinchi burchagi va qolgan ikki tomonini toping.

- 32.2. Uchburchakning ikki tomoni va ular orasidagi burchagi berilgan:
 - a) a=6, b=4, $\gamma=60^{\circ}$;
- b) a=14, b=43, $\gamma=130^{\circ}$;
- d) b=17, c=9, $\alpha=85^{\circ}$;
- e) b=14, c=10, $\alpha=145^{\circ}$.

Uchburchakning qolgan burchaklarini va uchinchi tomonini toping.

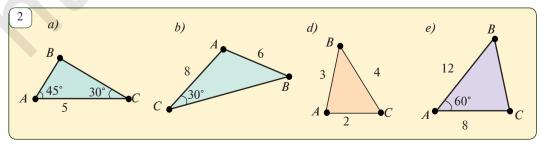
- 32.3. Uchburchakning uchta tomoni berilgan:

- a) a=2, b=3, c=4; b) a=7, b=2, c=8; d) a=4, b=5, c=7; e) a=15, b=24, c=18.

Uchburchakning burchaklarini toping.

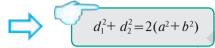
- 32.4. Uchburchakning ikki tomoni va bu tomonlardan birining qarshisidagi burchagi berilgan. Uchburchakning qolgan tomoni va burchaklarini toping: a) a = 12, b = 5, $\alpha = 120^{\circ}$; b) a = 27, b = 9, $\alpha = 60^{\circ}$; c) a = 27, $a = 60^{\circ}$; e) a = 27, $a = 60^{\circ}$.
- b) a = 27, b = 9, $\alpha = 138^{\circ}$;

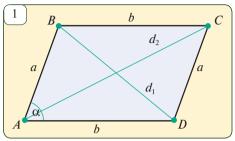
- 32.5. 2-rasmda berilgan ma'lumotlar asosida uchburchakni yeching.

<u>1-masala.</u> Parallelogramm diagonallari kvadratlarining yigʻindisi tomonlari kvadratlari yigʻindisining ikkilanganiga teng ekanligini isbotlang.

$$ABCD$$
 — parallelogramm, $AB=a$, $AD=b$, $BD=d_1$, $AC=d_2$ (1-rasm).

Yechish. ABCD parallelogrammning A burchagi α ga teng boʻlsin. Unda $\angle B = 180^{\circ} - \alpha$. ABD va ABC uchburchaklarga kosinuslar teoremasini qoʻllaymiz (1-rasm):

$$d_1^2 = a^2 + b^2 - 2ab\cos\alpha,$$

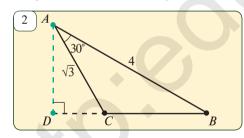
$$d_2^2 = a^2 + b^2 - 2ab\cos(180^\circ - \alpha).$$
(1)

$$cos(180^{\circ}-\alpha) = -cos\alpha$$
 tenglikni hisobga olsak,

$$d_2^2 = a^2 + b^2 + 2abcos\alpha.$$
 (2)

(1) va (2) tengliklarning mos qismlarini qoʻshib, $d_1^2 + d_2^2 = 2(a^2 + b^2)$ tenglikni hosil qilamiz.

2-masala. ABC uchburchakda $\angle A = 30^{\circ}$, AB = 4, $AC = \sqrt{3}$ boʻlsa, uchburchakning A uchidan tushirilgan AD balandligini toping (2-rasm).

Yechish. 1) Kosinuslar teoremasidan foydalanib, uchburchakning BC tomonini topamiz:

$$BC^{2} = AB^{2} + AC^{2} - 2AB \cdot AC \cdot \cos A =$$

$$= 4^{2} + (\sqrt{3})^{2} - 2 \cdot 4 \cdot \sqrt{3} \cdot \cos 30^{\circ} = 7, \quad BC = \sqrt{7}.$$

2) Endi uchburchakning yuzini topamiz:

$$S = \frac{1}{2} \cdot AB \cdot AC \cdot \sin A = \frac{1}{2} \sqrt{3} \cdot 4 \cdot \sin 30^\circ = \sqrt{3}.$$

3) Topilganlardan foydalanib, uchburchakning AD balandligini topamiz:

$$S = \frac{1}{2} \cdot BC \cdot AD$$
 formuladan $AD = \frac{2S}{BC} = \frac{2\sqrt{3}}{\sqrt{7}} = \frac{2\sqrt{21}}{7}$ Javob: $\frac{2\sqrt{21}}{7}$

3-masala. Haydovchi yoʻl harakati qoidasini buzib, soat 12⁰⁰ da shohkoʻchaning A nuqtasidan Olmazor koʻchasi tomon burildi va 140 km/soat tezlikda harakatini davom ettirdi (3-rasm). Soat 12⁰⁰ da DAN xodimi B nuqtadan toshloq yoʻl boʻylab 70 km/soat tezlikda qoidabuzar haydovchi yoʻlini kesib chiqish uchun yoʻlga

chiqdi. DAN xodimi chorrahada, ya'ni *C* nuqtada qoidabuzar haydovchini to'xtatib qola oladimi?

Yechish: ABC uchburchakda $\angle C = 180^{\circ} - (\angle A + \angle B) = 180^{\circ} - (20^{\circ} + 50^{\circ}) = 180^{\circ} - 70^{\circ} = 110^{\circ}.$

1. Olmazor koʻchasidagi yoʻlning AC qismi uzunligini topamiz: sinuslar teoremasiga ko'ra,

$$\frac{AC}{\sin B} = \frac{AB}{\sin C}. \text{ Bu tenglikdan} \\ AC = \frac{AB \cdot \sin B}{\sin C} = \frac{2 \cdot \sin 50^{\circ}}{\sin 110^{\circ}} = \frac{2 \cdot \sin 50^{\circ}}{\sin (90^{\circ} + 20^{\circ})} = \frac{2 \cdot \sin 50^{\circ}}{\cos 20^{\circ}} \approx \frac{2 \cdot 0.766}{0.940} = \frac{1,532}{0.94} \approx 1,630 \text{ (km)}. \text{ Bu yo'lni qoidabuzar haydovchi } \frac{1,630 \text{ km}}{140 \text{ km/h}} \approx 0.0116 \text{ soat} = 0.012 \cdot 3600 \text{ sekund} \approx 42 \text{ sekund} \\ \text{da bosib o'tadi.}$$

2. Endi toshloq yoʻlning *BC* qismi uzunligini topamiz: sinuslar teoremasiga koʻra, $\frac{BC}{\sin A} = \frac{AC}{\sin B}$. Bu tenglikdan $BC = \frac{AC \cdot \sin A}{\sin B} = \frac{2 \cdot \sin 20^{\circ}}{\sin 50^{\circ}} = \frac{2 \cdot 0,342}{0,766} \approx 0,893$ (*km*).

Bu yoʻlni DAN xodimi $\frac{0.893 \text{ km}}{70 \text{ km/h}} \approx 0.0128 \text{ soat} = 0.0128.3600 \text{ sekund} \approx$

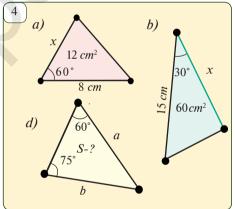
≈46 sekundda bosib oʻtadi. Demak, C chorrahaga DAN xodimi haydovchidan kechroq yetib kelar ekan. Javob: Yoʻq.

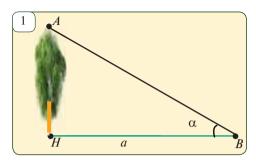
? Masala va topshiriqlar

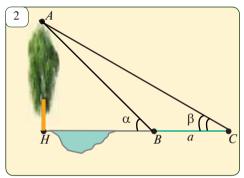
- **33.1.**4-rasmdagi ma'lumotlar bo'yicha *x* ning qiymatini toping.
- 33.2. ABC uchburchakning CD balandligi 4 m. Agar $\angle A=45^{\circ}$, $\angle B=30^{\circ}$ boʻlsa, uchburchak tomonlarini toping.
- 33.3.Bir nuqtaga kattaligi bir xil boʻlgan ikkita kuch qoʻyilgan. Agar bu kuchlar yoʻnalishlari orasidagi burchak 60° va kuchlarning teng ta'sir etuvchisi 150 kg b

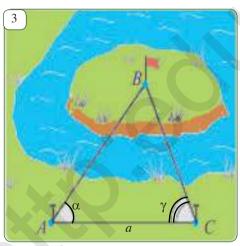
kuchlarning teng ta'sir etuvchisi 150 kg bo'lsa, bu kuchlar kattaligini toping.

- **33.4.** Uchburchakning ikki tomoni 7 *dm* va 11 *dm*, uchinchi tomoniga tushirilgan medianasi esa 6 *dm*. Uchburchakning uchinchi tomonini toping.
- **33.5.**Tomonlari 6 *cm* va 8 *cm* bo'lgan parallelogrammning bir diagonali 12 *cm* bo'lsa, uning ikkinchi diagonalini toping.
- **33.6.** Uchburchakning 18 *cm* ga teng tomoni qarshisidagi burchagi 60° ga teng. Uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini toping.
- **33.7.** Teng yonli trapetsiyaning kichik asosi yon tomoniga teng, katta asosi esa 20 cm. Agar trapetsiyaning bir burchagi 120° boʻlsa, uning perimetrini toping.

- 1. **Balandlikni o'lchash.** Aytaylik, daraxtning AH balandligini o'lchash zarur bo'lsin (1-rasm).
- a) Buning uchun B nuqtani belgilaymiz va BH masofa a ni va HBA burchak α ni oʻlchaymiz. Unda, toʻgʻri burchakli ABH uchburchakda

$$AH = BH \operatorname{tg}\alpha = a \operatorname{tg}\alpha$$
.

- b) Agar balandlikning asosi *H* nuqta boʻlb boʻlmaydigan nuqta boʻlsa (2-rasm), yuqoridagi usul bilan *AH* balandlikni aniqlay olmaymiz. Unda quyidagicha yoʻl tutamiz:
- 1) *H* nuqta bilan bir toʻgʻri chiziqda yotgan *B* va *C* nuqtalarni belgilaymiz;
 - 2) BC masofani o'lchab a ni topamiz;
- 3) ABH va ACH burchaklarni oʻlchab $\angle ABH = \alpha$ va $\angle ACH = \beta$ larni topamiz;
- 4) ABC uchburchakka sinuslar teoremasini qoʻllasak ($\angle BAC = \alpha \beta$)

$$\frac{AB}{\sin\beta} = \frac{a}{\sin(\alpha - \beta)}$$
, ya'ni $AB = \frac{a\sin\beta}{\sin(\alpha - \beta)}$

5) to'g'ri burchakli *ABH* uchburchakda *AH* balandlikni topamiz:

$$AH = AB\sin\alpha = \frac{a\sin\alpha \cdot \sin\beta}{\sin(\alpha - \beta)}$$

2. Borib bo'lmaydigan nuqtagacha bo'lgan masofani hisoblash. Aytaylik, A nuqtadan borib bo'lmaydigan B nuqtagacha bo'lgan masofani hisoblash kerak (3-rasm). Bu masalani uchburchaklarning o'xshashlik alomatlaridan foydalanib javobini topganimizni eslatib o'tamiz.

Endi bu masalani sinuslar teoremasidan foydalanib yechamiz.

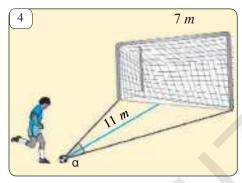
- 1) A va B nuqtalardan koʻrinib turgan tekis joyda C nuqtani belgilaymiz.
- 2) AC masofani o'lchaymiz: AC=a.
- 3) Asboblar yordamida ACB va BCA burchaklarni o'lchaymiz: $\angle BAC = \alpha$, $\angle BCA = \gamma$.
- 4) ABC uchburchakda $\angle B=180^{\circ}-\alpha-\gamma$ boʻlgani uchun,

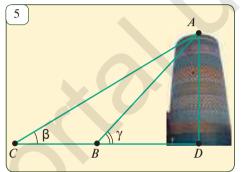
$$\sin B = \sin(180^{\circ} - \alpha - \gamma) = \sin(\alpha + \gamma).$$

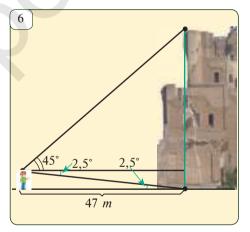
Sinuslar teoremasiga koʻra, $\frac{AB}{\sin C} = \frac{AC}{\sin B}$ yoki $AB = \frac{a \sin \gamma}{\sin(\alpha + \gamma)}$.

Masala va topshiriqlar

- **34.1.**1-rasmda a = 12 m, $\alpha = 42^{\circ}$ boʻlsa, daraxt balandligini hisoblang.
- **34.2.**2-rasmda a=8 m, $\alpha=43^{\circ}$, $\beta=32^{\circ}$ boʻlsa, daraxt balandligini hisoblang.
- **34.3.**3-rasmda a = 60 m, $\alpha = 62^{\circ}$, $\gamma = 44^{\circ}$ boʻlsa, AB masofani toping.
- **34.4.** Futbol o'yinida 11 metrlik jarima to'pini darvozaga yo'naltirish burchagi α ni toping (4-rasm). Darvozaning kengligi 7 m.
- **34.5.**5-rasmda Xiva shahridagi Kaltaminor tasvirlangan. Agar $\beta = 30,7^{\circ}$, $\gamma = 45^{\circ}$, BC = 50 m boʻlsa, Kaltaminor balandligini toping.
- **34.6.** Sayohatchi Shahrisabz shahridagi Oqsaroyni undan 47 m masofada tomosha qilyapti (6-rasm). Agar u Oqsaroy asosini gorizontga nisbatan 2,5° ga teng burchak ostida, tepa qismini esa 45° ga teng burchak ostida koʻrayotgan boʻlsa, Oqsaroy balandligini toping.
- **34.7.** Uchta yoʻl ABC uchburchakni tashkil qiladi. Bu uchburchakda $\angle A = 20^\circ$, $\angle B = 150^\circ$. A nuqtadan yoʻlga chiqqan haydovchi C nuqtaga imkon boricha tezroq yetib bormoqchi. AC va CB yoʻllar toshloq, AB asfalt yoʻl boʻlib, asfalt yoʻlda toshloq yoʻlga qaraganda 2 baravar tezroq harakatlanish mumkin. Haydovchiga qaysi yoʻldan yurishni maslahat berasiz?

📕 Qiziqarli masala

Pifagor teoremasining yana bir "isboti"

To'g'ri burchakli ABC uchburchakda $a = c \sin \alpha$, $b = c \cos \alpha$. Bu ikki tenglikni kvadratga oshirib, hadma-had qo'shsak va $\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$ ekanligini hisobga olsak,

$$a^2 + b^2 = c^2 \sin^2 \alpha + c^2 \cos^2 \alpha = c^2 (\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha) = c^2$$
.

Demak, $a^2+b^2=c^2$. Bu "isbot" mantiqan noto'g'ri ekanligini asoslang.

I. Testlar

1. Tomonlari a, b, c, mos burchaklari α, β, γ, yuzi S bo'lgan uchburchak uchun qaysi tenglik noto'g'ri?

A.
$$a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos\alpha$$
; B. $\frac{a}{\sin \alpha} = \frac{b}{\sin \beta} = \frac{c}{\sin \gamma}$;

D. $S = \frac{1}{2}ab \sin \gamma$;

E.
$$S = \frac{1}{2}ab \sin \alpha$$
.

2. Noto'g'ri tenglikni toping:

A. $\sin^2\alpha + \cos^2\alpha = 1$;

B.
$$\sin(180^{\circ} - \alpha) = \sin\alpha$$
;

D. $\cos(180^{\circ} - \alpha) = \cos\alpha$:

E.
$$\sin(90^{\circ}-\alpha)=\cos\alpha$$
.

3. Uchburchakning uchta tomoni ma'lum bo'lsa, qaysi teoremadan foydalanib uning burchaklarini topish mumkin?

A. Sinuslar teoremasi;

B. Kosinuslar teoremasi;

D. Fales teoremasi:

- E. Geron formulasi.
- 4. Uchburchakning bir burchagi 137° ga, ikkinchi burchagi 15° ga teng. Agar bu uchburchakning katta tomoni 22 ga teng bo'lsa, uning kichik tomonini toping.

A. 8,3;

- B. 9,3;
- D. 3,8; E. 6,5.
- 5. Uchburchakning 14 va 19 ga teng bo'lgan tomonlari orasidagi burchagi 26°. Shu uchburchakning uchinchi tomonini toping.

- B. 5,4;
- D. 6,9;
- E. 19,7.
- 6. Agar ikki vektorning uzunliklari $|\vec{a}|=2$, $|\vec{b}|=5$ va ular orasidagi burchak 45° bo'lsa, a va b vektorlarning skalar ko'paytmasini toping.

- B. 32
- D. 102;
- 7. $\overline{a}(4; -1)$ va $\overline{b}(2; 3)$ vektorlarning skalar ko'paytmasini toping.

- A. 5; B. 3; D. 4; E. 9. 8. $\mathbf{a}(-\frac{1}{2};\frac{\sqrt{3}}{2})$ va $\mathbf{b}(\sqrt{3}; 1)$ vektorlar orasidagi burchakni toping.

A. 30°;

- B. 60°;
- D. 90°; E. 45°.
- 9. Uchburchak burchaklarining nisbati 3:2:1 kabi bo'lsa, uning tomonlari nisbatini toping.

- A. 3:2:1; B. 1:2:3; D. $2:\sqrt{3}:1$;
- E. $\sqrt{3}:\sqrt{2}:1$.
- 10. Tomoni 3 cm bo'lgan muntazam uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini toping.

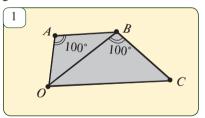
- A. $\sqrt{3}$; B. $\frac{\sqrt{3}}{3}$ D. $2\sqrt{3}$;

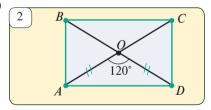
E. $\frac{\sqrt{3}}{2}$

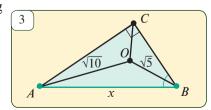
II. Masalalar

- 1. ABC uchburchakka AB = 6 cm, $\angle A = 60^{\circ}$, $\angle B = 75^{\circ}$. BC tomonni hamda ABC uchburchakka tashqi chizilgan aylananing radiusini toping.
- 2. Tomonlari 5 cm, 6 cm va 10 cm boʻlgan uchburchak burchaklarining kosinuslarini toping.

- 3. ABC uchburchakda $\angle B = 60^{\circ}$, AB = 6 cm, BC = 4 cm. AC tomonni hamda ABC uchburchakka tashqi chizilgan aylananing radiusini toping.
- **4.** Tomonlari 51 *cm*, 52 *cm* va 53 *cm* boʻlgan uchburchakka tashqi chizilgan aylananing radiusini toping.
- **5.** Uchburchakning ikkita tomoni 14 *cm* va 22 *cm*, uchinchi tomoniga oʻtkazilgan medianasi esa 12 *cm*. Uchburchakning uchinchi tomonini toping.
- **6.** Parallelogrammning diagonallari 4 cm, $4\sqrt{2}$ cm va ular orasidagi burchak 45°. Parallelogrammning a) yuzini; b) perimetrini; d) balandliklarini toping.
- 7. Tomonlari 3 va 5 boʻlgan parallelogrammning bir diagonali 4 ga teng. Uning ikkinchi diagonalini toping.
- 8. Tomonlari a) 2, 2 va 2,5; b) 24, 7 va 25; d) 9, 5 va 6 boʻlgan uchburchak turini aniqlang.
- 9. Parallelogrammning tomonlari $7\sqrt{3}$ va 6 cm. Agar uning o'tmas burchagi 120° bo'lsa, uning yuzini toping.
- 10. ABC uchburchakning AB, BC tomonlarida N, K nuqtalar olingan. Unda BN=2AN, 3BK=2KC. Agar AB=3, BC=5, CA=6 bo'lsa, NK kesmani toping.
- 11. ABC uchburchakda $\angle A = 30^{\circ}$, BC = 7 cm. Uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini toping.
- 12. ABC uchburchakning BE bissektrisasi oʻtkazilgan. E nuqtadan BC tomonga EF perpendikular tushirilgan. Agar EF = 3, $\angle A = 30^{\circ}$ boʻlsa, AE ni toping.
- 13. ABCD to 'g'ri to 'rtburchak AD tomonining o 'rtasi N nuqtada. Agar AB=3, BC=6 bo 'lsa, $\overline{NB} \cdot \overline{NC}$ skalar ko 'paytmani toping.
- **14.** $\bar{a}(2;x)$, $\bar{b}(-4;1)$ bo'lib, $\bar{a}+\bar{b}$ va \bar{b} vektorlar perpendikular. x ni toping.
- 15. $\overline{m}(7;3)$ va $\overline{n}(-2;-5)$ vektorlar orasidagi burchakni toping.
- **16.** 1- rasmda berilganlardan foydalanib, rasmdagi eng katta kesmani aniqlang.
- 17. ABCD to 'g'ri to 'rtburchakning diagonallari O nuqtada kesishadi(2-rasm). Agar AO=12 cm, $\angle AOD=120^\circ$ bo 'lsa, to 'rtburchak perimetrini toping.
- 18. To'g'ri burchakli ABC uchburchak bissektrisalari O nuqtada kesishadi ($\angle C = 90^\circ$). Agar $OA = \sqrt{10}$, $OB = \sqrt{5}$ bo'lsa, AB gipotenuzani toping (3-rasm).

III. O'zingizni sinab ko'ring (namunaviy nazorat ishi)

- 1. Tomonlari a=45, b=70, c=95 boʻlgan uchburchakning eng katta burchagini toping.
- 2. Uchburchakda b=5, $\alpha=30^{\circ}$, $\beta=50^{\circ}$ boʻlsa, uchburchakni yeching.
- 3. PKH uchburchakda PK=6, KH=5, $\angle PKH=100^{\circ}$. HF mediana uzunligini va PFH uchburchak yuzini toping.
- **4.** (Qo'shimcha). Uchburchakda $a=\sqrt{3}$, b=1, $\alpha=135^{\circ}$ bo'lsa, β burchakni toping.

😽 Tarixiy lavhalar. Sinus haqida

Sinus haqidagi ma'lumot dastlab IV-V asrlardagi hind astronomlarining asarlarida uchraydi.

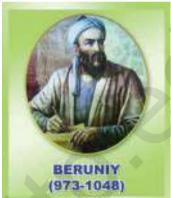
O'rta Osiyolik olimlar al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Abdurahmon al-Haziniy (XII asr) sinus uchun *«al-jayb»* atamasini ishlatishgan.

Hozirgi sinus belgisini Simpson, Eyler, D'alamber, Lagranj (XVII asr) va boshqalar qo'ilagan.

«Kosinus» atamasi lotincha «komplimenti sinus» atamasining qisqartirilgani, u «qoʻshimcha sinus», aniqrogʻi «qoʻshimcha yoyning sinusi» demakdir.

Kosinuslar teoremasini yunonlar ham bilgan, uning isboti Yevklidning "Negizlar" asarida keltirilgan. Sinuslar teoremasining oʻziga xos isbotini Abu Rayhon Beruniy bayon qilgan.

🚅 Tarixiy lavhalar.

Beruniy (toʻliq ismi — Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad) (973 — 1048) — oʻrta asrning buyuk qomusiy olimi. U Xorazm oʻlkasining Qiyot shahrida tugʻilgan. Qiyot Amudaryoning oʻng qirgʻogʻi — hozirgi Beruniy shahrining oʻrnida boʻlgan, u yaqin vaqtlargacha Shabboz deb atalgan. Beruniyning matematika va fanning boshqa sohalariga qoʻshgan hissasini yozib qoldirgan 150 dan ortiq asaridan ham koʻrish mumkin. Ulardan eng yiriklari — "Hindiston", "Yodgorliklar", "Mas'ud qonunlari", "Geodeziya", "Mineralogiya" va "Astronomiya".

Beruniyning shoh asari "Mas'ud qonunlari", asosan, astronomiyaga oid bo'lsa ham, uning matematikaga oid

anchagina kashfiyotlari shu asarda bayon etilgan.

Bu asarda Beruniy ikki burchak yigʻindisi va ayirmasining sinuslari, ikkilangan va yarim burchakning sinuslari haqidagi teoremalar bilan teng kuchli boʻlgan vatarlar haqidagi teoremalarni isbotlagan, ikki gradusli yoyning vatarlarini hisoblab topgan, sinuslar va tangenslar jadvallarini tuzgan, sinuslar teoremasini oʻziga xos usulda isbotlagan.

III BOB

AYLANA UZUNLIGI VA DOIRA YUZI

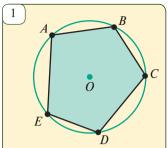
Ushbu bobni oʻrganish natijasida siz quyidagi bilim va amaliy koʻnikmalarga ega boʻlasiz:

Bilimlar:

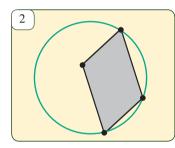
- √ koʻpburchakka tashqi va ichki chizilgan aylanalarning xossalarini bilish;
- √ muntazam koʻpburchaklarning xossalarini bilish;
- √ muntazam koʻpburchakning yuzini hisoblash formulalarini bilish;
- √ aylana va uning yoyi uzunligini hisoblash formulalarini bilish;
- √ doira va uning bo'laklari yuzini topish formulalarini bilish;
- √ burchakning radian o'lchovini bilish.

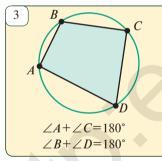
Amaliy koʻnikmalar:

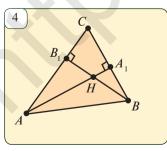
- √ muntazam koʻpburchaklarni tasvirlay olish;
- √ muntazam koʻpburchakka tashqi va ichki chizilgan aylanalarning radiuslarini topa olish;
- √ aylana va yoy uzunligini hisoblay olish;
- √ doira va uning boʻlaklari yuzini hisoblay olish.

Aylanaga ichki chizilgan beshburchak yoki beshburchakka tashqi chizilgan aylana.

Ta'rif. Agar ko'pburchakning barcha uchlari aylanada yotsa, bu ko'pburchak aylanaga ichki chizilgan, aylana esa ko'pburchakka tashqi chizilgan deyiladi (1-rasm).

Istalgan uchburchakka tashqi aylana chizish mumkinligi va bu aylana markazi uchburchak tomonlarining oʻrta perpendikularlari kesishgan nuqtada yotishini 8-sinfda oʻrgangansiz.

Agar koʻpburchak burchaklari soni uchtadan ortiq boʻlsa, koʻpburchakka har doim ham tashqi aylana chizib boʻlavermaydi. Masalan, toʻgʻri toʻrtburchakdan farqli parallelogramm uchun tashqi chizilgan aylana mavjud emas (2-rasm).

8-sinf geometriya kursidan ma'lumki, to'rtburchakka qarama-qarshi burchaklari yig'indisi 180° ga teng bo'lganda va faqat shu holda unga tashqi aylana chizish mumkin (3-rasm).

1-masala. Oʻtkir burchakli ABC uchburchakning AA_1 va BB_1 balandliklari H nuqtada kesishadi. A_1HB_1C toʻrtburchakka tashqi aylana chizish mumkinligini isbotlang.

Yechish. $AA_1 \perp BC$ va $BB_1 \perp AC$ boʻlgani uchun (4-rasm) $\angle HB_1C = \angle HA_1C = 90^\circ$.

Unda $\angle HB_1C + \angle HA_1C = 180^\circ$. To'rtburchak ichki burchaklari yig'indisi 360° bo'lgani uchun:

$$\angle B_1 CA_1 + \angle B_1 HA_1 = 180^\circ$$
.

Demak, A_1HB_1C to 'rtburchakka tashqi aylana chizish mumkin.

Aylanaga ichki chizilgan koʻpburchak uchlari aylana markazidan teng uzoqlikda yotgani uchun aylana markazi koʻpburchak tomonlarining oʻrta perpendikularlarida yotadi (5-rasm). Demak, aylanaga ichki chizilgan koʻpburchak tomonlarining oʻrta perpendikularlari bir nuqtada kesishishi shart.

2-masala. Asosiga tushirilgan balandligi 16 cm boʻlgan teng yonli uchburchak radiusi 10 cm boʻlgan aylanaga ichki chizilgan. Uchburchak tomonlarini toping.

Yechish. ABC uchburchakka tashqi chizilgan aylana markazi O nuqta AC tomonning oʻrta perpendikulari boʻlgan BD balandlikda yotadi (6-rasm). Unda,

$$OD = BD - OB = 16 - 10 = 6 (cm)$$

bo'ladi va Pifagor teoremasiga ko'ra,

$$AD = \sqrt{OA^2 - OD^2} = \sqrt{10^2 - 6^2} = 8$$
 (cm), $AC = 2AD = 16$ (cm).

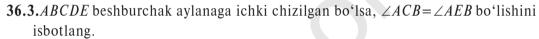
Shuningdek, to'g'ri burchakli ABD uchburchakda

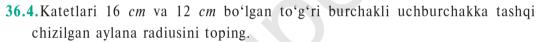
$$AB = \sqrt{AD^2 + BD^2} = \sqrt{8^2 + 16^2} = 8\sqrt{5}$$
 (cm).

Javob: $8\sqrt{5}$ cm, $8\sqrt{5}$ cm, 16 cm.

🤁 Masala va topshiriqlar

- **36.1.**Agar koʻpburchak aylanaga ichki chizilgan boʻlsa, uning tomonlari oʻrta perpendikularlari bir nuqtada kesishishini isbotlang.
- **36.2.**Qanday uchburchak aylanaga ichki chizilgan bo'lishi mumkin? To'rtburchak-chi?

36.5. Radiusi 25 *cm* boʻlgan aylanaga bir tomoni 14 *cm* boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchak ichki chizilgan. Toʻgʻri toʻrtburchak yuzini toping.

36.6.Radiusi 10 *cm* boʻlgan aylanaga ichki chizilgan a) teng tomonli uchburchak; b) kvadrat; d) teng yonli toʻgʻri burchakli uchburchak tomonlarini toping.

36.7.Tomonlari 16 *cm*, 10 *cm* va 10 *cm* bo'lgan uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini toping.

36.8. Aylanaga ichki chizilgan ABCDEF oltiburchakda $\angle BAF + \angle AFB = 90^{\circ}$ boʻlsa, aylana markazi AF tomonda yotishini isbotlang.

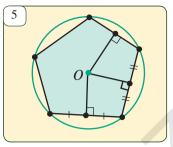
36.9. Istalgan teng yonli trapetsiya aylanaga ichki chizilishi mumkinligini isbotlang.

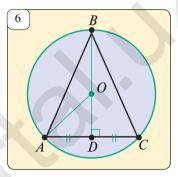
36.10. Teng yonli trapetsiya chizing. Unga tashqi chizilgan aylana yasang.

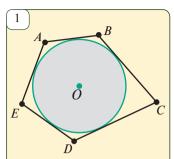
😡 Qiziqarli masala

Oʻn olti yoshli Galua (E.Galua — fransuz matematigi, 1811—1832) kollejda oʻqib yurgan chogʻlarida, unga oʻqituvchisi bir soat ichida uchta masalani yechib berishni soʻragan. Galua yechimi uncha oson boʻlmagan bu masalalarni 15 daqiqada yechib, hammani hayron qoldirgan. Mana, shu masalalardan biri. Uni siz ham yechib koʻring-chi!

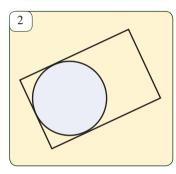
Masala. Aylanaga ichki chizilgan toʻrtburchakning toʻrtta tomoni a, b, c va d ga teng. Uning diagonallarini toping.

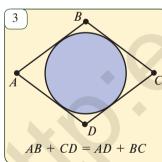

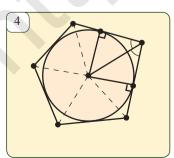

Aylanaga tashqi chizilgan ABCDE beshburchak yoki ABCDE beshburchakka ichki chizilgan aylana.

Ta'rif. Agar ko'pburchakning barcha tomonlari aylanaga urinsa, u holda ko'pburchak aylanaga tashqi chizilgan, aylana esa ko'pburchakka ichki chizilgan deyiladi (1-rasm).

Istalgan uchburchakka ichki aylana chizish mumkinligi va bu aylana markazi uchburchak bissektrisalari kesishgan nuqtada ekanligi bilan 8-sinfda tanishgansiz.

Agar koʻpburchak burchaklari soni uchtadan ortiq boʻlsa, bu koʻpburchakka har doim ham ichki aylana chizib boʻlavermaydi. Masalan, kvadratdan farqli toʻgʻri toʻrtburchakka ichki aylana chizib boʻlmaydi (2-rasm).

Yana 8-sinf geometriya kursidan ma'lumki, to'rtburchakka faqat va faqat qarama-qarshi tomonlari yig'indisi teng bo'lganda ichki aylana chizish mumkin (3-rasm).

Aylanaga tashqi chizilgan koʻpburchak tomonlari aylanaga uringani uchun aylana markazi shu koʻpburchak burchaklari bissektrisasida yotadi (4-rasm). Demak, aylanaga tashqi chizilgan koʻpburchak burchaklarining bissektrisalari bir nuqtada kesishadi.

Teorema. Agar r radiusli aylanaga tashqi chizilgan koʻpburchakning yuzi S, yarim perimetri p boʻlsa, S = pr boʻladi.

Isbot. Teorema isbotini aylanaga tashqi chizilgan *ABCDEF* oltiburchak uchun keltiramiz. Aylana markazi *O* nuqtani koʻpburchak uchlari bilan tutashtirib, koʻpburchakni uchburchaklarga ajratamiz. Bu uchburchaklarning balandliklari *r* ga teng (5-rasm). Unda,

$$\begin{split} S &= S_{AOB} + S_{BOC} + \dots + S_{FOA} = \\ &= \frac{1}{2} AB \cdot r + \frac{1}{2} BC \cdot r + \dots + \frac{1}{2} FA \cdot r = \\ &= \frac{AB + BC + \dots + FA}{2} \cdot r = pr. \end{split}$$

Teorema isbotlandi.

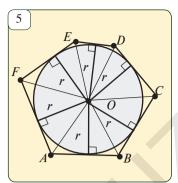
Masala. Aylanaga tashqi chizilgan toʻrtburchakning yuzi $21 cm^2$ ga, perimetri esa 7 cm ga teng. Aylana radiusini toping.

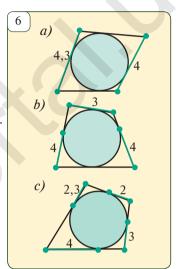
Yechish. S = pr formulaga koʻra,

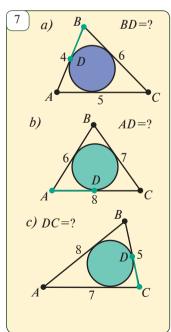
$$r = \frac{S}{p} = \frac{21}{3.5} = 6$$
 (cm). Javob: 6 cm.

🧣 Masala va topshiriqlar

- **37.1.**Tomoni 6 *cm* boʻlgan a) teng tomonli uchburchakka; b) kvadratga ichki chizilgan aylana radiusini toping.
- **37.2.** Radiusi 5 *cm* boʻlgan aylanaga tashqi chizilgan koʻpburchak yuzi 18 *cm*². Koʻpburchak perimetrini toping.
- 37.3.6-rasmdagi to'rtburchaklarning perimetrini toping.
- **37.4.**7-rasmdagi ma'lumotlar asosida soʻralgan kesmani toping.
- **37.5.** Aylanaga tashqi chizilgan parallelogramm romb boʻlishini isbotlang.
- **37.6.**Toʻgʻri burchakli uchburchakka ichki chizilgan aylana radiusi katetlar yigʻindisi bilan gipotenuza ayirmasining yarmiga tengligini isbotlang.
- **37.7.** Aylanaga tashqi chizilgan teng yonli trapetsiyaning oʻrta chizigʻi uning yon tomoniga teng ekanligini isbotlang.
- **37.8.** Asoslari 9 *cm* va 16 *cm* boʻlgan teng yonli trapetsiya aylanaga tashqi chizilgan. Aylana radiusini toping.
- **37.9*.** *ABCD* to 'rtburchak *O* markazli aylanaga tashqi chizilgan. *AOB* va *COD* uchburchaklar yuzlarining yig'indisi to 'rtburchak yuzining yarmiga tengligini isbotlang.
- **37.10*.** Aylanaga tashqi chizilgan teng yonli trapetsiyaning asoslari a va b boʻlsa, uning balandligi $\frac{\sqrt{ab}}{2}$ ga teng ekanligini isbotlang.
- **37.11*.** Uchlari *ABCD* toʻrtburchak bissektrisalarining kesishgan nuqtalarda boʻlgan *EFPQ* toʻrtburchakka tashqi aylana chizish mumkinligini isbotlang.

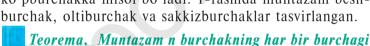

🔜 Faollashtiruvchi mashq

- 1. Oanday shakllar koʻpburchak deviladi?
- 2. Koʻpburchak burchaklari, qoʻshni tomonlari, diagonallari deb nimaga aytiladi?
- 3. Qavariq koʻpburchak deb qanday koʻpburchakka aytiladi?
- 4. Qavariq koʻpburchak ichki burchaklari yigʻindisi haqidagi teoremani ayting.

Ta'rif. Hamma tomonlari teng va hamma burchaklari teng bo'lgan qavariq ko'pburchakka muntazam ko'pburchak deyiladi.

Teng tomonli uchburchak, kvadrat muntazam ko'pburchakka misol bo'ladi. 1-rasmda muntazam beshburchak, oltiburchak va sakkizburchaklar tasvirlangan.

 $\frac{n-2}{n}$ ·180° ga teng.

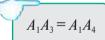
Isbot. Muntazam *n* burchakning burchaklari yigʻindisi $(n-2)\cdot180^{\circ}$ ga teng (8-sinf). Demak, uning har bir burchagi

 $\frac{n-2}{n}$ · 180°ga teng. Teorema isbotlandi.

Masala. Muntazam $A_1A_2A_3A_4A_5$ beshburchakda A_1A_3 va A_1A_4 diagonallar teng ekanligini ko'rsating (2-rasm).

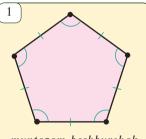

Yechish. Uchburchaklar tengligining TBT alomatiga ko'ra, $A_1A_2A_3$ va $A_1A_5A_4$ uchburchaklar o'zaro teng. Haqiqatan ham, muntazam koʻpburchakning tomonlari teng va burchaklari teng bo'lgani uchun,

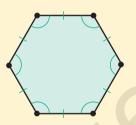
$$A_1A_2 = A_1A_5$$
, $A_2A_3 = A_5A_4$ va $\angle A_1A_2A_3 = \angle A_1A_5A_4$.

Demak, $\Delta A_1 A_2 A_3 = \Delta A_1 A_5 A_4$. Bundan

 $A_1A_3 = A_1A_4$ ekanligi kelib chiqadi.

muntazam beshburchak

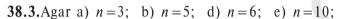
muntazam oltiburchak

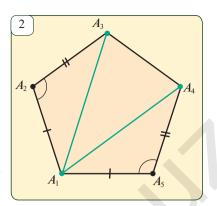

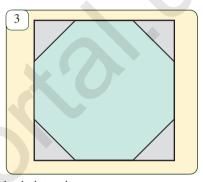
Natija. Muntazam beshburchakning barcha diagonallari oʻzaro teng.

Masala va topshiriqlar

- **38.1.** Muntazam boʻlmagan koʻpburchaklarga misollar ayting va nima uchun muntazam emasligini tushuntiring.
- **38.2.** Quyidagi tasdiqlardan toʻgʻrilarini toping:
 - a) barcha tomonlari teng boʻlgan uchburchak muntazam boʻladi;
 - b) barcha tomonlari teng toʻrtburchak muntazam boʻladi;
 - d) barcha burchaklari teng toʻrtburchak muntazam boʻladi:
 - e) barcha burchaklari teng romb muntazam bo'ladi:
 - f) barcha tomonlari teng toʻgʻri toʻrtburchak muntazam boʻladi.

- f) n = 18 boʻlsa, muntazam n burchak burchaklarini toping.

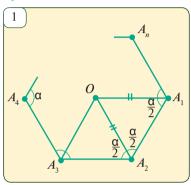
 88.4. Muntazam n burchakning tashqi burchagi nimaga teng boʻladi? Agar a)
- **38.4.** Muntazam n burchakning tashqi burchagi nimaga teng boʻladi? Agar a) n=3; b) n=5; d) n=6; e) n=10; f) n=12 boʻlsa, muntazam n burchakning tashqi burchagini toping.
- **38.5.** Muntazam n burchakning har uchidan bittadan olingan tashqi burchaklari yigʻindisi 360° ga teng ekanligini isbotlang.
- **38.6.** Agar muntazam koʻpburchakning har bir burchagi a) 60°; b) 90°; d) 135°; e) 150° boʻlsa, bu koʻpburchak tomonlari sonini toping.
- 38.7. Muntazam ABCDEF oltiburchak berilgan.
 - a) AC va BD diagonallar tengligini isbotlang.
 - b) ACE muntazam uchburchak boʻlishini isbotlang.
 - d) AD, BE va CF diagonallar o'zaro tengligini isbotlang.
- **38.8.**Tomoni 10 *cm* boʻlgan muntazam a) beshburchakning; b) oltiburchakning; d) sakkizburchakning; e) oʻn ikkiburchakning; f) oʻn sakkizburchakning kichik diagonalini hisoblang.
- 38.9. Muntazam toʻrtburchakning kvadrat boʻlishini isbotlang.
- **38.10*.** Kvadratning tomoni *a* ga teng. Uning tomonlariga har bir uchidan boshlab diagonalining yarmiga teng kesmalar qoʻyildi. Natijada, 3-rasmda tasvirlangan sakkizburchak hosil boʻldi. Uning turini aniqlang va yuzini toping.

MUNTAZAM KOʻPBURCHAKKA ICHKI VA TASHQI CHIZILGAN AYLANALAR

Faollashtiruvchi mashq

- 1. Qanday koʻpburchak aylanaga ichki chizilgan koʻpburchak deyiladi?
- 2. Qanday koʻpburchak aylanaga tashqi chizilgan koʻpburchak deyiladi?
- 3. Istalgan koʻpburchak aylanaga ichki (tashqi) chizilgan boʻlishi mumkinmi?

Teorema. Har qanday muntazam koʻpburchakka ichki aylana ham, tashqi aylana ham chizish mumkin.

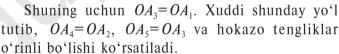
Isbot. Aytaylik, $A_1A_2 \ldots A_n$ — muntazam koʻpburchak, $O - A_1$ va A_2 burchaklari bissektrisalarining kesishish nuqtasi boʻlsin. Bu muntazam koʻpburchakning burchagini α bilan belgilaylik.

1. $OA_1 = OA_2 = ... = OA_n$ ekanligini isbotlaymiz (1-rasm). Burchak bissektrisasining ta'rifiga ko'ra,

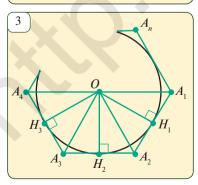
$$\angle OA_1A_2 = \angle OA_2A_1 = \frac{\alpha}{2}$$
.

Demak, A_1OA_2 — teng yonli uchburchak. Bundan, $OA_1 = OA_2$ kelib chiqadi. ΔA_1A_2O va ΔA_3A_2O uchburchaklar tengligining TBT alomatiga koʻra teng, chunki $A_1A_2 = A_3A_2$, A_2O — tomon umumiy hamda

$$\angle OA_1A_2 = \angle OA_2A_1 = \frac{\alpha}{2}$$

Shunday qilib, $OA_1 = OA_2 = ... = OA_n$, ya'ni markazi O va radiusi OA_1 bo'lgan aylana ko'pburchakka tashqi chizilgan aylanadan iborat bo'ladi (2-rasm).

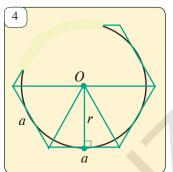
2. Yuqorida aytilganlarga koʻra, teng yonli A_1OA_2 , A_2OA_3 , ... A_nOA_1 uchburchaklar teng. Shuning uchun bu uchburchaklarning O uchidan tushirilgan balandliklari ham teng boʻladi (3-rasm):

$$OH_1 = OH_2 = \dots = OH_n$$
.

Demak, O markazli va radiusi OH_1 kesmaga teng boʻlgan aylana koʻpburchakning barcha tomonlariga urinadi. Ya'ni, bu aylana koʻpburchakka ichki chizilgan aylana boʻladi. $Teorema\ isbotlandi$.

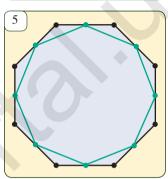
<u>Natija.</u> Muntazam koʻpburchakka ichki chizilgan va tashqi chizilgan aylanalar ning markazlari bitta nuqtada boʻladi.

Bu nuqta muntazam koʻpburchakning *markazi* deyiladi. Muntazam koʻpburchak markazini uning ikki qoʻshni uchlari bilan tutashtiruvchi nurlardan iborat burchak (1-rasmdagi A_1OA_2 , A_2OA_3 ... burchaklar) uning *markaziy burchagi* deyiladi. Muntazam koʻpburchakning markazidan tomonlariga tushirilgan perpendikularlar (3-rasmdagi OH_1 , OH_2 , ... kesmalar) uning *apofemasi* deyiladi.

Masala. Agar muntazam n burchakning tomoni a, unga ichki chizilgan aylananing radiusi r boʻlsa, uning yuzi $S = \frac{1}{2} nar$ formula-bilan hisoblashini isbotlang. (4-rasm).

Isbot. Ko'pburchakning yarim perimetri $p = \frac{1}{2}na$ bo'lgani uchun, aylanaga tashqi chizilgan ko'pburchak yuzini topish formulasi S = pr ga ko'ra, $S = \frac{1}{2}nar$ bo'ladi.

Masala va topshiriqlar

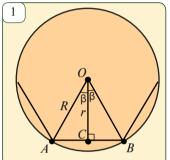
- **39.1.**Yuzi 36 cm^2 boʻlgan kvadratga ichki va tashqi chizilgan aylanalar radiuslarini toping.
- **39.2.**Perimetri 18 *cm* boʻlgan muntazam uchburchakka ichki va tashqi chizilgan aylanalar radiuslarini hisoblang.
- **39.3.** Muntazam oltiburchakka tashqi chizilgan aylana radiusi uning tomoniga teng boʻlishini isbotlang.
- **39.4.** Muntazam koʻpburchak tomonlarining oʻrtalari boshqa bir muntazam koʻpburchak uchlari boʻlishini isbotlang (5-rasm).
- **39.5.** Muntazam uchburchakka ichki chizilgan aylana radiusi tashqi chizilgan aylana radiusidan ikki marta kichik ekanligini isbotlang.
- **39.6*.** Muntazam koʻpburchakning istalgan ikkita tomonining oʻrta perpendikularlari bir nuqtada kesishishi yoki bir toʻgʻri chiziqda yotishini isbotlang.
- **39.7.** Aylanaga ichki chizilgan muntazam koʻpburchakning bir tomoni aylanadan a) 60°; b) 30°; d) 36°; e) 18°; f) 72° ga teng yoy ajratadi. Koʻpburchakning nechta tomoni bor?
- **39.8.**Qogʻozdan oltita teng muntazam uchburchak qirqib oling. Ulardan foydalanib, muntazam oltiburchak yasang. Tomonlari teng boʻlgan muntazam oltiburchak va uchburchak yuzlari nisbatini toping.

MUNTAZAM KOʻPBURCHAKNING TOMONI BILAN TASHQI VA ICHKI CHIZILGAN AYLANALAR RADIUSLARI ORASIDAGI BOGʻLANISH

🗔 Faollashtiruvchi mashq

To'g'ri burchakli uchburchak o'tkir burchagining a) sinusi; b) kosinusi; d) tangensi deb nimaga aytiladi?

Tomoni a_n ga teng bo'lgan muntazam n burchakka tashqi chizilgan aylananing R radiusi va ichki chizilgan aylananing r radiusini hisoblash uchun formulalar topamiz. Buning uchun to'g'ri burchakli ACO uchburchakdan foydalanamiz. Bu yerda O — koʻpburchakning markazi, C — koʻpburchakning AB tomoni oʻrtasi (1-rasm). Unda,

$$\beta = \angle AOC = \frac{1}{2} \angle AOB = \frac{1}{2} \cdot \frac{360^{\circ}}{n} = \frac{180^{\circ}}{n}$$
;

$$R = OA = \frac{AC}{\sin\beta} = \frac{a_n}{2\sin\frac{180^\circ}{n}} ; \qquad r = OC = \frac{AC}{tg\beta} = \frac{a_n}{2tg\frac{180^\circ}{n}} ;$$

$$r = OC = OA \cdot \cos \beta = R \cos \frac{180^{\circ}}{n}$$
.

Bu formulalardan foydalanib, ayrim muntazam ko'pburchaklar tomoni, ichki va tashqi chizilgan aylanalar radiuslari orasidagi bogʻlanishlarni topamiz.

1. Muntazam uchburchak uchun (n=3):

$$\beta = \frac{180^{\circ}}{3} = 60^{\circ}; \qquad R = \frac{a_3}{2\sin 60^{\circ}} = \frac{a_3}{\sqrt{3}}; \qquad r = \frac{a_3}{2\tan 60^{\circ}} = \frac{a_3}{2\sqrt{3}}; \qquad R = 2r.$$

2. Kvadrat uchun (n=4)

$$\beta = \frac{180^{\circ}}{4} = 45^{\circ};$$
 $R = \frac{a_4}{2\sin 45^{\circ}} = \frac{a_4}{\sqrt{2}};$ $r = \frac{a_4}{2\tan 45^{\circ}} = \frac{a_4}{2};$ $R = r\sqrt{2}.$

3. Muntazam oltiburchak uchun (n=6):
$$\beta = \frac{180^{\circ}}{6} = 30^{\circ}; \qquad R = \frac{a_{6}}{2\sin 30^{\circ}} = a_{6}; \qquad r = \frac{a_{6}}{2 \log 30^{\circ}} = \frac{a_{\delta} \overline{\beta}}{2}; \qquad R = \frac{2r}{\sqrt{3}}.$$

Masala. Muntazam n burchakning a_n tomonini shu koʻpburchakka tashqi chizilgan aylananing R radiusi va ichki chizilgan aylananing r radiusi orqali ifodalang.

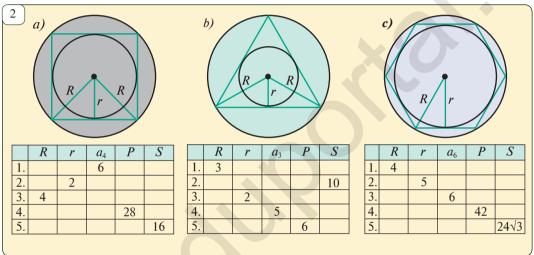
Yechish.
$$R = \frac{a_n}{2\sin\frac{180^\circ}{n}}$$
 va $r = \frac{a_n}{2\tan\frac{180^\circ}{n}}$ formulalardan $a_n = 2R\sin\frac{180^\circ}{n}$ va $a_n = 2r\tan\frac{180^\circ}{n}$

formulalarni hosil qilamiz. Xususan, n=3 bo'lsa, $a_3=R\sqrt{3}=2r\sqrt{3}$.

Ż Masala va topshiriqlar

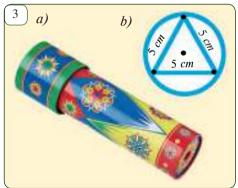
40.1. Tomoni 15 cm bo'lgan a) muntazam uchburchakka; b) muntazam toʻrtburchakka; d) muntazam oltiburchakka ichki va tashqi chizilgan aylanalar radiuslarini hisoblang.

- **40.2.**2-rasmda R radiusli aylanaga ichki chizilgan kvadrat, muntazam uchburchak va muntazam oltiburchak tasvirlangan. Daftaringizga berilgan jadvallarni koʻchirib, uning boʻsh kataklarini toʻldiring $(a_n \text{koʻpburchak tomoni}, P \text{koʻpburchak perimetri}, <math>S \text{uning yuzi}, r \text{unga ichki chizilgan aylana radiusi}).$
- **40.3.**Radiusi 8 *cm* boʻlgan aylanaga ichki chizilgan muntazam oʻn ikkiburchakning bir uchidan chiqqan diagonallarini toping.
- **40.4.** Aylanaga ichki chizilgan muntazam uchburchak perimetri 24 *cm*. Shu aylanaga ichki chizilgan kvadrat tomonini toping.
- **40.5.**Silindr shaklidagi yogʻochdan asosining tomoni 20 *cm* boʻlgan: a) kvadrat; b) muntazam oltiburchak boʻlgan prizma shaklidagi ustun tayyorlash kerak.

Yogʻoch koʻndalang kesimining diametri kamida qancha boʻlishi zarur?

40.6.3-a rasmda tasvirlangan, rang-barang naqshlarni tomosha qilsa boʻladigan "Kaleydoskop" deb nomlangan oʻyinchoq sizga tanish boʻlsa kerak. Oʻyinchoq quvur va 3 ta oyna boʻlaklaridan iborat. 3-b rasmda uning koʻndalang kesimi tasvirlangan va oʻlchamlari berilgan. Kaleydoskop koʻndalang kesimining radiusini toping.

I. Testlar

- 1. Quyidagi koʻpburchaklarning qaysi biriga ichki chizilgan aylana mavjud emas?
 - A) Uchburchakka;

D) Kvadratdan farqli rombga;

B) Kvadratga;

- E) Rombdan farqli toʻgʻri toʻrtburchakka.
- 2. Quyidagi koʻpburchaklarning qaysi birida tashqi chizilgan aylana mavjud emas?
 - A) Uchburchakda;

D) Kvadratdan farqli rombda;

B) Kvadratda;

- E) Rombdan farqli toʻgʻri toʻrtburchakda.
- 3. Aylanaga ichki chizilgan barcha ABCD toʻrtburchaklar uchun notoʻgʻri tenglikni toping.

A) $\angle A + \angle B + \angle C + \angle D = 360^{\circ}$;

D) AB+CD=BC+AD:

B) $\angle A + \angle C = 180^{\circ}$;

- E) $\angle B + \angle D = 180^{\circ}$.
- 4. Aylanaga tashqi chizilgan barcha ABCD toʻrtburchaklar uchun notoʻgʻri tenglikni toping.

A) $\angle A + \angle B + \angle C + \angle D = 360^{\circ}$;

D) AB+CD=BC+AD;

B) $\angle A + \angle C = 180^{\circ}$;

- E) AB-BC=AD-CD.
- 5. Tomonlari 5 cm va 12 cm bo'lgan to'g'ri to'rtburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini toping.

A) 6 *cm*;

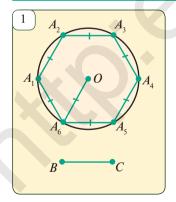
- B) 6,5 *cm*;
- D) 7 cm;
- E) 7,5 cm.
- 6. Muntazam 24 burchakning ichki burchagini toping.

A) 120°;

- B) 135°;
- D) 150°;
- E) 165°.
- 7. Har bir tashqi burchagi 60° bo'lgan muntazam ko'pburchakning ichki burchaklari yig'indisini toping.

A) 540°;

- B) 360°;
- D) 90°;
- E) 720°.

II. Yasashga doir masalalar.

- 1. Tomoni berilgan kesmaga teng muntazam oltiburchak yasang. Bunda muntazam oltiburchakka tashqi chizilgan aylananing radiusi oltiburchakning tomoniga teng ekanligidan va 1-rasmdan foydalaning.
- 2. 2-4-rasmlardagi ma'lumotlardan foydalanib, berilgan aylanaga ichki chizilgan a) muntazam uchburchak; b) kvadrat; d) muntazam sakkizburchak yasang.
- 3. 5-rasmdan foydalanib, berilgan aylanaga tashqi chizilgan muntazam oltiburchak yasang (5-rasmda

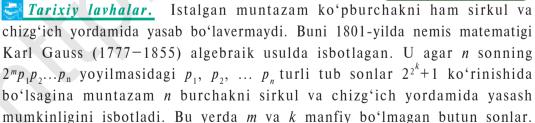
tasvirlangan aylanaga tashqi chizilgan oltiburchak tomonlari shu aylanaga ichki chizilgan muntazam oltiburchak uchlaridan aylanaga oʻtkazilgan urinmalarda votadi).

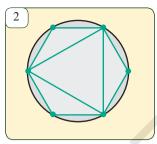
III. Hisoblashga doir masalalar.

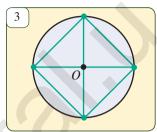
- 1. Muntazam uchburchak, kvadrat va muntazam oltiburchaklarning tomonlari bir-biriga teng. Ularning yuzlari nisbatini toping.
- 2. Bitta aylanaga ichki chizilgan muntazam oltiburchak va tashqi chizilgan oltiburchak yuzlari nisbatini toping.
- **3.** Muntazam a) oltiburchak; b) sakkizburchak; d) o'n ikkiburchakning parallel tomonlari orasidagi masofa 10 *cm* ga teng. Ko'pburchak tomonini toping.
- **4.** Radiusi *R* boʻlgan aylanaga $A_1A_2...A_8$ muntazam sakkizburchak ichki chizilgan. $A_3A_4A_7A_8$ toʻrtburchakning toʻgʻri toʻrtburchak ekanini isbotlang va uning yuzini toping.
- 5. Aylanaga tashqi chizilgan toʻgʻri burchakli uchburchakning gipotenuzasi shu aylanaga urinish nuqtasida 4 cm va 6 cm uzunlikdagi kesmalarga boʻlinadi. Uchburchak yuzini toping.
- **6.** Muntazam oʻnburchakning bir uchidan chiqqan eng katta va eng kichik diagonallari orasidagi burchakni toping.

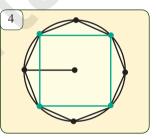
IV. O'zingizni sinab ko'ring (namunaviy nazorat ishi).

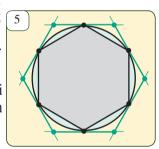
- 1. Katetlari 10 cm va 24 cm boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchakka ichki chizilgan va tashqi chizilgan aylanalarning radiuslarini toping.
- 2. Radiusi 5 cm bo'lgan aylanaga tashqi chizilgan rombning bir burchagi 150° ga teng. Rombning a) perimetrini; b) diagonallarini; d) yuzini toping.
- **3.** Tomoni 4 *cm* boʻlgan muntazam oltiburchakning bir uchidan chiqqan diagonallarini toping.
- **4.** (Qoʻshimcha). Radiusi 3 cm boʻlgan aylanaga ichki chizilgan muntazam oltiburchak va muntazam uchburchaklar yuzlarining ayirmasini toping.

Faollashtiruvchi mashq

- 1. Odatda quvur boʻlagining koʻndalang kesimi aylanadan iborat boʻladi. Ingichka ipni bir uchidan boshlab, quvurga bir marta oʻrang. Bir marta oʻrashga ketgan ip boʻlagi quvur koʻndalang kesimi, ya'ni aylananing uzunligi boʻladi. Uni 1-rasmda koʻrsatilgandek qilib chizgʻich yordamida oʻlchang.
- 2. Yuqoridagi usul bilan quvur koʻndalang kesimi diametrini aniqlang.
- 3. Aniqlangan aylana uzunligini uning diametriga nisbatini hisoblang.
- 4. Yuqorida keltirilgan oʻlchash va hisoblash ishlarini yana bir nechta turli oʻlchamdagi quvur boʻlaklari uchun ham bajarib, aylana uzunligini uning diametriga nisbatini toping.
- 5. Mashq natijasiga koʻra, aylana uzunligining uning diametriga nisbati haqida qanday xulosa chiqarish mumkin?

Teorema. Aylana uzunligining aylana diametriga nisbati aylana radiusiga bogʻliq emas, ya'ni har qanday aylana uchun bu nisbat oʻzgarmas sondir.

Isbot. Ikkita ixtiyoriy aylana olamiz. Ularning radiuslari R_1 va R_2 , uzunliklari esa mos ravishda C_1 va C_2 boʻlsin. $\frac{C_1}{2R_1} = \frac{C_2}{2R_2}$ tenglikni isbotlashimiz kerak. Har ikki aylanaga ichki muntazam n-burchakni chizamiz. Ularning perimetrlarini mos ravishda P_1 va P_2 deb belgilaylik. Unda,

$$P_1 = n \cdot 2R_1 \sin \frac{180^\circ}{n}$$
, $P_2 = n \cdot 2R_2 \sin \frac{180^\circ}{n}$ boʻlgani uchun $\frac{P_1}{P_2} = \frac{2R_1}{2R_2}$ (*) boʻladi.

Bu tenglik istalgan n uchun toʻgʻri. n soni kattalashib borsa, berilgan aylanaga ichki chizilgan n-burchak perimetri P_1 shu aylana uzunligi C_1 ga yaqinlashib boradi. Shu singari P_2 ham C_2 ga yaqinlashib boradi.

Shuning uchun $\frac{P_1}{P_2}$ nisbat $\frac{C_1}{C_2}$ nisbatga teng bo'ladi (buning to'liq isboti matematikaning yuqori bosqichlarida o'rganiladi). Shunday qilib, (*) tenglikdan $\frac{C_1}{C_2} = \frac{2R_1}{2R_2}$, bundan esa $\frac{C_1}{2R_1} = \frac{C_2}{2R_2}$ tenglik kelib chiqadi. *Teorema isbotlandi*.

Aylana uzunligini uning diametriga nisbatini yunon alifbosining π harfi bilan belgilash qabul qilingan ("pi" deb oʻqiladi). Aylana uzunligining uning diametriga nisbatini " π " harfi bilan belgilashni buyuk matematik Leonard Eyler (1707—1783) fanga kiritgan. Yunonchada "aylana" soʻzi shu harf bilan boshlanadi. π irratsional son boʻlib, amaliyotda uning 3,1416 ga teng boʻlgan taqribiy qiymatidan foydalaniladi.

Shunday qilib, $\frac{C}{2R} = \pi$. Bu tenglikdan radiusi R ga teng aylana uzunligi uchun $C = 2\pi R$ formulani hosil qilamiz.

Masala. Tomoni 6 cm boʻlgan muntazam uchburchakka tashqi chizilgan aylana uzunligini toping.

Yechish. Muntazam uchburchakka tashqi chizilgan aylana radiusini topish formulasi $R = \frac{a_3}{\sqrt{3}}$ ga koʻra, $R = \frac{6}{\sqrt{3}} = 2\sqrt{3}$ (cm). Endi, aylana uzunligini topish formulasidan

$$C = 2\pi R = 2\pi \cdot 2\sqrt{3} = 4\pi\sqrt{3}$$
 (cm). Javob: $4\pi\sqrt{3}$ cm.

Masala va topshiriqlar

42.1. Qanday son π bilan belgilanadi? Radiusi R ga teng aylana uzunligini topish formulasidan foydalanib, jadvalni toʻldiring ($\pi \approx 3,14$ deb hisoblang).

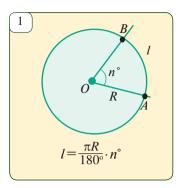
С			82	18π		6,28	
R	4	3			0,7		101,5

- **42.2.**Agar aylana radiusi a) 3 marta oshsa; b) 3 *cm* ga oshsa; d) 3 marta kamaysa; e) 3 *cm* ga kamaysa, aylana uzunligi qanchaga oʻzgaradi?
- **42.3.** Agar Yer shari ekvatorining 40 milliondan bir qismi 1 *m* ga teng bo'lsa, Yer sharining radiusini toping.
- **42.4.**a) Tomoni *a* ga teng boʻlgan muntazam uchburchakka; b) katetlari *a* va *b* boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchakka; d) asosi *a* va yon tomoni *b* boʻlgan teng yonli uchburchakka tashqi chizilgan aylana uzunligini toping.
- **42.5.**a) Tomoni *a* ga teng kvadratga; b) gipotenuzasi *c* ga teng boʻlgan teng yonli toʻgʻri burchakli uchburchakka; d) gipotenuzasi *c*, oʻtkir burchagi α boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchakka ichki chizilgan aylana uzunligini toping.

- **42.6.** Teplovoz 1413 *m* yoʻl yurdi. Bunda uning gʻildiragi 300 marta aylandi. Teplovoz gʻildiragining diametrini toping.
- **42.7.** Yengil avtomobil g'ildiragi aylanasining radiusi 24 cm ga teng. Avtomobil 100 km yo'l yursa, uning g'ildiragi necha marta aylanadi (2-rasm)?

AYLANA YOYI UZUNLIGI. BURCHAKNING RADIAN OʻLCHOVI

$\alpha = 1 \text{ radian } \approx 57^{\circ}17'45''$

1. n° li markaziy burchak tiralgan yoy uzunligi.

Aytaylik, radiusi R ga teng boʻlgan aylanada n° li AOB markaziy burchak berilgan boʻlsin (1-rasm). Bunda aylananing AOB markaziy burchakka tiralgan AB yoyining gradus oʻlchovini n° yoki n° li yoy deb yuritilishini eslatib oʻtamiz.

Radiusi R ga teng butun aylana, ya'ni o'lchovi 360° bo'lgan yoy uzunligi $2\pi R$ ga teng bo'lgani uchun,

1° li yoy uzunligi $\frac{2\pi R}{360^{\circ}} = \frac{\pi R}{180^{\circ}}$ ga teng boʻladi.

U holda, n° li yoy uzunligi $l = \frac{\pi R}{180^{\circ}} \cdot n^{\circ}$ formula

bilan aniqlanadi (1-rasm).

2. Burchakning radian o'lchovi.

Burchakning gradus o'lchovi bilan bir qatorda uning radian o'lchovi ham ishlatiladi.

Aylana yoyi uzunligining radiusga nisbatini yuqoridagi formulaga asosan: $\frac{l}{R} = \frac{\pi}{180^{\circ}} \cdot n^{\circ}$ ga teng.

Demak, aylana yoyi uzunligining radiusiga nisbati faqat shu yoyga tiralgan markaziy burchak kattaligiga bogʻliq ekan. Bu xossadan foydalanib, burchakning radian oʻlchovi sifatida xuddi shu nisbatni olamiz:

$$\alpha = \frac{l}{R} = \frac{\pi}{180^{\circ}} \cdot n^{\circ}.$$

Odatda, radian soʻzi yozilmaydi. Masalan: 5 radian oʻrniga 5 deb yoziladi. Bir radian $\frac{180^{\circ}}{\pi}$ gradusga teng: 1 radian $=\frac{180^{\circ}}{\pi} \approx 57^{\circ}17'45''$.

Burchakning gradus o'lchovidan radian o'lchoviga o'tish uchun

$$\alpha = \frac{\pi}{180^{\circ}} \cdot n^{\circ}$$

formuladan foydalaniladi.

Shunday qilib, n° li burchakning radian o'lchovini topish uchun uning gradus o'lchovini $\frac{\pi}{180^{\circ}}$ ga ko'paytirish kifoya ekan. Xususiy holda, 180° li burchakning radian o'lchovi π ga teng, 90° li, ya'ni to'g'ri burchakning radian o'lchovi $\frac{\pi}{2}$ ga teng bo'ladi.

 α radianga teng markaziy burchakka mos yoyining uzunligi $l = \alpha R$ formula bilan hisoblanadi.

Masala. Ikkita burchagi mos ravishda 30° va 45° boʻlgan uchburchak burchaklarining radian oʻlchovlarini toping.

Yechish. Uchburchakning 30° li burchagi radian oʻlchovi $30^{\circ} \cdot \frac{\pi}{180^{\circ}} = \frac{\pi}{6}$, 45° li burchagi radian oʻlchovi $45^{\circ} \cdot \frac{\pi}{180^{\circ}} = \frac{\pi}{4}$. Uchburchak ichki burchaklari yigʻindisi 180° ga, ya'ni π ga tengligi haqidagi teoremaga asosan uchburchakning uchinchi burchagining radian oʻlchovini topamiz

$$\pi - \frac{\pi}{6} - \frac{\pi}{4} = \frac{7\pi}{12} .$$

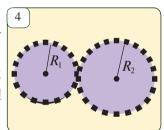
Javob:
$$\frac{\pi}{6}$$
; $\frac{\pi}{4}$ va $\frac{7\pi}{12}$.

Masala va topshiriqlar

- **43.1.**Radiusi 6 *cm* boʻlgan aylananing gradus oʻlchovi a) 30°; b) 45°; c) 90°; d) 120° boʻlgan yoyi uzunligini toping.
- **43.2.**a) 40°; b) 60°; d) 75° ga teng burchakning radian o'lchovini toping.
- **43.3.**a) 1,2; b) $\frac{2\pi}{3}$; c) $\frac{5\pi}{6}$ radianga teng burchakning gradus o'lchovini toping.
- 43.4. Agar aylana radiusi 5 cm bo'lsa, uning a) $\frac{\pi}{8}$; b) $\frac{2\pi}{5}$; c) $\frac{3\pi}{4}$ radianga teng markaziy burchagi tiralgan yoy uzunligini toping.
- 43.5. Radiusi 12 cm bo'lgan aylanaga ABC uchburchak ichki chizilgan. Agar a) $\angle A=30^\circ$; b) $\angle A=120^\circ$ bo'lsa, A nuqtani o'z ichiga olmagan BC yoy uzunligini toping.
- **43.6.** Aylananing teng vatarlari aylanadan teng yoylar ajratishini isbotlang.
- **43.7*.** Ikkita aylana bir-birining markazidan oʻtadi. Bu aylanalarning umumiy vatari har ikki aylanadan ajratgan yoylar uzunliklari nisbatini toping.
- **43.8***. Radiuslari teng bo'lgan uchta aylanalar bir-biriga tashqaridan va radiusi R ga teng bo'lgan aylanaga ichkaridan urinadi (3-rasm): a) aylanalar radiusini toping; b) bo'yalgan shaklni chegaralovchi yoylar uzunliklari yig'indisini toping.

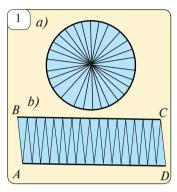

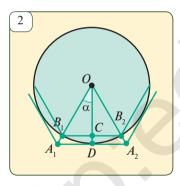
4-rasmda tasvirlangan ikkita tishli gʻildiraklar bir-biriga "tishlatilgan". Gʻildiraklar radiusi R_1 va R_2 . Birinchi gʻildirak n marta aylanganda ikkinchi gʻildirak necha marta aylanadi?

Ta'rif. Tekislikning berilgan O nuqtasidan berilgan R masofadan katta boʻlmagan masofada yotuychi barcha nuqtalaridan tashkil topgan shaklga *doira* deb ataladi.

Bunda O nuqta doiraning markazi, R esa doiraning radiusi deb ataladi. Mazkur doiraning chegarasi markazi O nuqtada, radiusi esa R ga teng bo'lgan aylanadan iborat bo'ladi.

🚅 Faollashtiruvchi mashq

Bir varaq qog'ozga yo'g'on chiziq bilan aylana chizing va 1-a rasmda ko'rsatilgandek, uning bir nechta diametrlarini o'tkazib, doirani teng bo'laklarga bo'ling. So'ng bu bo'laklarni qiyib oling va 1-b rasmda ko'rsatilgandek terib, F shaklni hosil qiling. Agar doira istalgancha koʻp teng boʻlaklarga boʻlinib, bu boʻlaklar rasmda koʻrsatilgan tartibda terilsa, natijada toʻgʻri to'rtburchakka juda yaqin F shakl paydo bo'ladi.

- a) F shaklni to'g'ri to'rtburchak shakliga juda yaqinligini hisobga olib, uning AB tomoni taxminan nimaga teng bo'lishini toping (ko'rsatma: AB tomonni doira radiusi bilan taggoslang).
- b) F shaklning BC "tomoni" taxminan nimaga teng bo'ladi? (Ko'rsatma: BC va AD tomonlar vo'g'on chiziq bilan chizilganiga, ya'ni aylana yoychalaridan iborat ekanligiga e'tibor bering).
- d) F shaklning ABCD to'g'ri to'rtburchak shakliga juda yaqin ekanligini hisobga olib, uning yuzini taqriban hisoblang. F shakl yuzi doira yuziga juda yaqin ekanligini nazarda tutib, doira yuzi haqida xulosa chiqaring.

Teorema. Radiusi R ga teng bo'lgan doiraning yuzi πR^2 ga teng.

Isbot. Radiusi R va markazi O nuqtada bo'lgan aylanani qaraymiz.

Aylanaga tashqi chizilgan $A_1A_2 \dots A_n$ va ichki chizilgan $B_1B_2 \dots B_n$ muntazam n burchaklarning yuzlari mos ravishda S_n va S_n boʻlsin (2-rasm). A_1OA_2 va B_1OB_2 uchburchaklar yuzlarini topamiz:

$$S'_{A_1OA_2} = \frac{1}{2}A_1A_2 \cdot OD = \frac{1}{2}A_1A_2 \cdot R; \quad S'_{B_1OB_2} = \frac{1}{2}B_1B_2 \cdot OC = \frac{1}{2}B_1B_2 \cdot OB_1\cos\alpha = \frac{1}{2}B_1B_2 \cdot R\cos\alpha.$$
Unda, $S''_n = n \cdot \frac{1}{2}AA_1 \cdot R = \frac{1}{2}P_nR, \quad S'_n = n \cdot \frac{1}{2}B_1B_2 \cdot R\cos\alpha = \frac{1}{2}P_nR'\cos\alpha$ (1)

Bu yerda P_n' va P_n'' mos ravishda $A_1A_2...A_n$ va $B_1B_2...B_n$ koʻpburchaklarning perimetrlari. $\alpha = \frac{180^\circ}{n}$ boʻlgani uchun n ning yetarlicha katta qiymatlarida $\cos\alpha$ ning qiymati birdan, P_n' va P_n' larning qiymatlari aylana uzunligi, ya'ni $2\pi R$ dan istalgancha kam farq qiladi. Unda, (1) tengliklarga koʻra, n ning yetarlicha katta qiymatlarida koʻpburchaklarning yuzi πR^2 ga yaqinlashib boradi. Bundan, doira ning yuzi uchun $S = \pi R^2$ formula kelib chiqadi.

Teorema isbotlandi.

Masala. Sirk arenasi aylanasining uzunligi 41 m. Arena radiusi va yuzini toping.

Yechish. 1) Aylana uzunligini topish formulasidan radiusni topamiz (3-rasm):

$$R = \frac{C}{2\pi} \approx \frac{41}{2 \cdot 3,14} \approx 6,53$$
 (*m*).

2) Doira yuzini hisoblash formulasidan arenaning yuzini topamiz: $S = \pi R^2 \approx 3,14.6,53^2 \approx 133,84 \ (m^2)$.

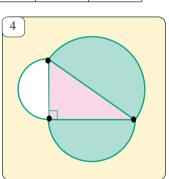
Javob: $R \approx 6.53 \text{ m}$; $S \approx 133.84 \text{ m}^2$.

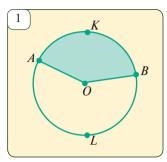
Masala va topshiriqlar

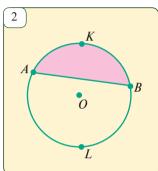
- 44.1. Doira yuzini hisoblash formulasini asoslang.
- **44.2.** Radiusi R ga teng bo'lgan doiraning S yuzini topish formulasidan foydalanib jadvalni to'ldiring ($\pi = 3,14$ deb oling).

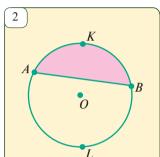
R	2	5		<u>2</u> 7		54,3		6,25
\boldsymbol{S}			9		49 π		$\sqrt{3}$	

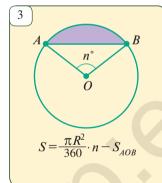
- **44.3.** Agar doira radiusi a) *k* marta oshsa; b) *k* marta kamaysa, doira yuzi qanday oʻzgaradi?
- **44.4.**Tomoni 5 *cm* boʻlgan kvadratga ichki chizilgan va tashqi chizilgan doiralarning yuzini toping.
- **44.5.**Tomoni $3\sqrt{3}$ *cm* boʻlgan muntazam uchburchakka ichki va tashqi chizilgan doiralarning yuzini toping.
- **44.6.** Radiusi R boʻlgan doiradan eng katta kvadrat qirqib olindi. Doiraning qolgan qismi yuzini toping.
- **44.7.** Tomonlari 6 *cm* va 7 *cm* boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchakka tashqi chizilgan doira yuzini toping.
- **44.8.**Tomoni 10 *cm* va o'tkir burchagi 60° bo'lgan rombga ichki chizilgan doira yuzini toping.
- **44.9*.**To'g'ri burchakli uchburchak tomonlarini diametr qilib yarim doiralar chizilgan. Gipotenuzaga chizilgan yarim doira yuzi katetlarga chizilgan yarim doiralar yuzlari yig'indisiga teng bo'lishini ko'rsating (4-rasm).

1-rasmda AKB va BLA voyli ikkita sektor tasvirlangan (ulardan birinchisi bo'yalgan).

Radiusi R ga va vovining gradus o'lchovi n° ga teng bo'lgan sektorning S yuzini topish uchun formula keltirib chiqaramiz. Yovi 1° ga teng sektorning yuzi doira (ya'ni yoyi 360° ga teng sektor) yuzining $\frac{1}{360}$ qismiga teng boʻlgani uchun, yoyi n gradus bo'lgan sektorning yuzi

$$S = \frac{\pi R^2}{360} \cdot n \qquad \text{yoki} \quad S = \frac{1}{2} R \cdot l$$

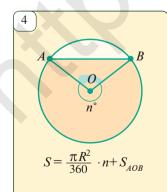
formula orgali topiladi. Bu yerda $l - n^{\circ}$ li sektor yoyining uzunligi.

Ta'rif. Doiraning yoyi va bu yoy oxirlarini tutashtiruvchi vatari bilan chegaralangan qismi **segment** deyiladi.

2-rasmda AKB va BLA yoyli ikkita segment tasvirlangan (ulardan birinchisi bo'yalgan). Yarim doiradan farqli segmentning S yuzi

$$S = S_{sektor} \pm S_{\Delta} = \frac{\pi R^2}{360} \cdot n \pm S_{AOB}$$

formula bo'vicha hisoblanadi (3- va 4-rasmlarga garang).

Masala. Yoyning gradus oʻlchovi 72° boʻlgan sektorning yuzi 45π ga teng. Sektor radiusini toping.

Yechish. Sektor yuzini topish formulasiga koʻra,

$$\frac{\pi R^2}{360} \cdot 72 = 45 \pi.$$

Bundan, $R^2 = \frac{45\pi \cdot 360}{72\pi} = 225$, demak, R = 15.

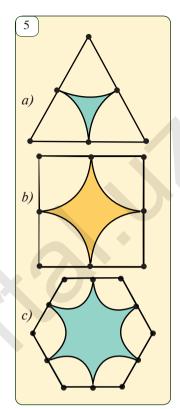
Javob: 15.

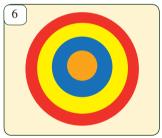
🌠 Masala va topshiriqlar

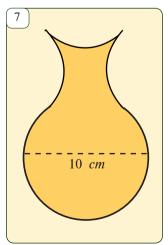
- **45.1.**Sektor yuzini topish formulasini keltirib chiqaring.
- **45.2.** Segment yuzini topish formulasini keltirib chiqaring.
- **45.3.**Yoyining gradus o'lchovi a) 30°; b) 45°; d) 120°; e) 90° va radiusi 7 *cm* bo'lgan sektor va segment yuzlarini toping.
- **45.4.**5-rasmda tomoni *a* ga teng boʻlgan muntazam uchburchak, kvadrat va muntazam oltiburchak tasvirlangan. Boʻyalgan shakllar yuzini toping. Bunda sektorlarning radiuslari koʻpburchak tomonining yarmiga teng.
- **45.5.** Nishonda radiuslari 1, 2, 3, 4 ga teng bo'lgan to'rtta aylana bor. Eng kichik doira yuzini va har bir halqa yuzini toping (6-rasm).
- **45.6.**Radiusi 10 *cm* ga teng bo'lgan doirada radiusga teng vatar o'tkazilgan. Hosil bo'lgan segmentlar yuzini hisoblang.
- **45.7.**Radiuslari 15 *cm* dan boʻlgan ikkita doira markazlari orasidagi masofa 15 *cm*. Doiralar umumiy qismining yuzini toping.
- **45.8.**Radiusi 10 *cm* boʻlgan doiraga ichki va tashqi chizilgan muntazam oʻn ikkiburchaklar yuzini hisoblang. Natijalarni doira yuzi bilan solishtiring.

🙎 Qiziqarli masala

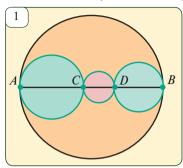
- 7-rasmda tasvirlangan guldon rasmini:
- a) uchta toʻgʻri chiziq bilan shunday toʻrt boʻlakka boʻlingki, ulardan toʻgʻri toʻrtburchak yigʻish mumkin boʻlsin;
- b) ikkita toʻgʻri chiziq bilan shunday uch qismga boʻlingki, ulardan kvadrat yigʻish mumkin boʻlsin.
- Tarixiy lavhalar. Uzoq vaqtlar mobaynida dunyoning koʻplab matematiklari "doira kvadraturasi" deb nom olgan quyidagi masalani yechishga harakat qilganlar: sirkul va chizgʻich yordamida yuzi berilgan doira yuziga teng boʻlgan kvadrat yasash. Faqat XIX asrning oxirida bu masala yechimga ega emasligi isbotlangan.

1-masala. C va D nuqtalar aylananing AB diametrini uchta AC, CD va DB kesmalarga ajratadi. AC, CD va DB diametrli aylanalar uzunliklarining yigʻindisi AB diametrli aylana uzunligiga teng ekanligini isbotlang (1-rasm).

Yechish. Aylana uzunligini topish formulasidan foydalanib, AC, CD va DB diametrli aylanalarning C_1 , C_2 , C_3 uzunliklari yigʻindisini topamiz:

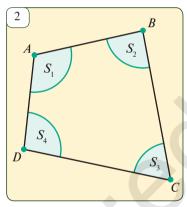
$$C_1 + C_2 + C_3 = AC \cdot \pi + CD \cdot \pi + DB \cdot \pi = \pi(AC + CD + DB).$$

AC+CD + DB = AB va AB diametrli aylananing C uzunligi $AB \cdot \pi$ ga teng boʻlgani uchun

$$C_1 + C_2 + C_3 = C$$
.

Shu tenglikni isbotlash talab qilingan edi.

2-masala. ABCD to'rtburchakning uchlarini markaz qilib bir xil radiusli sektorlar yasalgan (2-rasm). Bu sektorlardan ixtiyoriy ikkitasi umumiy nuqtaga ega emas hamda barchasining radiusi 1 cm. Sektorlar yuzlarining yig'indisini toping.

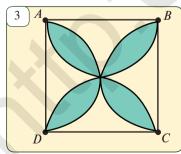
Yechish. 1) Toʻrtburchakning A, B, C, D burchaklari mos ravishda α_1 , α_2 , α_3 , α_4 boʻlsin. Unda, koʻpburchak ichki burchaklarining yigʻindisi haqidagi teoremaga koʻra,

$$\alpha_1 + \alpha_2 + \alpha_3 + \alpha_4 = 360^{\circ}$$
.

2) Sektor yuzini topish formulasiga koʻra (R = 1 cm),

$$S_1 = \frac{\pi}{360^{\circ}} \cdot \alpha_1, \quad S_2 = \frac{\pi}{360^{\circ}} \cdot \alpha_2, \quad S_3 = \frac{\pi}{360^{\circ}} \cdot \alpha_3, \quad S_4 = \frac{\pi}{360^{\circ}} \cdot \alpha_4. \quad (1)$$

3) (1) tengliklarning mos tomonlarini qoʻshamiz. Unda,

$$S_1 + S_2 + S_3 + S_4 = \frac{\pi}{360^\circ} (\alpha_1 + \alpha_2 + \alpha_3 + \alpha_4) = \frac{\pi}{360^\circ} \cdot 360^\circ = \pi (cm^2).$$

 $Javob: \pi cm^2.$

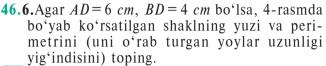
Masala va topshiriqlar

46.1.Perimetri 1 *m* boʻlgan kvadrat va uzunligi 1 *m* boʻlgan aylana berilgan. Bu aylana bilan chegaralangan doira yuzi bilan kvadrat yuzini taqqoslang.

46.2.Radiusi 8 *cm* boʻlgan doiradan 60° li sektor qirqib olingan. Doiraning qolgan qismi yuzini toping.

46.3. Diagonallari 6 cm va 8 cm boʻlgan rombga ichki chizilgan doira yuzini hisoblang.

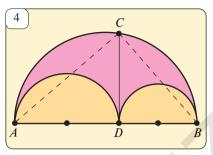
- **46.4.**3-rasmda boʻyab koʻrsatilgan shakl yuzini toping. Unda ABCD kvadrat, AB = 4 cm.
- **46.5*.**4-rasmda "Arximed pichogʻi" deb ataluvchi shakl boʻyab koʻrsatilgan. Uning yuzi $\frac{\pi \cdot CD^2}{4}$ formula bilan hisoblanishini isbotlang (bunda, $\angle ACB = 90^\circ$ va $CD^2 = AD \cdot DB$ ekanligidan foydalaning).

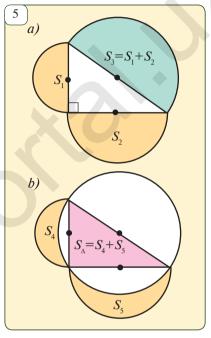

🛃 Tarixiy lavhalar. Gippokrat oychalari.

a) Gippokrat oychasi — ikki aylana yoylari bilan chegaralangan va quyidagi xossaga ega boʻlgan shakldir: agar aylanalar radiuslari va oycha yoylari tiralgan vatar berilgan boʻlsa, oychaga tengdosh kvadrat yasash mumkin.

Pifagor teoremasi qoʻllanilsa, 5-a rasmda tasvirlangan gipotenuzaga qurilgan yarim doira yuzi katetlarga qurilgan yarim doiralar yuzlari yigʻindisiga teng boʻladi (121-betdagi 44.9- masalaga qarang). Shuning uchun 5-b rasmdagi oychalar yuzlarining yigʻindisi uchburchak yuziga teng (mushohada qilib koʻring!). Agar rasmdagi uchburchak oʻrniga teng yonli toʻgʻri burchakli uchburchak olsak, hosil boʻlgan ikki oychadan

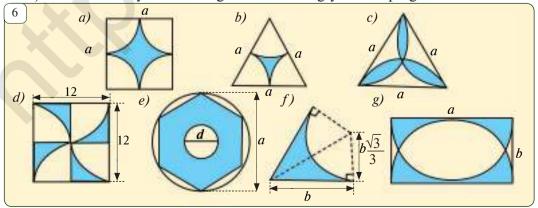

har birining yuzi uchburchak yuzining yarmiga teng boʻladi. Doira kvadraturasi haqidagi masalani yechishga urinib, yunon matematigi Gippokrat (miloddan avvalgi V asr) koʻpburchak bilan tengdosh bir necha xil oychalarni ixtiro qilgan.

Gippokrat oychalarining toʻla jadvali faqat XIX-XX asrlarda tuzilgan.

b) 6-rasmda boʻyab koʻrsatilgan shakllarning yuzini toping.

I. Testlar

1. 45 gradusli burchakning radian o'lchovi nimaga teng?

A. 1 ga teng; B. $\frac{\pi}{2}$ ga teng; D. $\frac{\pi}{4}$ ga teng; E. $\sqrt{2}$ ga teng.

2. Radiusi 3 cm bo'lgan aylananing gradus o'lchovi 150° bo'lgan markaziy burchagi tiralgan yoy uzunligini toping.

A. $\frac{5\pi}{2}$ cm; B. $\frac{5\pi}{3}$ cm; D. $\frac{10\pi}{3}$ cm; E. $\frac{5\pi}{4}$ cm.

3. Radiusi 6 cm boʻlgan aylanada $\frac{5\pi}{4}$ radianga teng markaziy burchak tiralgan yoy uzunligini toping.

A. $\frac{15\pi}{2}$ cm; B. $\frac{5\pi}{6}$ cm; D. $\frac{4\pi}{3}$ cm;

E. $\frac{5\pi}{2}$ cm.

4. Tomoni 5 cm ga teng boʻlgan kvadratga tashqi chizilgan aylana uzunligini toping.

A. $5\sqrt{2}\pi$:

B. $\sqrt{2}\pi$:

D. $3\sqrt{2}\pi$:

E. 5π .

5. Diametri 6 ga teng doira yuzini toping.

B. 6π ;

D. $3\sqrt{2}\pi$:

E. 12π .

6. Yoyining gradus o'lchovi 150°, radiusi 6 cm bo'lgan doiraviy sektorning yuzini toping. A. $15\pi \text{ cm}^2$: D. $30\sqrt{2}\pi \text{ cm}^2$: B. 6π cm²: E. $24\pi \text{ cm}^2$.

7. Yoyining uzunligi 12 cm va radiusi 6 cm boʻlgan doiraviy sektorning yuzini toping.

A. $15\pi \text{ cm}^2$; B. $6\pi \text{ cm}^2$; D. $30\sqrt{2}\pi \text{ cm}^2$; E. $24\pi \text{ cm}^2$. 8. Yoyining gradus o'lchovi 120°, radiusi 3 ga teng bo'lgan doiraviy segmentning yuzini toping.

A. $6\pi - 4\sqrt{3}$;

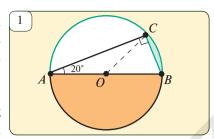
B. $6\pi + 4\sqrt{3}$:

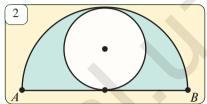
D. $3\pi - 4\sqrt{3}$: E. $3\pi + 4\sqrt{3}$.

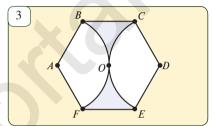
II. Masalalar

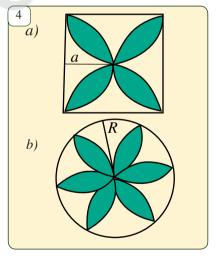
- 1. ABCDEFKL muntazam sakkizburchakning tomoni 6 cm. Uning AC diagonalini toping.
- 2. Kvadrat radiusi 4 dm bo'lgan aylanaga ichki chizilgan. Kvadrat qo'shni tomonlarining oʻrtalaridan oʻtuvchi vatarni aylanadan ajratgan yoylarning uzunligini toping.
- 3. Aylananing 90° li yoyi uzunligi 15π cm. Aylana radiusini toping.
- 4. Radiusi 20 ga teng aylanadan uzunligi 10π ga teng yoy ajratildi. Bu yoyga mos markaziy burchakni toping.
- 5. Ikkita doiraning umumiy vatari bu doiralarni chegaralovchi aylanalardan 60° li va 120° li yoylarni ajratadi. Doiralar yuzlarining nisbatini toping.
- Tomonlari 3, 4, 5 bo'lgan uchburchakka ichki va tashqi chizilgan doiralar yuzlarini toping.
- 7. Doira vatari 60° li yoyni tortib turadi. Bu vatar ajratgan segmentlar yuzlari nisbatini toping.
- Muntazam oltiburchak yuzining unga ichki chizilgan doira yuziga nisbatini toping.

- **9.** Tomoni *a* ga teng boʻlgan *ABCDEF* muntazam oltiburchak berilgan. Markazi *A* nuqtada va radiusi *a* boʻlgan aylana bu oltiburchakni ikki qismga ajratadi. Har bir qism yuzini toping.
- 10. Toʻgʻri burchakli ABC uchburchakda $\angle A=72^\circ$, $\angle C=90^\circ$, BC=15 cm. BC diametrli aylananing ABC uchburchak ichida yotgan yoyi uzunligini toping.
- 11. Doiraga ichki chizilgan muntazam sakkizburchak berilgan. Uning ikki qoʻshni uchlariga oʻtkazilgan radiuslar doirani ikkita sektorga ajratadi. Bu sektorlar yuzlarining nisbatini toping.
- 12. Toʻgʻri burchakli ABC uchburchakda $\angle A = 20^\circ$, $\angle C = 90^\circ$, AB = 18 cm. BC kesma uchburchakka tashqi chizilgan doirani ikki segmentga ajratadi. Boʻyab koʻrsatilgan segment yuzini toping (1-rasm).
- 13. Kichik aylana katta aylanaga hamda uning AB diametriga urinadi. Agar diametrga urinish nuqtasi aylana markazi va AB=4 boʻlsa, rasmda boʻyalgan shakl yuzini toping (2-rasm).
- 14. Muntazam *ABCDEF* oltiburchakning tomoni 6 ga teng va markazi *O* nuqtada. Markazlari *A* va *D* nuqtada va radiuslari teng bo'lgan aylanalar *O* nuqtada urinadi. Bo'yalgan soha yuzini toping (3-rasm).
- 15. Toʻgʻri burchakli ABC uchburchakda $\angle C = 90^\circ$, AC = 4, CB = 2. Markazi gipotenuzada boʻlgan aylana uchburchak katetlariga urinadi. Bu aylana uzunligini toping.
- **16.** 4-rasmda boʻyab koʻrsatilgan shakllarning yuzini toping. Ular qanday chizilganligini aniqlang.

III. O'zingizni sinab ko'ring (namunaviy nazorat ishi)

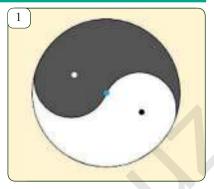
- 1. Tomoni 6 cm bo'lgan kvadratga tashqi chizilgan aylana uzunligini va ichki chizilgan doira yuzini toping.
- 2. Tomoni 24 cm bo'lgan muntazam ko'pburchakka ichki chizilgan aylana radiusi $4\sqrt{3}$ cm ga teng bo'lsa, unga tashqi chizilgan aylana radiusini toping.
- 3. 240° li aylana yoyining uzunligi 24 cm boʻlsa,
 - a) aylana radiusini; b) yoyi 240° boʻlgan sektor yuzini;
 - d) yoyi 240° boʻlgan segmentning yuzini toping.

👮 Qiziqarli masala

In va Yan

5-rasmda tabiatdagi qarama-qarshiliklarni ifodalovchi "In va Yan" deb nomlangan xitoy ramzi tasvirlangan.

- a) In va Yan ramzlari yuzlari tengligini koʻrsating;
- b) bitta toʻgʻri chiziq bilan bu ramzlarning har birini yuzlari teng boʻlgan ikki boʻlakka boʻling.
- d) In va Yan ramzlar perimetrlarini (ularni o'rab turgan yoylar uzunliklari yig'indisini) toping.

Tarixiy lavhalar. Aylana uzunligini hisoblash juda qadimdan dolzarb muammo bo'lgan. Aylana uzunligini unga ichki chizilgan ko'pburchak perimetriga almashtirish usuli keng tarqalgan.

Oʻrta Osiyolik matematiklar ham doiraga ichki chizilgan muntazam koʻpburchaklarni yasash, ularning tomonlarini doiraning radiusi orqali ifodalash masalalari bilan shugʻullanganlar. Abu Rayhon Beruniy "Qonuni Mas'udiy" asarida doiraga ichki chizilgan koʻpburchaklarning tomonini aniqlash bilan shugʻullanib, ichki chizilgan beshburchak, oltiburchak, yettiburchak,..., oʻnburchak tomonlarini aniqlash usulini koʻrsatadi. Bu hisoblash natijasida u $\pi \approx 3,14$ qiymatga ega ekanligini aniqlaydi.

Qadimgi Bobil va Misr qo'lyozmalari va mixxatlarida π uchga teng deb olingan. Bu o'sha davr aniqlik talabi uchun yetarli bo'lgan. Keyinchalik rimliklar π uchun 3,12 ni ishlatishgan. π soni uchun Arximed bergan qiymat 3,14 bo'lib, bu amaliy masalalarni hal qilishda juda ma'qul edi.

Xitoy matematiklarida $\pi \approx 3,155$... va 22/7. Hindlarning "Sulva Sutra" ("Arqon qoidasi") asarida π uchun 3,008 va 3,1416 ... va $\sqrt{10} \approx 3,162$... qiymatlar uchraydi.

Mirzo Ulugʻbekning "Astronomiya maktabi" namoyandalaridan biri Jamshid Gʻiyosiddin al-Koshiy 1424-yilda yozgan "Aylana uzunligi haqida kitob" nomli risolasida aylanaga ichki va tashqi chizilgan muntazam koʻpburchak tomonlari sonini ikkilantirish yoʻli bilan $3 \cdot 2^{28} = 800$ 335 168 tomonli muntazam koʻpburchaklar perimetrini hisoblab, π uchun $\pi = 3,1$ 415 826 535 897 932 qiymatni hosil qilgan. Bu 16 ta oʻnli raqamgacha aniqdir.

Ammo al-Koshiyning asari uzoq vaqtgacha Yevropada noma'lum bo'lgan. Yevropaliklardan belgiyalik Van Romen 1597- yilda 2^{30} tomonli muntazam ko'pburchakka Arximed usulini tatbiq etib, π uchun 17 ta o'nli raqamlari aniq bo'lgan qiymat topgan. Gollandiyalik Rudolf van Seylon (1540–1610) bu aniqlikni 35 ta o'nli raqamlargacha olib borgan. Hozirgi davrda elektron hisoblash mashinalari yordamida π uchun milliondan ortiq o'nli raqamlari aniq bo'lgan qiymatlar topilgan. Kundalik hisoblashlar uchun 3,14 qiymat, matematik hisoblashlar uchun 3,1416 qiymat, hatto astronomiya va kocmonavtika uchun 3,1415826 qiymat kifoyadir.

UCHBURCHAK VA AYLANADAGI METRIK MUNOSABATLAR

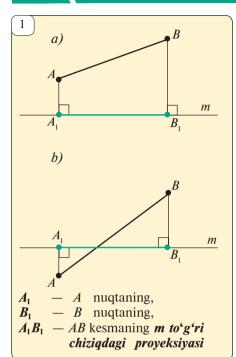
Ushbu bobni oʻrganish natijasida siz quyidagi bilim va amaliy koʻnikmalarga ega boʻlasiz:

Bilimlar:

- √ proporsional kesmalarning xossalarini bilish;
- √ to'g'ri burchakli uchburchakda gipotenuzaga tushirilgan balandlikning xossalarini bilish;
- oʻzaro kesishuvchi vatarlar kesmalari toʻgʻrisidagi hamda aylanani kesuvchi toʻgʻri chiziq kesmalari toʻgʻrisidagi xossalarni bilish.

Ko'nikmalar:

- √ kesmalarning nisbati va proporsional kesmalarga doir masalalarni yecha olish;
- to'g'ri burchakli uchburchakda gipotenuzaga tushirilgan balandlikning xossalaridan foydalanib, masalalar yecha olish;
- √ kesuvchi vatarlar kesmalarining va kesuvchi toʻgʻri chiziq kesmalarining xossalaridan foydalanib, masalalar yechish.

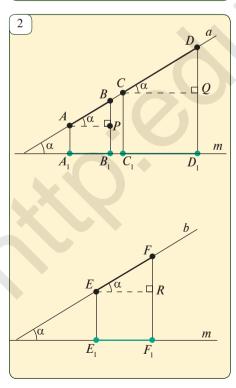
Faollashtiruvchi mashq

- 1. Kesmalar nisbati nimani anglatadi?
- 2. Qanday kesmalar proporsional deviladi?
- 3. Fales teoremasini ayting.

Tekislikda m toʻgʻri chiziq va AB kesma berilgan boʻlsin. A va B nuqtalardan m toʻgʻri chiziqqa AA_1 va BB_1 perpendikularlar tushiramiz (1-rasm). A_1B_1 kesma AB kesmaning m toʻgʻri chiziqdagi proyeksiyasi (soyasi) deyiladi.

AB kesmaning m toʻgʻri chiziqdagi A_1B_1 proyeksiyasini qurish amali AB kesmani m toʻgʻri chiziqqa proyeksiyalash deyiladi.

Teorema. Bir to'g'ri chiziqda yoki parallel to'g'ri chiziqlarda yotadigan kesmalar berilgan bo'lsin. Ularning ayni bir to'g'ri chiziqqa proyeksiyalari berilgan kesmalarga proporsional bo'ladi.

$$\begin{vmatrix} a_{1}B_{1} - AB & ning, \\ C_{1}D_{1} - CD & ning, \\ E_{1}F_{1} - EF & ning \\ m & to 'g'ri & chiziq- \\ dagi & proyeksiya- \\ lari & (2-rasm) \end{vmatrix} \xrightarrow{A_{1}B_{1}} \frac{C_{1}D_{1}}{AB} = \frac{E_{1}F_{1}}{CD} = \frac{E_{1}F_{1}}{EF} \quad (1)$$

Isbot. a) Agar a va b to 'g'ri chiziqlar m to 'g'ri chiziqqa parallel bo'lsa, $AB = A_1B_1$, $CD = C_1D_1$, $EF = E_1F$ bo'lishi hamda (1) tengliklar o'rinli ekanligi ravshan.

- b) Bordi-yu a va b toʻgʻri chiziqlar m toʻgʻri chiziqqa perpendikular boʻlsa, A_1 va B_1 , C_1 va D_1 , E_1 va F_1 nuqtalar ustma-ust tushadi. Shuning uchun A_1B_1 , C_1D_1 , E_1F_1 kesmalarning uzunligi nolga teng boʻladi va (1) tengliklar bajariladi.
- d) Endi boshqa holni qaraymiz. 2-rasmda tasvirlanganidek, toʻgʻri burchakli ABP, CDQ, EFR uchburchaklarni quramiz. Unda a||b| boʻlgani uchun, $\angle BAP = \angle DCQ = \angle FER$.

Demak, ABP, CDQ va EFR to'g'ri burchakli uchburchaklar o'xshash.

Bundan
$$\frac{A_1B_1}{AB} = \frac{C_1D_1}{CD} = \frac{E_1F_1}{EF}$$
 tengliklarni hosil qilamiz.

Teorema isbotlandi.

Masala. AB va CD kesmalar parallel to 'g'ri chiziqlarda yotadi. Agar AB=12 cm, CD=15 cm va AB kesmaning biror m to 'g'ri chiziqdagi proyeksiyasi 8 cm bo 'lsa, CD kesmaning shu m to 'g'ri chiziqdagi proyeksiyasini toping.

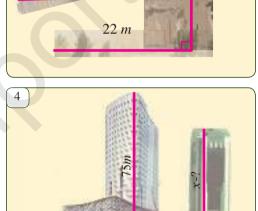
Yechish. CD kesmaning m to 'g'ri chiziqdagi proyeksiyasi x bo 'lsin. Unda, isbotlangan teorema va masala shartidan foydalanib, proporsiya tuzamiz:

$$\frac{x}{15} = \frac{8}{12}$$
.

Bu tenglikdan x = 10 bo'lishini topamiz. Jayob: 10 cm.

🔁 Masala va topshiriqlar

- **48.1.**Kesmaning berilgan to 'g'ri chiziqdagi proyeksiyasi nima?
- **48.2.** Bir toʻgʻri chiziqda yoki parallel toʻgʻri chiziqlarda yotgan kesmalarning ayni boshqa bir toʻgʻri chiziqqa proyeksiyalari berilgan kesmalarga proporsional ekanligini isbotlang.
- **48.3.** a va b toʻgʻri chiziqlar orasidagi burchak 45° ga teng. a toʻgʻri chiziqda uzunligi 10 cm boʻlgan AB kesma olingan. AB kesmaning b toʻgʻri chiziqdagi proyeksiyasini toping.
- 48.4. AB kesmaning uchlari *l* toʻgʻri chiziqdan 9 *cm* va 14 *cm* uzoqlikda yotadi. Agar AB kesma *l* toʻgʻri chiziqni kesib oʻtmasa va AB = 13 *cm* boʻlsa, AB kesmaning *l* toʻgʻri chiziqdagi proyeksiyasini toping.

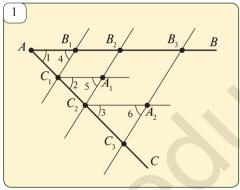

- 48.5.3- va 4-rasmlardagi ma'lumotlar asosida binolarning balandliklarini toping.
- **48.6.**To'g'ri chiziq va unga parallel bo'lmagan kesma chizing. Kesmaning to'g'ri chiziqdagi proyeksiyasini yasang.
- **48.7.**Koordinatalar tekisligida A(2;3) va B(3;-4) nuqtalar belgilangan. AB kesmaning koordinata o'qlaridagi proyeksiyalarining uzunliklarini toping.
- **48.8.** a va b to 'g'ri chiziqlar orasidagi burchak α ekanligi ma'lum. a to 'g'ri chiziqda AB kesma olingan. AB kesmaning b to 'g'ri chiziqdagi proyeksiyasini toping.
- **48.9***. AB va CD kesmalarning l to'g'ri chiziqdagi proyeksiyalari o'zaro teng. AB va CD kesmalarning uzunliklari haqida nima devish mumkin? Misollar keltiring.

Fales teoremasining umumlashmasi bo'lgan muhim xossani isbotlaymiz.

Teorema. Burchakning har ikkala tomonini kesib oʻtgan parallel toʻgʻri chiziqlar uning tomonlaridan proporsional kesmalar ajratadi.

Isbot. C_1 va C_2 nuqtalardan AB ga parallel C_1A_1 va C_2A_2 to g'ri chiziqlarni o'tkazamiz. U holda, birinchidan, $\angle 1 = \angle 2 = \angle 3$ bo'ladi, chunki ular o'zaro parallel bo'lgan AB, C_1A_1 va C_2A_2 to'g'ri chiziqlarni AC to'g'ri chiziq kesganda hosil bo'lgan mos burchaklardir. Ikkinchidan, $\angle 4 = \angle 5 = \angle 6$, chunki ular tomonlari parallel bo'lgan burchaklardir.

Demak, uchburchaklar oʻxshashligining BB alomatiga koʻra, $\Delta AB_1C_1 \otimes \Delta C_1A_1C_2 \otimes \Delta C_2A_2C_3$ boʻladi.

U holda,
$$\frac{AB_1}{AC_1} = \frac{C_1A_1}{C_1C_2} = \frac{C_2A_2}{C_2C_3}$$
 tengliklarni hosil qilamiz. (1)

Bundan tashqari, $B_1C_1A_1B_2$ va $B_2C_2A_2B_3$ toʻrtburchaklar parallelogramm, chunki

$$B_1C_1||B_2C_2||B_3C_3$$
 — shartga koʻra;
 $AB||C_1A_1||C_2A_2$ — yasashga koʻra.

Shuning uchun, bu parallelogrammlarning qarama-qarshi tomonlari oʻzaro teng boʻladi:

$$C_1 A_1 = B_1 B_2$$
 va $C_2 A_2 = B_2 B_3$. (2)

(1) va(2) tengliklardan $\frac{AB_1}{AC_1} = \frac{B_1B_2}{C_1C_2} = \frac{B_2B_3}{C_2C_3}$ bo'lishi kelib chiqadi.

🖊 Amaliy mashq. Kesmani berilgan nisbatda boʻlish.

Berilgan a kesmani to'rt bo'lakka shunday bo'lingki, bo'laklarning o'zaro nisbati m:n:l:k kabi bo'lsin.

Buning uchun quyidagilarni qadam-baqadam bajaramiz:

1-qadam. Ixtiyoriy o'tkir burchak chizib, uning bir tomoniga uzunliklari OA = m, AB = n, BC = l va CD = k ga teng bo'lgan kesmalarni 2-rasmda ko'rsatilgandek qilib, ketma-ket qo'yib chiqamiz.

2-qadam. Burchakning ikkinchi tomoniga berilgan a kesmaga teng OD_1 kesmani qo'yamiz.

3-qadam. D va D_1 nuqtalarni tutashtiramiz.

4-qadam. A, B, C nuqtalar orqali DD_1 ga parallel AA_1 , BB_1 va CC_1 kesmalarni oʻtkazamiz. Yuqoridagi teoremaga koʻra, berilgan $a = OD_1$ kesma A_1 , B_1 , C_1 va D_1 nuqtalar bilan m:n:l:k nisbatda boʻlingan boʻladi.

Topshiriq: Bu tasdiqni mustaqil ravishda asoslang.

Amaliy topshiriq. Toʻrtinchi proporsional kesmani yasash.

a, b va c kesmalar berilgan. a va b kesmalar c va d kesmalarga proporsional, ya'ni a:b=c:d ekanligi ma'lum. d kesmani yasang (3-rasm).

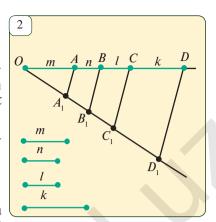
1-qadam. Ixtiyoriy oʻtkir burchak chizib, uning bir tomoniga OA=a va AB=b kesmalarni 3-rasmda koʻrsatilgandek qoʻyamiz.

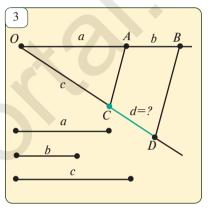
2-qadam. Ikkinchi tomoniga esa *OC=c* kesmani qoʻyamiz.

3-qadam. A va C nuqtalarni tutashtiramiz.

4-qadam. B nuqtadan AC ga parallel BD to'g'ri chiziq o'tkazamiz.

Topshiriq: *CD* izlanayotgan *d* kesma boʻlishini asoslang.

Masala va topshiriqlar

- **49.1.**Uzunligi 42 *cm* boʻlgan kesma berilgan. Uni a) 5:2; b) 3:4:7; d) 1:5:1:7 nisbatdagi boʻlakchalarga boʻling.
- **49.2.** Rasmda har bir bo'lak birlik kesmadan iborat bo'lsa, *AB* va *CD*, *EF* va *MN*, *AC* va *DF*, *AN* va *CE*, *EN* va *BM* kesmalarning nisbatlarini toping.

- **49.3.**m, n kesmalar l va k kesmalarga proporsional. Agar a) m=4 cm, n=3 cm va l=8 cm; b) m=2 cm, n=3 cm va l=7 cm boʻlsa, k toʻrtinchi kesmani quring va uzunligini toping.
- **49.4.**To'rtburchakning perimetri 54 *cm* va tomonlari 3:4:5:6 kabi nisbatda bolsa, uning har bir tomonini aniqlang.
- **49.5.**To'rtburchakning burchaklari o'zaro 3:4:5:6 kabi nisbatda bo'lsa, uning kichik burchagi nimaga tengligini toping.
- 49.6. Uzunligi 4, 5 va 6 boʻlgan kesmalar berilgan. Uzunligi 4,8 ga teng kesma yasang.
- **49.7*.** Perimetri 60 *cm* boʻlgan toʻrtburchakning bir tomoni 15 *cm*, qolgan tomonlari esa 2:3:4 nisbatda ekanligi ma'lum. Uning katta tomonini toping.

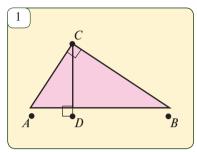
TO'G'RI BURCHAKLI UCHBURCHAKDAGI PROPORSIONAL KESMALAR

Xossa. Toʻgʻri burchakli uchburchakning toʻgʻri burchagi uchidan tushirilgan balandligi uni oʻziga oʻxshash ikkita uchburchakka ajratadi.

$$\triangle ABC, \angle C = 90^{\circ},$$

$$CD - balandlik (1-rasm)$$

$$\triangle ABC \otimes \triangle ACD, \triangle ABC \otimes \triangle CBD$$

Isbot. ABC va ACD uchburchaklar toʻgʻri burchakli boʻlib, A burchak esa ular uchun umumiy. Demak, $\triangle ABC \cong \triangle ACD$. Shu singari, $\triangle ABC$ va $\triangle CBD$ toʻgʻri burchakli boʻlib, ular uchun $\angle B$ umumiy. Demak, $\triangle ABC \cong \triangle CBD$.

1-rasmda tasvirlangan AD va DC kesmalar mos ravishda AC va BC katetlarning gipotenuzadagi proyeksiyalari deb yuritiladi.

Ta'rif. Agar a, b va c kesmalar uchun a: b = b: c bo'lsa, b kesmaa va c kesmalar orasidagi o'rta proporsional kesma deb ataladi.

O'rta proporsionallik shartini $b^2 = ac$ yoki $b = \sqrt{ac}$ ko'rinishda yozish mumkin. Yuqorida isbotlangan xossaga asoslanadigan bo'lsak, o'rta proporsional kesmalar haqidagi quyidagi teoremalar osonlikcha isbotlanadi:

1-teorema. To'g'ri burchakli uchburchakning to'g'ri burchagi uchidan tushirilgan balandlik katetlarning gipotenuzadagi proyeksiyalari orasida o'rta proporsional bo'ladi.

Haqiqatan ham, isbotlangan xossaga koʻra, $\triangle ACD \approx \triangle CBD$. Bundan,

$$\frac{AD}{CD} = \frac{CD}{BD} \Rightarrow CD^2 = AD \cdot BD \Rightarrow CD = \sqrt{AD \cdot BD}.$$

2-teorema. To'g'ri burchakli uchburchakning kateti gipotenuza bilan shu katetning gipotenuzadagi proyeksiyasi orasida o'rta proporsionaldir (1-rasm).

Haqiqatan ham, isbotlangan xossaga koʻra, ΔABC ωΔACD. Bundan,

$$\frac{AB}{AC} = \frac{AC}{AD} \Rightarrow AC^2 = AB \cdot AD \Rightarrow AC = \sqrt{AB \cdot AD}.$$

Xuddi shunga o'xshash $BC = \sqrt{BD \cdot AB}$ ekanligini isbotlash mumkin.

Masala. Katetlari 15 cm va 20 cm bo'lgan to'g'ri burchakli uchburchak kichik katetining gipotenuzadagi proyeksiyasini toping.

$$\Delta ABC$$
, $\angle C = 90^{\circ}$, $CD - balandlik$, $AC = 15 cm$, $BC = 20 cm (1-rasm)$

Yechish. 1) Pifagor teoremasidan foydalanib, uchburchak gipotenuzasini topamiz: $AB^2 = AC^2 + BC^2 = 15^2 + 20^2 = 625$, ya'ni AB = 25 cm.

2) Ikkinchi teoremadan foydalanib, AD ni topamiz:

$$AC^2 = AB \cdot AD \Rightarrow AD = \frac{AC^2}{AB} = \frac{15^2}{25} = 9$$
 (cm). Javob: 9 cm.

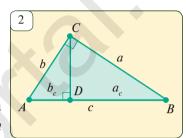
Ikkinchi teoremadan natija sifatida Pifagor teoremasining **Pifagorning o'zi** yozib qoldirgan isboti kelib chiqadi (1-rasm). 2- teoremaga ko'ra,

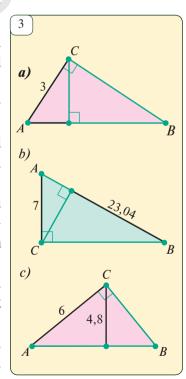
$$AC^{2} = AD \cdot AB
BC^{2} = BD \cdot AB$$

$$\Rightarrow AC^{2} + BC^{2} = AD \cdot AB + BD \cdot AB = AB \cdot (AD + BD) = AB \cdot AB = AB^{2}.$$
Shunday qilib, $AC^{2} + BC^{2} = AB^{2}$.

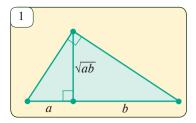
🤁 Masala va topshiriqlar

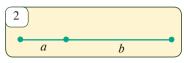
- **50.1.**Isbotlang (2-rasm):
 - a) $\triangle ACD \otimes \triangle CBD \otimes \triangle ABC$;
 - b) $b^2 = b_c \cdot c$, $a^2 = a_c \cdot c$; d) $h_c^2 = a_c \cdot b_c$.
- **50.2.**To'g'ri burchakli uchburchakning gipotenuzasiga tushirilgan balandligi gipotenuzani 9 *cm* va 16 *cm* ga teng kesmalarga bo'ladi. Uchburchak tomonlarini toping.
- **50.3.**To'g'ri burchakli uchburchakning gipotenuzasi 15 cm ga, bir kateti esa 9 cm ga teng. Ikkinchi katetning gipotenuzadagi proyeksiyasini toping.
- **50.4.**3-rasmdagi ma'lumotlar asosida *ABC* uchburchakning tomonlarini toping.
- **50.5*.** Katetlarining nisbati 4:5 kabi boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchak katetlarining gipotenuzadagi proyeksiyalari nisbatini toping.
- **50.6*.** Katetlarining nisbati 3:2 kabi boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchak berilgan. Katetlarning gipotenuzasidagi proyeksiyalaridan biri ikkinchisidan 6 *cm* ga uzun. Uchburchak yuzini toping.
- 50.7. Katetlarining gipotenuzasidagi proyeksiyalari 2 cm va 18 cm boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchak yuzini toping.
- **50.8*.** ABC uchburchakda $\angle C = 90^{\circ}$, CD balandlik, CE bissektrisa va AE : EB = 2 : 3. a) AC : BC;
 - b) S_{ACE} : S_{RCE} ; d) AD: BD nisbatlarni toping.

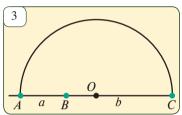

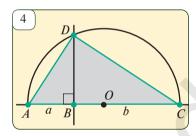

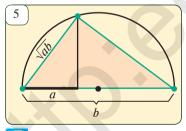
BERILGAN IKKITA KESMAGA OʻRTA PROPORSIONAL KESMANI YASASH

To'g'ri burchakli uchburchakning to'g'ri burchagidan tushirilgan balandligi gipotenuzani a va b kesmalarga bo'lsa, balandlik \sqrt{ab} ga teng bo'lishini ko'rgan edik (1-rasm).

Demak, berilgan ikki kesmaga o'rta proporsional kesmani yasash uchun:

- 1) gipotenuzasining uzunligi a+b ga teng (2-rasm);
- 2) toʻgʻri burchagidan tushirilgan balandligi shu gipotenuzani *a* va *b* boʻlaklarga boʻladigan toʻgʻri burchakli uchburchak yasash kifoya.

Buning uchun to'g'ri burchakli uchburchakka tashqi chizilgan aylana markazi gipotenuzaning o'rtasida joylashganidan foydalanamiz (3-rasm).

Yasash:

- 1) To'g'ri chiziq chizamiz va unda AB = a va BC = b bo'ladigan qilib A, B va C nuqtalarni belgilaymiz (3-rasm).
- 2) AC kesmaning oʻrtasi O nuqtani topamiz. Markazi O nuqtada boʻlgan AC diametrli yarim aylana yasaymiz (3-rasm).
- 3) B nuqtadan AC toʻgʻri chiziqqa perpendikular toʻgʻri chiziq oʻtkazamiz (4-rasm). Bu toʻgʻri chiziq yarim aylanani D nuqtada kesib oʻtgan boʻlsin. Unda $\triangle ADC$ toʻgʻri burchakli uchburchak, $BD = \sqrt{ab}$ biz yasashimiz zarur boʻlgan kesma boʻladi.

Yasash bajarildi.

O'rta proporsional kesmani yasashda to'g'ri burchakli uchburchakning kateti gipotenuza bilan shu katetning gipotenuzadagi proyeksiyasi orasida o'rta proporsional ekanligidan foydalanish ham mumkin (5-rasm).

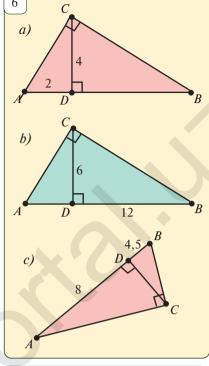
Masala va topshiriqlar

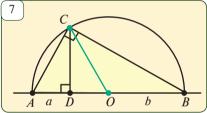
- **51.1.** Uzunliklari a va b bo'lgan kesmalar berilgan. Uzunligi \sqrt{ab} bo'lgan kesmani yasang.
- **51.2.** Uzunligi a va b ga teng kesmalar berilgan. Pifagor teoremasidan foydalanib, uzunligi a) $\sqrt{a^2+b^2}$; b) $\sqrt{a^2-b^2}$ boʻlgan kesmalarni yasang.
- **51.3.** Uzunligi 1 ga teng kesma berilgan. Uzunligi a) $\sqrt{2}$; b) $\sqrt{3}$; d) $\sqrt{5}$; e) $\sqrt{6}$; f) $\sqrt{18}$; g) $\sqrt{30}$ boʻlgan kesmalarni yasang.
- **51.4.** 6-rasmdagi ma'lumotlar asosida *ABC* uchburchakning yuzini toping.

- **51.5.** Aylanadagi C nuqtadan AB diametrga CD perpendikular tushirilgan. Agar CD=12 cm, AD=24 cm boʻlsa, doira yuzini toping.
- **51.6.** Oldingi masaladagi *ABC* uchburchak yuzini toping.
- **51.7.** Toʻgʻri burchakli uchburchak toʻgʻri burchagining bissektrisasi gipotenuzani 5:3 kabi nisbatda boʻladi. Toʻgʻri burchak uchidan tushirilgan balandlikning gipotenuzadan ajratgan kesmalari nisbatini toping.
- **51.8.** Radiusi 8 *cm* ga teng doiraga bir burchagi 30° boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchak ichki chizilgan. Doiraning uchburchakdan tashqaridagi qismi 3 ta segmentdan iborat. Ana shu segmentlar yuzlarini toping.
- **51.9*.** 7-rasmda AD = a, DB = b, demak, $OC = \frac{a+b}{2} = (O-\text{ aylana markazi})$. Rasmdan foydalanib, $\frac{a+b}{2} \ge \sqrt{ab}$ tengsizlikni isbotlang.

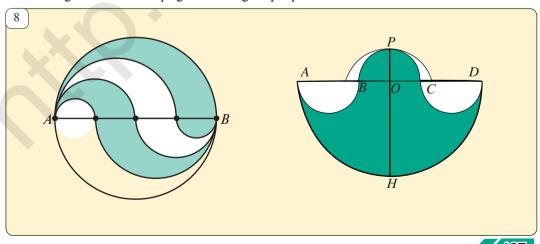

- 1. Aylananing AB diametri toʻrtta teng boʻlakka boʻlindi va 8-rasmda koʻrsatilgandek yarim aylanalar yasaldi. Agar AB = d boʻlsa, rasmda boʻyab koʻrsatilgan har bir shakl yuzini hisoblang.
- **2.** 9-rasmda *AB* va *CD* kesmalar teng. *O* nuqta *AD* kesmaning o'rtasi. *AB*, *CD*, *AD* va *BC* kesma-

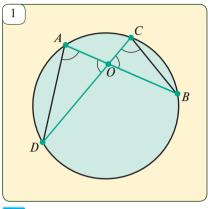

lar yarimdoiralarning diametri. Bu yarimdoiralar bilan chegaralangan shaklning yuzi diametri PH gateng doirayuzigatengligini isbotlang. Bu yerda PH kesma AD kesmaning oʻrtasi O nuqtaga oʻrkazilgan perpendikular.

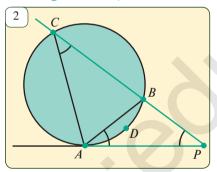

1-teorema. Aylananing AB va CD vatarlari O nuqtada kesishsa, $AO \cdot OB = CO \cdot OD$ tenglik oʻrinli boʻladi.

Isbot. AB va CD vatarlar (1-rasm) koʻrsatilgan tartibda joylashgan boʻlsin. Uchlarini AD va BC vatarlar bilan tutashtiramiz. Shunda BAD va BCD burchaklar bitta yoyga tiraladi, demak, $\angle BAD = \angle BCD$. Yana ravshanki, $\angle AOD = \angle BOC$. Bu ikki tenglikdan, BB alomatga koʻra, AOD va COB uchburchaklarning oʻxshashligi kelib chiqadi. Oʻxshash uchburchaklar mos tomonlari esa proporsional: $\frac{OD}{COB} = \frac{AO}{CO}$ yoki $AO \cdot OB = CO \cdot OD$.

2-teorema. Aylana tashqi sohasidagi P nuqtadan aylanaga PA urinma (A - urinish nuqtasi) va aylanani B va C nuqtalarda kesib oʻtuvchi toʻgʻri chiziq oʻtkazilgan boʻlsa, $PA^2 = PB \cdot PC$ boʻladi.

Isbot. ABP va *CPA* uchburchaklarni qaraymiz (2-rasm). Unda,

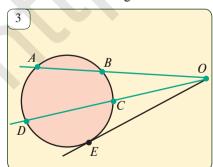
$$\angle C = \frac{ADB}{2} = \angle BAP$$
 hamda $\angle P$ — bu uchburchak-

lar uchun umumiy burchak. Demak, ABP va CPA uchburchaklar ikki burchagi bo'yicha o'xshash.

Bundan,
$$\frac{PA}{PC} = \frac{PB}{PA}$$
 yoki $PA^2 = PB \cdot PC$.

Masala. A, B, C va D nuqtalar aylanani AB, BC, CD va AD yoylarga ajratadi. Agar AB va DC nurlar O nuqtada kesishsa, u holda $OA \cdot OB = OC \cdot OD$ tenglik oʻrinli boʻlishini isbotlang.

Teorema isbotlandi.

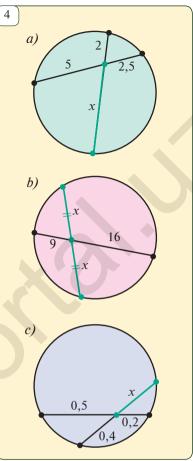

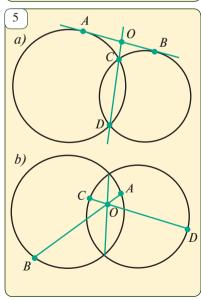
Yechish. Masala shartiga mos chizma chizamiz (3-rasm) va O nuqtadan OE urinma o'tkazamiz. Unda, 2-teoremaga ko'ra,

$$\left. \begin{array}{l}
OB \cdot OA = OE^2 \\
OC \cdot OD = OE^2
\end{array} \right\} \Rightarrow OA \cdot OB = OC \cdot OD.$$

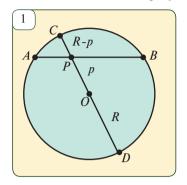
Masala va topshiriqlar

- **52.1.**4-rasmda *x* bilan belgilangan noma'lum kesmani toping.
- **52.2.** A nuqtadan aylanaga AB urinma (B urinish nuqtasi) va aylanani C va D nuqtalarida kesadigan kesuvchi oʻtkazilgan. Agar
 - a) AB = 4 cm, AC = 2 cm bo'lsa, AD kesmani;
 - b) AB = 5 cm, AD = 10 cm bo'lsa, AC kesmani;
 - d) AC = 3 cm, AD = 2.7 cm bo'lsa, AB kesmani toping.
- **52.3.** Aylanaga *ABCD* toʻrtburchak ichki chizilgan. *AB* va *DC* nurlar *O* nuqtada kesishadi. Agar
 - a) AO=10 dm, BO=6 dm, DO=15 dm bo'lsa, OC kesmani;
 - b) $CD = 10 \, dm$, $OD = 8 \, dm$, $AB = 4 \, dm$ bo'lsa, OB kesmani toping.
- **52.4.** Aylananing AB diametri va bu diametrga perpendikular CD vatari E nuqtada kesishadi. Agar AE = 2 cm, EB = 8 cm boʻlsa, CD vatarni toping.
- **52.5.** AB va CD kesmalar O nuqtada kesishadi. Agar $AO \cdot OB = BO \cdot OD$ boʻlsa, A, B, C va D nuqta larning bir aylanada yotishini isbotlang.
- **52.6.** Radiusi 13 *dm* boʻlgan aylana markazidan 5 *dm* uzoqlikda *P* nuqta olingan. *P* nuqtadan uzunligi 25 *dm* boʻlgan *AB* vatar oʻtkazilgan. *AP* va *PB* kesmalarni toping.
- **52.7.**3-rasmda $AO \cdot OB = CO \cdot OD$ tenglikni AOD va BOC uchburchaklarning oʻxshash ekanligidan foydalanib isbotlang.
- **52.8*.**5-rasmlardagi ma'lumotlar asosida $AO \cdot OB = CO \cdot OD$ tenglikni isbotlang.
- **52.9*.**Ikki aylana C nuqtada urinadi. AB toʻgʻri chiziq birinchi aylanaga A nuqtada, ikkinchi aylanaga esa B nuqtada urinadi. $\angle ACB = 90^\circ$ ekanligini isbotlang.

Oldingi darsda aylana kesuvchilari va vatarlarining xossalarini isbotlagan edik. Endi shu xossalarning ayrim xususiy hollari bilan tanishamiz.

1-masala. R radiusli aylananing ichki sohasidagi P nuqta aylana markazidan p masofada joylashgan bo'lsin. Unda P nuqtadan o'tuvchi ixtiyoriy AB vatar uchun

$$AP \cdot PB = R^2 - p^2 \tag{1}$$

tenglik oʻrinli boʻlishini isbotlang.

Yechish. P nuqta orqali aylananing CD diametrini oʻtkazamiz. Unda, PC = R - p, PD = R + p (1-rasm). Kesuvchi vatarlar haqidagi teoremaga koʻra,

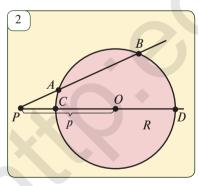
$$AP \cdot PB = CP \cdot PD = (R-p)(R+p) = R^2 - p^2$$

(1) tenglik isbotlandi.

2-masala. Radiusi 6 cm boʻlgan aylananing O markazidan 4 cm uzoqlikda P nuqta olindi. P nuqta orqali AB vatar oʻtkazildi. Agar AP = 2 cm boʻlsa, PB kesmani toping.

Yechish. Masala shartiga koʻra, R=6 cm, d=4 cm, AP=2 cm. U holda (1) tenglikka koʻra, $2 \cdot PB = 6^2 - 4^2 = 36 - 16 = 20$. Bundan, PB = 10 cm.

Javob: PB = 10 cm.

3-masala. R radiusli aylananing tashqi sohasidagi P nuqta aylana markazidan p masofada joylashgan boʻlsin. Unda P nuqta orqali oʻtuvchi va aylanani A va B nuqtalarda kesuvchi ixtiyoriy toʻgʻri chiziq uchun

$$PA \cdot PB = p^2 - R^2 \tag{2}$$

tenglik oʻrinli boʻlishini isbotlang.

Yechishi. Aylananing O markazi orqali oʻtuvchi PO toʻgʻri chiziq aylana bilan C va D nuqtalarda kesishsin (2-rasm). Unda, shartga koʻra, PC = p - R, PD = p + R. Aylana tashqi sohasidagi nuqtadan oʻtkazilgan kesuvchilar haqidagi teoremaga koʻra,

$$PA \cdot PB = PC \cdot PD = (p-R)(p+R) = p^2 - R^2$$
.

Shunday qilib (2) tenglik isbotlandi.

4-masala. Radiusi 7 cm boʻlgan aylananing markazidan 13 cm uzoqlikdagi P nuqtadan oʻtuvchi toʻgʻri chiziq aylanani A va B nuqtalarda kesadi. Agar PA = 10 cm boʻlsa, AB vatarni toping.

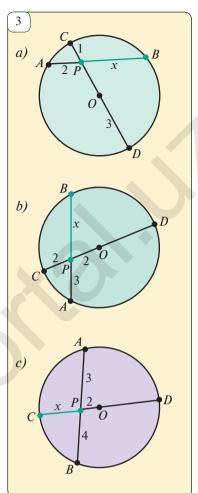
Yechish. Shartga koʻra, R=7 cm, p=13 cm. U holda (2) formulaga koʻra,

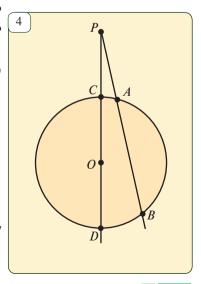
$$PA \cdot PB = p^2 - R^2 = 13^2 - 7^2 = 169 - 49 = 120.$$

Bundan, $PB = \frac{120}{PA} = \frac{120}{10} = 12$ (cm). Demak,
 $AB = PB - PA = 12 - 10 = 2$ (cm). Javob: 2 cm.

? Masala va topshiriqlar

- **53.1.**Radiusi 5 cm boʻlgan aylana markazidan 3 cm uzoqlikda P nuqta olingan. AB vatar P nuqta orqali oʻtadi. Agar PA=2 cm boʻlsa, AB vatar uzunligini toping.
- **53.2.**Radiusi 5 m boʻlgan aylana markazidan 7 m uzoqlikda P nuqta olingan. P nuqta orqali oʻtuvchi toʻgʻri chiziq aylanani A va B nuqtada kesadi. Agar PA = 4 m boʻlsa, AB vatar uzunligini toping.
- **53.3.**3-rasmdagi ma'lumotlar asosida x bilan belgilangan kesmani toping (O aylana markazi).
- **53.4.**4-rasmdan foydalanib, masalani yeching. Unda,
 - a) PC = 5 dm, OD = 7 dm, AB = 2 dm, PA = ?
 - b) PA = 5 dm, AB = 4 dm, PC = 3 dm, OD = ?
- **53.5.** Aylananing AB = 7 cm va CD = 5 cm vatarlari P nuqtada kesishadi. Agar CP:PD = 2:3 boʻlsa, P nuqta AB vatarni qanday nisbatda boʻladi?
- **53.6.** Aylananing C nuqtasidan AB diametrga CD perpendikular tushirilgan. Agar AD=2 cm, DB=18 cm boʻlsa, CD kesmani toping.
- **53.7*.** Aylanaga ichki chizilgan ABCD toʻrtburchakning diagonallari K nuqtada kesishadi. Agar AB=2, BC=1, CD=3 va CK: KA=1:2 boʻlsa, AD kesmani toping.
- 53.8*. Aylanaga ichki chizilgan ABCD toʻrtburchakda AB:DC=1:2 va BD:AC=2:3 boʻlsa, DA:BC nisbatni toping.

I. Testlar

- 1. To'g'ri burchakli uchburchakning gipotenuzasiga tushirilgan balandligi haqida noto'g'ri tasdiqni ko'rsating:
 - A. Katetlaridan kichik;
 - B. Uchburchakni ikkita oʻxshash uchburchaklarga ajratadi;
 - D. Katetlarining gipotenuzadagi proyeksiyalari orasida oʻrta proporsional;
 - E. Gipotenuzaning yarmiga teng.
- 2. AB va CD vatarlar O nuqtada kesishadi. Noto'g'ri tasdiqni toping:
 - A. $\angle DAB = \angle DCB$;
- B. AOD va COB uchburchaklar o'xshash;
- D. $AO \cdot OB = CO \cdot OD$;
- E. AO = CO.
- 3. To'g'ri tasdiqni toping:
 - A. Teng kesmalarning proyeksiyalari ham teng bo'ladi;
 - B. Katta kesmaning proyeksiyasi katta bo'ladi;
 - D. Bir to'g'ri chiziqdagi teng kesmalarning proyeksiyalari teng bo'ladi;
 - E. Proyeksiya uzunligi proyeksiyalanuvchi kesma uzunligiga teng boʻladi.
- 4. To'g'ri burchakli uchburchakning gipotenuzasiga tushirilgan balandlik uni ikkita uchburchakka ajratadi. Bu uchburchaklar:
 - A. Teng;
- B. Tengdosh;
- D. O'xshash;
- E. Teng yonli.
- 5. Uzunligi a va b bo'lgan kesmalarning o'rta proporsionali nimaga teng?

A. a+b;

- $B.\sqrt{ab}$;
- $D.\frac{a+b}{2}$;
- E. a:b.
- 6. ABCD to'rtburchak O markazli aylanaga ichki chizilgan. Noto'g'ri tasdiqni ko'rsating:

A. $\triangle AOB$ $\triangle \triangle COD$;

- B. $\angle A + \angle C = \angle B + \angle D$;
- D. $AO \cdot OB = CO \cdot OD$;
- E. $AB \cdot CD = BC \cdot AD$.

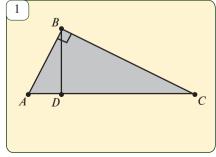
II. Masalalar.

- 1. Toʻgʻri burchakli uchburchak katetlarining nisbati 3:4 ga teng. Bu uchburchakning gipotenuzasi 50 cm. Uchburchakning toʻgʻri burchagi uchidan tushirilgan balandligi gipotenuzadan qanday uzunlikdagi kesmalar ajratadi?
- 2. Aylananing AB va CD vatarlari E nuqtada kesishadi. Agar AE = 5 cm, BE = 2 cm va EC = 2.5 cm boʻlsa, ED ni toping.
- 3. Radiusi 6 m bo'lgan aylananing markazidan 10 m uzoqlikda K nuqta olindi va K nuqtadan aylanaga urinma o'tkazildi. Urinmaning urinish nuqtasi P bilan K nuqta orasidagi masofani toping.
- **4.** ABC uchburchakda $\angle C = 90^\circ$ va CD balandlik 4,8 dm. Agar AD = 3,6 dm boʻlsa, AB tomonni toping.
- 5. Aylananing AB va CD vatarlari O nuqtada kesishadi. Agar AO = 6, OB = 4 va CO = 3 boʻlsa, OD kesmani toping.

- **6.** Aylanada A, B, C, D nuqtalar belgilangan, BA va CD nurlar O nuqtada kesishadi. Agar OA = 5, AB = 4, OD = 6 boʻlsa, DC vatarni toping.
- 7. Aylanaga B nuqtada urinuvchi toʻgʻri chiziq ustida A nuqta olindi. Agar AB = 12 va A nuqtadan aylanagacha boʻlgan eng qisqa masofa 8 boʻlsa, aylana radiusini toping.
- **8.** Yarim aylanadagi *C* nuqtadan *AB* diametrga tushirilgan *CD* perpendikular *AB* kesmada 4 va 9 ga teng kesmalar ajratadi. *CD* kesmani toping.
- **9.** To'g'ri burchakli uchburchakning balandligi gipotenuzani 3 dm va 12 dm ga teng kesmalarga bo'ladi. Uchburchak yuzini toping.
- 10. Radiusi 5 cm bo'lgan O markazli aylananing AB vatarida D nuqta olingan. Agar AD=2 cm, DB=4.5 cm bo'lsa, OD kesmani toping.
- 11. Radiusi 5 m boʻlgan O markazli aylanani A va B nuqtalarda kesuvchi toʻgʻri chiziqda P nuqta olindi. Agar PA = 5 m, AB = 2.8 m boʻlsa, OP masofani toping.
- 12. To 'rtta parallel to 'g'ri chiziq berilgan. Ular burchak tomonlarini A va A_1 , B va B_1 , C va C_1 hamda D va D_1 nuqtalarda kesadi. Bunda A, B, C, D nuqtalar burchakning bitta tomonida yotadi. Agar AB=8, CD=12 va $C_1D_1=9$ bo 'lsa, A_1B_1 kesmani toping.
- 13. Aylana burchakka ichki chizilgan. Agar burchak uchidan aylanagacha boʻlgan masofa radiusga teng boʻlsa, burchak kattaligini toping.
- **14.** Aylanaga AB diametrning B uchidan BC urinma va AC kesuvchi oʻtkazilgan. AC aylana bilan D nuqtada kesishadi. Agar AD = DC boʻlsa, CBD burchakni toping.
- 15. Toʻgʻri burchakli uchburchakning katetlari nisbati 2:3 kabi. Uchburchakning gipotenuzasiga tushirilgan balandlik uni ikkita uchburchakka boʻladi. Ular yuzlarining nisbatini toping.

III. O'zingizni sinab ko'ring (namunaviy nazorat ishi)

- 1. Aylana tashqarisidagi nuqtadan aylanaga urinma oʻtkazilgan. Bu nuqtadan aylanagacha boʻlgan eng qisqa masofa 2 cm ga, urinish nuqtasigacha boʻlgan masofa esa 6 cm ga teng. Aylananing radiusini toping.
- 2. $\triangle ABC$ to 'g'ri burchakli, AD = 9 dm, DC = 16 dm bo 'lsa, shu uchburchakka ichki chizilgan aylana radiusini hisoblang.(1-rasm)
- 3. Nuqtadan toʻgʻri chiziqqa ikkita ogʻma oʻtkazilgan. Agar ogʻmalar 1:2 nisbatda boʻlib, ularning proyeksiyalari 1 *m* va 7 *m* boʻlsa, ogʻmalarning uzunliklarini toping.
- **4.*** (Qoʻshimcha masala) *PQ* va undan uzun *ET* kesmalar berilgan. Shunday *ABCD* toʻrtburchak yasangki, *AB=BC=PQ*; *BD=ET*

bo'lib, diagonallari kesishadigan O nuqta uchun $AO \cdot OC = BO \cdot OD$ tenglik o'rinli bo'lsin.

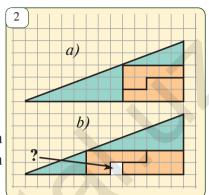
👮 Qiziqarli masala

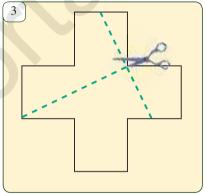
Uchburchak 2-a rasmda koʻrsatilganidek qilib toʻrtta boʻlakka boʻlingan va 2-b rasmda koʻrsatilganidek qilib qayta yigʻilgan. Ayting-chi, ortiqcha kvadrat qayerdan paydo boʻlib qoldi?

Yunon xochi

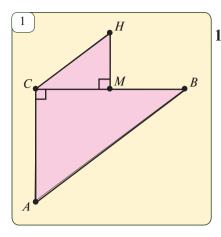
Eramizdan avvalgi 500-yillarda paydo boʻlgan bu shaklni (3-rasm) hayotning ramzi sifatida non ustiga chizganlar.

Bu shaklni qalin qogʻozga chizib olib, uni rasmda koʻrsatilgan chiziqlar boʻylab qirqing. Hosil boʻlgan boʻlaklardan kvadrat yasash mumkinligiga ishonch hosil qiling.

YAKUNIY NAZORAT ISHI

I. Namunaviy nazorat ishi

- ABCD parallelogrammda $\angle A = 45^{\circ}$, AD = 4. Parallelogramm AB tomonining davomiga $\angle PDA = 90^{\circ}$ ga teng bo'ladigan BP kesma qo'yildi. BC va PD kesmalar T nuqtada kesishadi, bunda PT: TD = 3:1.
 - a) $\triangle BPT \otimes \triangle CDT$ ekanligini isbotlang, bu uchburchaklar yuzlari nisbatini toping.
 - b) ABCD parallelogramm vuzini toping.
 - d) AB va TD kesmalarning o'rtalarini tutashtiruvchi kesmaning uzunligini toping.
 - e) \overline{AB} vektorni \overline{CA} va \overline{TB} vektorlar orgali ifodalang.
- f) CAD burchakning sinusini toping.
- 2. (Qo'shimcha) 1-rasmda $BC \perp AC$, $MH \perp BC$, 2MC = BC, MH = 0.5AC bo'lsa, AB||CH| ekanligini isbotlang.

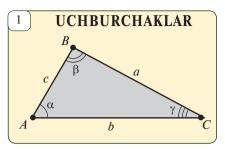
II. Nazorat ishi uchun namunaviy testlar

- Agar to'g'ri burchakli uchburchakning balandligi gipotenuzasini 6 cm va 54 cm kesmalarga ajratsa, bu uchburchakning vuzini toping:
 - A) $648 \text{ } cm^2$;
- B) $324 \text{ } cm^2$;
- D) 1080 cm^2 ;
- E) $540 \ cm^2$.
- 2. C nuqtadan o'tkazilgan bir kesuvchi aylanani A va B, ikkinchisi esa D va E nuqtalarda kesadi. Agar CA = 18 cm, CB = 8 cm, CD = 8 cm bo'lsa, DE kesma uzunligini toping:
 - A) 17 cm; koʻrsatilmagan.
- B) 1 cm;
- D) 9 cm;
- E) to'g'ri javob
- 3. Agar $A(-5;2\sqrt{3})$, B(-4;2), $C(-2;\sqrt{3})$, D(0;2) bo'lsa, ABCD to'rtburchakning diagonallari orasidagi burchakni toping:
 - A) 30°;
- B) 60°;
- D) 90°;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.
- 4. Agar parallelogrammning diagonallari 10 cm va $8\sqrt{2}$ cm ga teng va ular orasidagi burchak 45° bo'lsa, parallelogrammning tomonlarini toping:
 - A) $\sqrt{17}$ cm va $\sqrt{97}$ cm;
 - B) 5 cm va 6 cm;
 - D) $\sqrt{34}$ cm va $\sqrt{63}$ cm;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.
- 5. Radiusi 8 cm bo'lgan aylanaga ichki chizilgan muntazam oltiburchakning yuzini toping:

 - A) $48\sqrt{3} \ cm^2$: B) $192\sqrt{3} \ cm^2$: D) $96\sqrt{2}$:
- E) to 'g'ri javob yo 'q.
- 6. Markaziy burchagi 140° , yuzi 31.5π cm² bo'lgan doiraviy sektorning radiusini aniqlang:

	A) 9 <i>cm</i> ;	B) 18 cm;	D) 9π cm;) toʻgʻri javob koʻrsatilmagan.
7.	Asosining uzun	ligi 15 <i>cm</i> boʻlgan	n uchburchak aso	siga parallel kesmaoʻtkazilgan.
				nak yuzining <u>3</u> qismini tashkil
			ng uzunligini top	
	A) 6,5;		D) 7,5;	,
8.		_		ırchak balandligining asosiga
	_	-	ourchakning yuzi	
0	A) 260;	B) 245;	_ / ;	E) 72.
9.			orasidagi burcha	
1.0	,	,	· ·	E) 60°.
10.			slari 10 <i>cm</i> va 1	6 cm, yon tomoni esa 5 cm.
	Trapetsiyaning A) 45;		D) 48;	E) 52
11	, ,	, ,	, ,	
11.	-		ourchakning yuzi	13 <i>cm</i> boʻlib, katetlaridan biri ni toping:
	A) 30 cm ² ;		D) 45 cm ² ;	
12	,			cm ga teng. Rombning yuzini
12.	toping:	o igan romoning	ottta diagonam o	em ga teng. Romoning yuzim
		B) 30 cm ² ;	D) 29 cm ² ;	E) 40 cm ² .
13.	Diagonali $6\sqrt{2}$	boʻlgan kvadratg	ga ichki chizilgan	aylana uzunligini toping:
	Α) 10π;		D) 9π ;	
14.	Tomoni $6\sqrt{2}$ cm	n boʻlgan kvadra	tga tashqi chizilg	gan doira yuzini toping:
	A) 9π ;	B) 12π;	D) 15π ;	E) 18π .
15.	Balandliklari 4	cm va 6 cm bo'lg	gan parallelogram	m yuzi 36 cm² ga teng. Uning
	perimetrini top	ing:		
	A) 26 cm;	B) 30 cm;	D) 29 cm;	E) 36 cm.
16.	Perimetri 30 c	m boʻlgan paral	lelogrammning t	tomonlari 2:3 nisbatda. Agar
				uning yuzini toping:
		,	D) 29 cm ² ;	,
17.			· ·	=12 cm va $\angle C = 60^{\circ}$ boʻlsa,
		g A burchagini t	. •	F) (00
	A) 45°;	B) 90°;	D) 30°;	E) 60°.

PLANIMETRIYAGA OID ASOSIY TUSHUNCHA VA MA'LUMOTLAR

1°. Asosiy tushunchalar

Tekislikda bir toʻgʻri chiziqda yotmagan uchta nuqta berilgan boʻlsin. Shu nuqtalarning har ikkitasini kesmalar bilan tutashtiramiz. Hosil boʻlgan shakl *uchburchak* deyiladi. Nuqtalar uchburchakning *uchlari*, kesmalar esa *tomonlari* deyiladi. Belgilanishi: A, B, C – uchlar, a, b, c – tomonlar (1-rasm).

Uchburchak uchta ichki burchakka ega: $\angle BAC$, $\angle CBA$, $\angle ACB$. Belgilanishi: α , β , γ .

Mediana — uchburchak uchini uning qarshisidagi tomon oʻrtasi bilan tutashtiruvchi kesma. Uchburchakda 3 ta mediana boʻlib, ular m_a , m_b , m_c kabi belgilanadi.

Bissektrisa — uchburchak uchini uning qarshisidagi tomon bilan tutashtiruvchi va shu uchdagi burchak bissektrisasida yotuvchi kesma. Uchburchakda uchta bissektrisa boʻlib, ular I_a , I_b , I_c kabi belgilanadi.

Balandlik — uchburchak uchidan uning qarshisidagi tomon yotgan toʻgʻri chiziqqa tushirilgan perpendikular.

Uchburchakda uchta balandlik bo'lib, ular h_a , h_b , h_c kabi belgilanadi.

O'rta chiziq — ikki tomon o'rtalarini tutashtiruvchi kesma.

O'rta chiziqlar soni ham 3 ta.

Perimetr — uchala tomon uzunliklari yigʻindisi. Belgilanishi: P.

Uchburchaklar tomonlariga qarab uch turga ajratiladi:

- a) teng tomonli (a = b = c); b) teng yonli (a, b, c) larning qaysidir ikkisi teng);
- d) turli tomonli (a, b, c larning hech qaysi ikkisi teng emas).

Uchburchakning uchala tomoniga urinib oʻtuvchi aylana unga ichki chizilgan aylana deyiladi (bunday aylana mavjud va yagona). Ichki chizilgan aylana radiusi r orqali belgilanadi.

Uchburchakning uchala uchidan o'tuvchi aylana unga tashqi chizilgan aylana deyiladi va uning radiusi R orqali belgilanadi (bunday aylana mavjud va yagona).

2°. Asosiy munosabatlar

- 1) $\alpha + \beta + \gamma = 180^{\circ}$. Uchburchak ichki burchaklari yigʻindisi 180° ga teng.
- 2) Uchala mediana bir nuqtada kesishadi. Bu nuqta medianani 2:1 nisbatda boʻladi. Mediana uchburchakni ikkita yuzlari teng uchburchaklarga ajratadi. Medianalar uzunliklari $m_a = \frac{1}{2}\sqrt{2b^2 + 2c^2 a^2}$; $m_b = \frac{1}{2}\sqrt{2a^2 + 2c^2 b^2}$; $m_c = \frac{1}{2}\sqrt{2a^2 + 2b^2 c^2}$

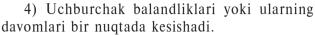
formulalardan topiladi.

3) Uchala bissektrisa bir nuqtada kesishadi. Bu nuqta ichki chizilgan aylana markazi boʻladi. Bissektrisa oʻzi tushirilgan tomonni qolgan tomonlarga proporsional boʻlaklarga ajratadi (2-rasm).

BD bissektrisa bo'lsa, $\frac{AB}{AD} = \frac{BC}{DC}$.

$$\begin{split} &l_a \! = \! \frac{2\sqrt{bc}}{b\!+\!c} \; \sqrt{p\left(p\!-\!a\right)}; \quad l_b \! = \! \frac{2\sqrt{ac}}{a\!+\!c} \sqrt{p\left(p\!-\!b\right)}; \\ &l_c \! = \! \frac{2\sqrt{ab}}{a\!+\!b} \; \sqrt{p\left(p\!-\!c\right)}, \qquad p \! = \! \left(a\!+\!b\!+\!c\right) \end{split}$$

Bissektrisa uzunliklarini ushbu formulalardan topish mumkin.

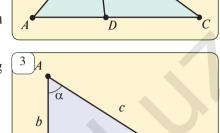

Balandlik uzunliklarini

$$h_a = \frac{2S}{a}$$
; $h_b = \frac{2S}{b}$; $h_c = \frac{2S}{c}$

formulalardan topish mumkin. Bu yerda

- 5) Uchburchak tomonlarining oʻrta perpendikulari bir nuqtada kesishadi. Bu nuqta uchburchakka tashqi chizilgan aylana markazi boʻladi.
 - 6) Uchburchakning o'rta chizig'i uchinchi tomonga parallel va uning yarmiga teng.
 - 7) Sinuslar teoremasi:

$$\frac{a}{\sin\alpha} = \frac{b}{\sin\beta} = \frac{c}{\sin\gamma} = 2R.$$

- 8) Kosinuslar teoremasi: $a^2 = b^2 + c^2 2bc\cos\alpha$, $b^2 = a^2 + c^2 2ac\cos\beta$, $c^2 = a^2 + b^2 2ab\cos\gamma$
- 9. Uchburchak yuzini hisoblash formulalari:

$$S = \frac{1}{2}ah_a = \frac{1}{2}bh_b = \frac{1}{2}ch_c;$$
 $S = \frac{1}{2}ab\sin\gamma = \frac{1}{2}bc\sin\alpha = \frac{1}{2}ac\sin\beta;$

10. Geron formulasi:

$$S = \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)}, \qquad p = \frac{a+b+c}{2}; \qquad S = \frac{abc}{4R}, \qquad S = pr.$$

3°. Muhim xususiy hollar

a) To'g'ri burchakli uchburchak (3-rasm).

 $\angle \gamma = 90^{\circ}$, $\alpha + \beta = 90^{\circ}$, AC va BC — katetlar, AB — gipotenuza. Pifagor teoremasi: $a^2 + b^2 = c^2$.

$$S = \frac{1}{2}ab; \quad R = \frac{c}{2}; \quad r = \frac{a+b+c}{2};$$

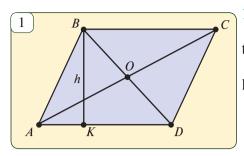
$$\frac{a}{c} = \sin\alpha; \quad \frac{a}{c} = \cos\beta; \quad \frac{b}{c} = \sin\beta; \quad \frac{b}{c} = \cos\alpha.$$

$$\frac{a}{b} = tg\alpha; \quad \frac{a}{b} = ctg\beta; \quad \frac{b}{a} = ctg\alpha; \quad \frac{b}{a} = tg\beta.$$

b) Teng tomonli uchburchak

$$\alpha = \beta = \gamma = 60^{\circ}$$
, $S = \frac{a^2\sqrt{3}}{4}$, $r = \frac{a\sqrt{3}}{6}$, $R = \frac{a\sqrt{3}}{3}$.

TO'RTBURCHAKLAR

1°. Parallelogramm

Qarama-qarshi tomonlari parallel bo'lgan to'rtburchak parallelogramm deviladi (1-rasm).

Qoʻshni boʻlmagan uchlarni tutashtiruvchi kesma *diagonal* deyiladi.

AB va CD; AD va BC parallel tomonlar; BD va AC diagonallar.

Asosiy xossalar va munosabatlar

- 1) Diagonallar kesishish nuqtasi parallelogrammning simmetriya markazi boʻladi.
- 2) Qarama-qarshi tomonlarning uzunliklari o'zaro teng:

$$AB = CD$$
 va $AD = BC$.

3) Parallelogrammning qarama-qarshi burchaklari oʻzaro teng:

$$\angle BAD = \angle BCD$$
 va $\angle ABC = \angle ADC$.

- 4) Qo'shni burchaklar yig'indisi 180° ga teng.
- 5) Diagonallar kesishish nuqtasida teng ikkiga bo'linadi: BO = OD va AO = OC
- 6) Tomonlari kvadratlarining yigʻindisi diagonallari kvadratlarining yigʻindisiga teng:

$$AB^2 + BC^2 + CD^2 + DA^2 = AC^2 + BD^2$$
 yoki $2(AB^2 + BC^2) = AC^2 + BD^2$.

7) Parallelogramm yuzi: a) $S = ah_a$, bu yerda: a = AD tomon, $h_a = BK - balandlik$; b) $S = ab\sin\alpha$, bu yerda: b = AB - tomon, $\alpha = \angle BAD - AB$ va AD tomonlar orasidagi burchak.

2°. Romb

Barcha tomonlari o'zaro teng bo'lgan parallelogramm *romb* deyiladi. Parallelogramm uchun o'rinli bo'lgan barcha xossalar romb uchun ham o'rinli. *Rombning qo'shimcha xossalari*.

- 1) Romb diagonallari oʻzaro perpendikular.
- 2) Romb diagonallari ichki burchaklarning bissektrisalari boʻladi.
- 3) Romb yuzi $S = \frac{1}{2}d_1d_2$, bu yerda: d_1 , d_2 romb diagonallari.

3°. To'g'ri to'rtburchak

Barcha burchaklari 90° ga teng boʻlgan parallelogramm toʻgʻri toʻrtburchak deyiladi.

- 1) Toʻgʻri toʻrtburchak diagonallari oʻzaro teng.
- 2) To'g'ri to'rtburchak yuzi S = ab, bu yerda: a va b to'g'ri to'rtburchakning qo'shni tomonlari.

4°. Kvadrat

Barcha tomonlari o'zaro teng bo'lgan to'g'ri to'rtburchak kvadrat deyiladi.

Romb va toʻgʻri toʻrtburchaklar uchun oʻrinli boʻlgan barcha xossalar kvadrat uchun ham oʻrinli.

Agar a – kvadrat tomoni, d esa diagonali boʻlsa: $S = a^2$; $S = \frac{d^2}{2}$; $d = a\sqrt{2}$.

5°. Trapetsiya

Asoslar deb ataluvchi ikki tomoni o'zaro parallel va yon tomonlar deb ataluvchi, qolgan ikki tomoni esa parallel bo'lmagan to'rtburchak *trapetsiya* deyiladi.

Yon tomonlar oʻrtalarini tutashtiruvchi kesma trapetsiyaning *oʻrta chizigʻi* deyiladi.

Asosiy xossalar

- 1) Trapetsiya oʻrta chizigʻi asoslarga parallel va asoslar yigʻindisining yarmiga teng boʻladi.
- 2) Trapetsiya yuzi $S = \frac{a+b}{2} h$, bu yerda a va b asoslar, h esa balandlik (2-rasm).

AYLANA, DOIRA

1°. Musbat son R va tekislikda O nuqta berilgan boʻlsin. O nuqtadan R masofada joylashgan nuqtalardan tashkil topgan shakl aylana deyiladi. O nuqta aylana markazi, markaz bilan aylanadagi nuqtani tutashtiruvchi kesma radius, R son esa radius uzunligi deyiladi. Aylanadagi ikki nuqtani tutashtiruvchi kesma vatar, markazdan oʻtuvchi vatar esa diametr deyiladi.

Tekislikning aylana bilan chegaralangan chekli qismi doira deb ataladi.

Asosiy munosabatlar

- 1) D=2R, bu yerda: D diametr uzunligi.
- 2) $l=2\pi R$ aylana uzunligi.
- 3) $S = \pi R^2$ doira yuzi.
- 4) AB va CD vatarlar K nuqtada kesishsa (3-rasm), $AK \cdot KB = CK \cdot KD$ munosabat bajariladi.
 - 5) Vatarni teng ikkiga boʻluvchi diametr shu vatarga perpendikulardir.
- 6) Teng vatarlar markazdan teng masofalarda joylashgan va aksincha, markazdan teng masofada joylashgan vatarlar o'zaro teng.

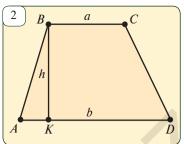
2°. Urinma

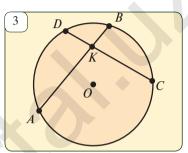
Aylana (yoki doira) bilan yagona umumiy nuqtaga ega bo'lgan to'g'ri chiziq urinma deyiladi. Nuqta esa urinish nuqtasi deyiladi (4-rasm).

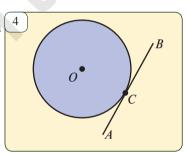
Aylana bilan 2 ta umumiy nuqtaga ega boʻlgan toʻgʻri chiziq kesuvchi deb ataladi.

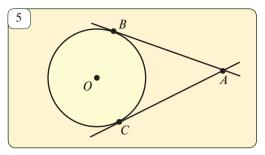
Urinmaning xossalari

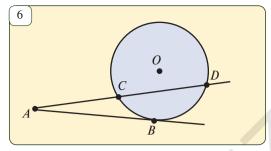
- 1) Urinish nuqtasiga o'tkazilgan radius urinmaga perpendikulardir.
- 2) Doira tashqarisidagi nuqtadan shu doiraga ikkita urinma o'tkazish mumkin. Bu urinmalarning kesmalari o'zaro teng (5-rasm): AB=AC.
- 3) Agar AC kesuvchi bo'lib, aylanani C va D nuqtalarda kesib o'tsa, AB esa urinma bo'lsa, $AB^2 = AD \cdot AC$ tenglik o'rinli (6-rasm).

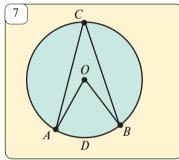
3°. Markaziy va ichki chizilgan burchaklar

Aylanadagi ikki nuqta yordamida aylana ikki bo'lakka ajraladi. Bu bo'laklar yoylar deb ataladi. Belgilanishi: ADB; ACB.

AOB burchak ADB yoyga tiralgan markaziy burchak (7-rasm), ACB burchak esa ADB yoyga tiralgan va aylanaga ichki chizilgan burchak deyiladi. Bu burchaklar orasida

$$\angle ACB = \frac{1}{2} \angle AOB$$

munosabat o'rinli.

Xususan, yarim aylanaga tiralgan ichki burchak to'g'ri burchak bo'ladi (8-rasm). Bitta yoyga tiralgan aylanaga ichki chizilgan burchaklar o'zaro teng bo'ladi.

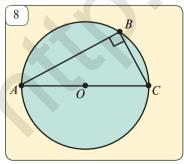
4°. Sektor va segment

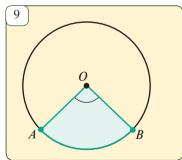
Doiraning ikki radius bilan chegaralangan bo'lagi sektor deyiladi (9-rasm). Sektor yoyining uzunligi:

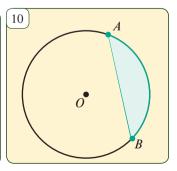
 $l = \frac{\pi R \alpha}{180^{\circ}}$, bu yerda α — markaziy burchakning gradus o'lchovi.

Sektor yuzi: $S = \frac{\pi R^2 \alpha}{360^\circ}$; $S = \frac{1}{2} Rl$.

Segment — doiraning vatar va shu vatar tiralgan yoy bilan chegaralangan bo'lagi (10-rasm).

Segment yuzi:
$$S = S_{sektor} \pm S_{\Delta} = \frac{\pi R^2}{360^{\circ}} \cdot \alpha \pm \frac{1}{2} R^2 \sin \alpha$$

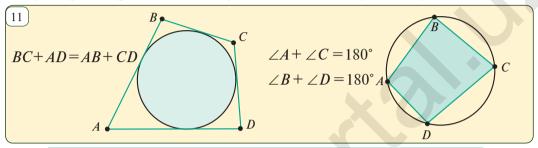
MUNTAZAM KO'PBURCHAKLAR

Muntazam n burchakning tomoni a_n , perimetri P_n , yuzi S_n , ichki chizilgan aylana radiusi r_n , tashqi chizilgan aylana radiusi R_n , ichki burchagi α_n boʻlsa,

$$P_{n} = na_{n}, \qquad S_{n} = \frac{1}{2}P_{n}r_{n} = \frac{1}{2}na_{n}r_{n}, \qquad \alpha_{n} = \frac{(n-2)\cdot180^{\circ}}{n}$$

$$R_{n} = \frac{a_{n}}{2\sin\frac{180^{\circ}}{n}}, \qquad r_{n} = \frac{a_{n}}{2\tan\frac{180^{\circ}}{n}}$$

Aylanaga tashqi va ichki chizilgan toʻrtburchaklar (11- rasm).

10 dan 99 gacha boʻlgan natural sonlar kvadratlarining jadvali									
oʻnlik birlik	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	100	400	900	1600	2500	3600	4900	6400	8100
1	121	441	961	1681	2601	3721	5041	6561	8281
2	144	484	1024	1764	2704	3844	5184	6724	8464
3	169	529	1089	1849	2809	3969	5329	6889	8649
4	196	576	1156	1936	2916	4036	5476	7056	8836
5	225	625	1225	2025	3025	4225	5625	7225	9025
6	256	676	1296	2116	3136	4356	5776	7396	9216
7	289	729	1369	2209	3249	4489	5929	7569	9409
8	324	784	1444	2304	3364	4624	6084	7744	9604
9	361	841	1521	2401	3481	4761	6241	7921	9801

301 011 1321 2101 3	7101 1701 0211 7921 9001							
Ayrim kattaliklar jadvali								
$\pi \cong 3,1416$ $\sqrt{2} \cong 1,4142$ $\sqrt{3} \cong 1,7320$ $\sqrt{5} \cong 2,2360$ $\sqrt{6} \cong 2,4495$ $\sqrt{7} \cong 2,6457$	$ \sqrt{8} \approx 2,8284 $ $ \sqrt{10} \approx 3,1623 $ $ \frac{1}{\sqrt{2}} \approx 0,7071 $ $ \frac{1}{\sqrt{3}} \approx 0,5774 $ $ \frac{1}{\sqrt{\pi}} \approx 0,3183 $							

Trigonometrik funksiyalar qiymatlarining jadvali									
α°	sinα	cosa	tgα	ctga	α°	$\sin \alpha$	cosa	tgα	ctga
1	0,0175	1,000	0,0175	57,3	46	0,719	0,695	1,036	0,966
2	0,0349	0,999	0,0349	28,6	47	0,731	0,682	1,072	0,933
3	0,0523	0,999	0,0524	19,1	48	0,743	0,669	1,111	0,900
4	0,0698	0,998	0,0699	14,3	49	0,755	0,656	1,150	0,869
5	0,0872	0,996	0,0875	11,4	50	0,766	0,643	1,192	0,839
6	0,1045	0,995	0,1051	9,51	51	0,777	0,629	1,235	0,810
7	0,1219	0,993	0,1228	8,14	52	0,788	0,616	1,280	0,781
8	0,139	0,990 0,988	0,141	7,11	53	0,799	0,602	1,327	0,754
9 10	0,156 0,174	0,988	0,158 0,176	6,31 5,67	54 55	0,809 0,819	0,588 0,574	1,376 1,428	0,727 0,700
11	0,174	0,983	0,176	5,145	56	0,819	0,574	1,428	0,700
12	0,191	0,982	0,134	4,507	57	0,829	0,539	1,540	0,649
13	0,200	0,974	0,213	4,331	58	0,848	0,530	1,600	0,625
14	0,242	0,970	0,249	4.011	59	0,857	0,515	1,664	0,601
15	0,259	0,966	0,268	3,732	60	0,866	0,500	1,732	0,577
16	0,276	0,961	0,287	3,487	61	0,875	0,485	1,804	0,554
17	0,292	0,956	0,306	3,271	62	0,883	0,469	1,881	0,532
18	0,309	0,951	0,325	3,078	63	0,891	0,454	1,963	0,510
19	0326	0,946	0,344	2,904	64	0,899	0,438	2,050	0,488
20	0,342	0,940	0,364	2,747	65	0,906	0,423	2,145	0,466
21	0,358	0,934	0,384	2,605	66	0,914	0,405	2,246	0,445
22	0,375	0,927	0,404	2,475	67	0,921	0,391	2,356	0,424
23	0,391	0,921	0,424	2,356	68	0,927	0,375	2,475	0,404
24	0,405	0,914	0,445	2,246	69	0,934	0,358	2,605	0,384
25	0,423	0,906	0,466	2,145	70	0,940	0,342	2,747	0,364
26	0,438	0,899	0,488	2,050	71	0,946	0,326	2,904	0,344
27	0,454	0,891	0,510	1,963	72	0,951	0,309	3,078	0,325
28	0,469	0,883	0,532	1,881	73	0,956	0,292	3,271	0,306
29	0,485	0,875	0,554	1,804	74	0,961	0,276	3,487	0,287
30	0,500	0,866 0,857	0,577 0,601	1,732	75 76	0,966	0,259 0,242	3,732	0,268 0,249
32	0,515 0,530	0,837	0,601	1,664 1.600	77	0,970	0,242	4,011 4,331	0,249
33	0,545	-0.839	0,649	1,540	78	0,974	0,223	4,507	0,231
34	0,559	0,829	0,675	1,483	79	0,982	0,191	5,145	0,194
35	0,574	0,819	0,700	1,428	80	0,985	0,174	5,67	0,176
36	0,588	0,809	0,727	1,376	81	0,988	0,156	6,31	0,158
37	0,602	0,799	0,754	1,327	82	0,990	0,139	7,11	0,141
38	0,616	0,788	0,781	1,280	83	0,993	0,1219	8,14	0,1228
39	0,629	0,777	0,810	1,235	84	0,995	0,1045	9,51	0,1051
40	0,643	0,766	0,839	1,192	85	0,996	0,0872	11,4	0,0875
41	0,656	0,755	0,869	1,150	86	0,998	0,0698	14,3	0,0699
42	0,669	0,743	0,900	1,111	87	0,999	0,0523	19,1	0,0524
43	0,682	0,731	0,933	1,072	88	0,999	0,0349	28,6	0,0349
44	0,695	0,719	0,966	1,036	89	1,000	0,0175	57,3	0,0175
45	0,707	0,707	1,000	1,000	90	1,000	0,0000	-	0,0000

JAVOBLAR VA KO'RSATMALAR

5. 50°; 130°; 133°; 97°. **6.** 65°; 70°; 45°. **7.** 105°; 130°; 125°. **8.** 35°; 35°; 110°. 1-mayzu. **9.** 94°; 56°; 30°. **10.** 110°; 130°; 120°. **11.** Ko 'rsatma: to 'rtta uchburchakning har birining tomonlari dastlabki uchburchakning mos tomonlarining yarmiga teng. 12. Ko'rsatma: DF kesma ABH uchburchakning ham, CEB uchburchakning ham oʻrta chizigʻi boʻladi. 13. Koʻrsatma: ANC va CKA uchburchaklarning hamda ichki almashinuchi burchaklarning tengligidan foydalaning. **2.** a) $\sqrt{34}$ yoki ≈ 5.8 cm; b) $14\sqrt{2}$ m; c) ≈ 21.5 cm; d) $\frac{\sqrt{5}}{2}$ cm; e) $\sqrt{2}$ cm; f) $\sqrt{13}$ cm. 2-mavzu. **4.** a) $\sqrt{21}$ cm, $\sqrt{5}$ cm; b) $\sqrt{21}$ cm, $\sqrt{22}$ cm; c) $\sqrt{2}$ cm, $\sqrt{3}$ cm. **5.** 12 cm. **6.** a) $\sqrt{10}$ cm; b) $2\sqrt{5}$ cm; c) $\sqrt{33}$ m. 8. b), e) va. f) 9. hammasi. 10. 225. 11. 5 cm. **12.** $\sqrt{27}$ m. **14.** b) ≈ 4.3 m; c). ≈ 2.23 . **15.** a) 8.62 m; b) ≈ 5.97 m. **16.** $\approx 1.84 \ m^2$. **17.** $\approx 105.6 \ m$. **18.** $\approx 102.5 \ km$. **19.** $\approx 48.4 \ km$. 3-mavzu. **1.** a) 11,7 m; b) 35 mm; c) 6,2 km; d) 172 cm; e) 4(x-1) cm; f) (4x+2) m; g) (13x+2) km; h) (6y-8) cm; i) 8x km. 2. a) ≈ 7.967 cm; b) ≈ 44.329 m; c) ≈ 409.86 mm. 3. a) Ha; b) Yo'q; c) Ha; d) Ha. 4. 0.8 m; 24.64 m²; 21,12 m^2 . 5. ≈ 50 marta. 7. 17,5 cm; 10,5 cm; 38,1 cm; 59,1 cm. 8. 91,5 m. 4-mavzu. **1.** c. **2.** a) C; b) A; **3.** 8 ta, 2,4m. **5.** \approx 53,4 m. **6.** \approx 19,25 m^2 **9.** 12 ta **10.** Birinchisida. 11. 80 ta. 12. 7 dm^2 . 14. a)180 dm^3 ; b)105 cm^3 c)1364 cm^3 . **15.** 1,8 m^3 . **16.** a) 22 cm; b) 20 cm va 24 cm^2 ; c) 96 cm^3 . **20.** a) $4\sqrt{2}$; b) $2\sqrt{21}$; c) $h = 2\sqrt{7}$. 21. a) $(384+80\sqrt{5})$ cm^2 , 640 cm^3 ; b) 84 cm^2 , 36 cm^3 . c) $(12\sqrt{34}+156)m^2$, 180 m^3 . d) $36564+306\sqrt{97} \text{ cm}^2$, 404838 cm^3 . **2.** Uchburchaklar o'xshash. **4.** 5; 8; $\frac{1}{2}$. **5.** 72; 162; 90. 6-mavzu. **3.** 12 *m.* **4.** 7,5 *cm*; 12,5 *cm*; 15 *cm.* **6.** 73,5 *m*²; 37,5 *m*². **7.** Uchburchaklar oʻxshash. 7-mavzu. **3.** a) 4,5; b) 10,5; c) 4,5. **4.** a) 10; b) 6; c) 4,5. **5.** a) 5 cm, 3,5 cm; b) $5\frac{5}{7}$ cm, 8-mavzu. $2\frac{2}{7}$ cm. **6.** a) 8; b) 3,5; c) 12,5. **8.** 12 cm. **3.** a) ha; b) yo'q; c) yo'q. **4.** $2\frac{1}{3}$ cm, 9. **5.** a) 15 cm; 20 cm; b) 24 cm; 18 cm; 9-mavzu. c) 144 cm²; 256 cm². **10-mayzu. 2.** ha. **3.** a) va c); d) va e). **4.** 108 cm². **5.** 4 cm; 6 cm. **7.** 4,8 cm. **9.** 12. **11-mavzu. 1.** a) va d); b) va e); g) va f). **2.** 36 m yoki 20,25 m. **3.** 12 cm; 14 cm. **5.** $5\frac{5}{11}$ cm. **7.** 4 *m* . **8.**16 *m* **9.** 8.4 *m*. **12-mavzu. 3.** a) 15; b) $3\frac{2}{11}$; c) $3\frac{5}{17}$ **4.** 18 cm; 6 cm. **5.** 29 dm². **6.** 6 dm. **7.** m:n. **10.** Ha. **13-mavzu.** 1. $3\frac{3}{17}m$; 13,6 cm. **7.** n:m. **8.** a) S:4; b) S:2; c) S:4.**9.** 30. **10.** 57,75. **14-mavzu.** II. 1. 12 cm². **2.** 8,4. **3.** 2,4. **4.** 24. **5.** 8. **6.** 1,6. **7.** 18 mm. **8.** a)4; b)10; c)32. **9.** Ha. Uchburchaklar o'xshashligining 2-alomatigako'ra. **10.** 16. **11.** Ha, k=2. **12.** 24 mm. **13.** a) 36cm²; b) 54 mm². **14.** a) ; b) . **15.** a) 7; b) 7. **16.** 6m. **17.** 12 m.

- **15-mavzu. 1.** a)(1;-1); b)(-2;3); c)(0;-4). **2.** (-1;5). **4.**(0;-3). **5.** (-1;-8). **6.** Ha. **7.** Yoʻq. **8.** *BB*₁ ga.
- **16-mayzu. 1.** a) Ox oʻqiga nisbatan simmetriyada: (1;-2), (0;-2), (2;-2). b) Oy oʻqiga nisbatan simmetriyada: (-1;2), (0;2), (-2;2). 2. Ox o'qiga nisbatan. 4. Mos ravishda: 2ta, 4ta, 2ta, 1ta, 1ta, 8, BOB, MUM
- 17-mavzu. 1. (8;3). 3. (2;-5), (-2;-2), (6;-12). 6. To'g'ri to'rtburchak, kvadrat, parallelogrammning simmetriya markazi - diagnallari kesishish nuqtasida, toʻgʻri chiziqning simmetriya markazi - uning ixtiyoriy nuqtasida.
 - 12. a) o'qqa nisbatan simmetriya (bitta).
 - b) markaziy simmetriya, oʻqqa nisbatan simmetriya (4ta).
 - c) markaziv simmetriva.
 - d) o'qqa nisbatan simmetriya (5ta).
 - e) markaziv simmetriya, oʻqqa nisbatan simmetriya (6ta)
 - 13. a) oʻqqa nisbatan simmetriya:
 - M, X, V, T, Y, V, W, D, B, H, K, C, I, E, A. b) markaziy simmetriya: N, S, Z, X, H, I.
 - **14.** a) 180°ga; b) Yoʻq; c) Yoʻq; d) 90°ga; e) Yoʻq; f) 120°ga.
 - **15.** a) $\frac{360^{\circ}}{7}$; b) 60° ; c) 360° . **17.** 15
- **18-mayzu. 5.** 1 km 750 m. **8.** 7,2 cm. **9.** $k=\frac{1}{2}$ yoki k=2.
- **19-mavzu. 4.** k=2. **5.** 6 cm^2 ; 24 cm^2 . **6.** 104 cm^2 . **7.** Har ikki holda k=1. **8.** 1,2 m^2 . **9.** 16 cm, 32 cm.
- **20-mavzu.** $4.\frac{2}{3}$; $\frac{4}{9}$. 5. X_1X va Y_1Y nurlarning kesishish nuqtasi gomotetiya markazidir. **6.** $OX_1 = 2 \cdot OX$. **7.** Ko'rsatma: Mavzuda yechilgan masaladan foydalaning.
- **21-mavzu. 4.** a) $P_2 = 42$; $k = \frac{1}{2}$; b) $S_1 = 12$, k = 2; d) $P_1 = 150\sqrt{2}$, $k = \sqrt{2}$; e) $P_1 = 10$, $S_2 = 216$.
- **22-mayzu.** 1. $\approx 6,94 \text{ m.}$ 2. 300 m.3. $\approx 72 \text{ m.}$ 4. 6,6 m.
- **23-mayzu.** 1. 9. 2. P₂=39 dm. 3. 8 m. 4. 24 dm². 6. Ko 'rsatma: ABC uchburchak chizing, koʻpburchaklar yasash mavzusidagi 1-masaladan foydalanib, chizilgan uchburchak tomonlaridan uch marta kichik uchburchak yasang.
 - **9.** 72°; 72°; 36°. **11.** 12 cm². **12.** 150 000 000 km. **13.** a) Ha; b) Ha. **15.** 6 cm, 12 cm, 18 cm. 16. 84 m.
- **24-mavzu.** II. 1. 8 cm. **2.** $4\frac{4}{9}$ cm. **3.** 48 m. **4.** 4 cm; 0,5 cm². **5.** $5\frac{1}{3}$ m. **6.** 867 km. III. **7.** 7,5 m.
 - 8. 6 cm. 9. a) 7,5 cm; b) 6 cm; d) 16,2 cm. Qiziqarli masalalar: 1. Oʻzgarmaydi.
 - 2. a) Ha; b) Yoʻq. 3. Koʻrsatma: Chizgʻich bilan har bir qoʻgʻirchoqning boʻyini o'lchang va ularning nisbatini toping.
- **25-mavzu. 1.** $\sin\alpha > 0$, $\cos\alpha < 0$, $\tan\alpha < 0$

- **6.** $10\sqrt{3}$ cm. **7.** a) $\frac{\sqrt{3}}{6}$; b) $\frac{1}{2}$; d) $\frac{\sqrt{3}}{2}$. **8.** ≈ 807 m². **9.** ≈ 88 m.
- **10.** 1000, 37°. **12.** 2°. **13.** 34°. **14.** $2\sqrt{3}$; $4\sqrt{3}$. **15.** $R = 3\sqrt{3}$ cm; $BO = 6\sqrt{3}$.
- **16.** 5 cm. **17.** 12, $24\sqrt{3}$. **18.** 20 cm, 200 cm². **19.** 4, $16\sqrt{3}$. **20.** 30°; 60°. **22.** 12 cm; $4\sqrt{3}$ cm; $8\sqrt{3}$ cm. **23.** 32 cm².
- **27-mavzu 2.** a) 6 cm²; b) 73,5 cm²; d) 6 cm². **3.** 36 cm². **4.** $49\sqrt{2}$ cm². **5.** $54\sqrt{3}$ cm². **6.** $2\frac{2}{3}$ cm; $4.5\sqrt{2}$ cm. **7.** S = $\frac{h_b \cdot h_c}{2\sin\alpha}$ **8.** $4.8\sqrt{3}$ cm.
- **28-mavzu. 2.** a) BC=6; b) $AB=8\sqrt{2}$; d) $AC=7\sqrt{2}$. **3.** a) $\sin C=\frac{1}{3}$; b) $\sin A=\frac{7}{16}$; d) $\sin B=\frac{2}{3}$. **4.** 4,8 dm. **5.** 30° yoki 150°. **6.** Mumkin. **7.** $AB\approx21$,1 m; $\angle B\approx37^\circ$, $\angle C\approx76^\circ$. **8.** 76°; 26,1 cm; 23,8 cm.
- **29-mavzu. 2.** a) $\sqrt{13}$ cm; b) 4 m; d) $\sqrt{283}$ dm. **3.** $\frac{1}{5}$; $\frac{19}{35}$; $\frac{5}{7}$. **4.** $2\sqrt{13}$ cm yoki $2\sqrt{109}$ cm. **5.** $\sqrt{31}$ cm, $\sqrt{91}$ cm. **6.** $\sqrt{109}$ cm, $\sqrt{39}$ cm.
 - 7. Koʻrsatma: ADB va BDC uchburchaklarga kosinuslar teoremasini qoʻllab, a^2 va c^2 ni toping, soʻngra bu tengliklarni hadma-had qoʻshing. 8. $\frac{\sqrt{106}}{2}$ cm; $\frac{\sqrt{151}}{2}$ cm; $\frac{\sqrt{190}}{2}$ cm.
- **30-mavzu.** 1. $\angle B$ va $\angle C$. 2. AB va BC. 3. a) oʻtkir burchakli; b) toʻgʻri burchakli; d) oʻtmas burchakli. 4. a) $8\frac{1}{8}$; b) $8\frac{1}{8}$; d) $24\frac{1}{6}$; e) $\frac{35\sqrt{6}}{24}$. 6. Ko 'rsatma: Sinuslar teoremasidan foydalaning. 7. Ko 'rsatma: 6-masalaga oʻxshash yechiladi. 8. Ko 'rsatma: Sinuslar teoremasidan foydalaning.
- **31-mavzu. 1.** a) $10\sqrt{3}$; b) $28\sqrt{2}$; d) 12; e) ≈ 0.3064 . **2.** a) -2; b) 0; d) 2. **3.** a) 8; b) 24; d) 8; e) 0. **5.** a) -7.5; d) 0. **6.** $a \perp b$, $c \perp d$.
- **32-mavzu. 1.** a) $\alpha = 90^{\circ}$, $c = \frac{5\sqrt{2}}{2}$. b) $\gamma \approx 45^{\circ}$; $a \approx 27,3$, $b \approx 24,5$; d) $\alpha = 20^{\circ}$; $b \approx 65.8$; $c \approx 88,6$; e) $\gamma = 119^{\circ}$; $a \approx 8,1$; $b \approx 5,8$. **2.** a) $c \approx 5,29$; $\alpha \approx 79^{\circ}6'$; $\beta \approx 138^{\circ}21'$; b) $c \approx 53,09$; $\alpha \approx 11^{\circ}39'$; $\beta \approx 38^{\circ}21'$; d) $a \approx 19,9$; $\beta \approx 58^{\circ}19'$; $\gamma \approx 936^{\circ}41'$; e) $a \approx 22,9$; $\beta \approx 21^{\circ}$; $\gamma \approx 15^{\circ}$. **3.** a) $\alpha \approx 29^{\circ}$; $\beta \approx 47^{\circ}$; $\gamma \approx 104^{\circ}$; b) $\alpha \approx 54^{\circ}$; $\beta \approx 13^{\circ}$; $\gamma \approx 113^{\circ}$; d) $\alpha \approx 34^{\circ}$; $\beta \approx 44^{\circ}$; $\gamma \approx 102^{\circ}$; e) $\alpha \approx 39^{\circ}$; $\beta \approx 93^{\circ}$; $\gamma \approx 48^{\circ}$.
- **33-mavzu. 1.** a) $2\sqrt{3}$ cm; b) 16 cm; d) $\frac{ab\sqrt{2}}{4}$. **2.** $4\sqrt{2}$ m; 8 m va $4+4\sqrt{3}$ m. **3.** $50\sqrt{3}$ kg. **4.** 14 cm. **5.** $2\sqrt{14}$ cm. **6.** $6\sqrt{3}$ cm. **7.** 50 cm.
- **34-mavzu. 1.** ≈ 10.8 *m.* **2.** ≈ 15 *m.* **3.** ≈ 43.4 *m.* **4.** $\approx 35^{\circ}$. **5.** ≈ 73.2 *m.* **6.** ≈ 49 *m.* **7.** Asfalt yoʻldan.
- **35-mavzu.** II. 1. $3\sqrt{6}$, $3\sqrt{2}$. 2. $\frac{111}{120}$; 0,89; -0,65. 3. $2\sqrt{7}$ cm; $\frac{2\sqrt{21}}{3}$ cm. 4. $30\frac{1}{30}$ cm. 5. 28 cm. 6. 8 cm²; $(4+4\sqrt{5})$ cm; $h_a=4$ cm, $h_b=0,8\sqrt{5}$ cm. 7. $2\sqrt{13}$. 8. a) o'tkir burchakli; b) to'g'ri burchakli, d) o'tmas burchakli. 9. 63 cm². 10. $\approx 3,7$ cm. 11. 7 cm. 12. 6. 13. 0. 14. -9. 15. 135°. 16. $OC\approx 9,6$. 17. $(24+24\sqrt{3})$ cm. 18. 5. III. 1. $\approx 109^\circ$. 2. $\gamma=100^\circ$, $a\approx 3,25$; $c\approx 6,43$. 3. 6,25; 14,76.
- **36-mavzu. 2.** a) Har qanday uchburchak aylanaga ichki chizilishi mumkin; b) Qaramaqarshi burchaklari yigʻindisi 180° boʻlgan toʻrtburchaklar. **3.** Bitta yoyga tiralgan burchaklar teng. **4.** 10 cm. **5.** 672 cm². **6.** a) $10\sqrt{3}$ cm; b) $10\sqrt{2}$ cm; d) $10\sqrt{2}$ cm; $10\sqrt{2}$ cm; 20 cm. **7.** $8\frac{1}{3}$ cm. **8.** $\triangle ABF$ da, $\angle BAF + \angle AFB = 90^\circ$, $\angle ABF = 90^\circ$. Demak, AF diametr. **9.** Qarama-qarshi burchaklari yigʻindisi

180°, ya'ni aylanaga ichki chizish mumkin. **10.** *Ko'rsatma*: Bitta asos va bir yon tomonning o'rta perpendikulari kesishgan nuqta aylana markazi bo'ladi.

- **37-mayzu. 2.** 7,2 cm. **3.** a) 16,6; b) 22; d) 22,6. **4.** a) 2,5; b) 3,5; d) 2. **8.** 6 cm.
- **38-mavzu. 3.** a) 60°; b) 108°; d) 120°; e) 144°; f) 160°. **4.** a) 120°; b) 72°; d) 120°; e) 36°; f) 30°. **5.** a) 3; b) 4; d) 8; e) 12.
- **39-mavzu. 1.** 3 cm va $3\sqrt{2}$ cm. **2.** $\sqrt{3}$ va $2\sqrt{3}$. **7.** a) 6; b) 12; d) 10; e) 20; f) 5.
- **40-mavzu. 3.** 8 cm; $8\sqrt{2}$ cm; $8\sqrt{3}$ cm; $8\sqrt{2+\sqrt{3}}$ cm; 16 cm. **4.** $\frac{8\sqrt{6}}{3}$ cm; **5.** a) $20\sqrt{2}$ cm; b) 40 cm. **6.** $\frac{5\sqrt{3}}{3}$ cm.
- **41-mavzu. I. 1.** E; **2.** D; **3.** D; **4.** B; **5.** B; **6.** E; **7.** E. **III. 1.** $\sqrt{3}$:4: $6\sqrt{3}$. **2.** 3:4. **3.** a) $\approx 5,780$ cm; b) $\approx 4,142$ cm; d) $\approx 2,679$ cm. **4.** $S=\sqrt{2}R^2$. **5.** 24 cm². **IV. 1.** 4 cm; 13 cm. **2.** a) 80 cm; b) $20\sqrt{2}-\sqrt{3}$ cm; $40\sqrt{2}-\sqrt{3}$ cm; d) 200 cm². **3.** $4\sqrt{3}$ cm; 8 cm. 4. $\frac{27\sqrt{3}}{4}$ cm².
- **42-mavzu. 2.** a) 3 marta ortadi; b) 6π *cm* ga ortadi; d) 3 marta kamayadi; e) 6π *cm* ga kamayadi. **3.** 6369 *km*. **4.** a) $2\pi\sqrt{3a}$; b) $\pi\sqrt{a^2}+b^2$; d) $\frac{2\pi b^2}{\sqrt{4b^2-a^2}}$. **5.** a) πa ; b) $\pi c(\sqrt{2}-1)$; d) $\pi c(\sin\alpha + \cos\alpha 1)$. **6.** 1,5 *m*. **7.** 66348 marta.
- **43-mavzu. 1.** a) π cm; b) 1,5 π cm; d) 3π cm; e) 4π cm. **2.** a) $\frac{2\pi}{9}$; b) $\frac{\pi}{3}$; d) $\frac{5\pi}{12}$. **3.** a) \approx 69°; b) 120°; d) 150°. **4.** a) $\frac{5\pi}{8}$ cm; b) 2π cm; d) $\frac{15\pi}{4}$ cm; **5.** a) 4π ; b) 16π . **7.** 2.
- **44-mavzu. 3.** k^2 marta ortdi; b) k^2 marta kamayadi. **4.** $6,25\pi$ cm^2 ; $12,5\pi$ cm^2 . **5.** $2,25\pi$ cm^2 ; 9π cm^2 . **6.** $(\pi-2)R^2$. **7.** $21,25\pi$ cm^2 . **8.** 18,75 cm^2 .
- **45-mavzu. 3.** a) $\frac{49}{12}\pi$ cm^2 ; $\frac{49(\pi-3)}{12}$ cm^2 ; b) $6,125\pi$ cm^2 ; $\frac{49(\pi-2\sqrt{2})}{8}$ cm^2 ; d) $\frac{49\pi}{3}$ cm^2 ; $\frac{49(4\pi-3\sqrt{3})}{2}$ cm^2 ; e) $\frac{49\pi}{4}$ cm^2 ; $\frac{49(\pi-2)}{4}$ cm^2 . **4.** a) $a^2\left(\frac{\sqrt{3}}{4} \frac{\pi}{8}\right)$ b) $a^2\left(1 \frac{\pi}{4}\right)$ d) $\frac{3\sqrt{3}-\pi}{2}$ a^2 ; **5.** π cm^2 ; 3π cm^2 ; 5π cm^2 ; 7π cm^2 . **6.** $\frac{25(2\pi-3\sqrt{3})}{3}$ cm^2 ; $\frac{25(10\pi-3\sqrt{3})}{3}$ cm^2 ; **7.** $\frac{75(4\pi-3\sqrt{3})}{2}$. cm^2 . **8.** $S_1 < S < S_2$; 300 $cm^2 < 314$ $cm^2 < 321$, 48 cm^2 .
- **46-mavzu. 1.** Doiraniki katta. **2.** $\frac{160}{3}$ π cm^2 . **3.** 5,76 π cm^2 . **4.** 8.(π –2) cm^2 . **6.** 6 π cm^2 ; 10 π cm.
- **47-mavzu.** II. **1.** $6\sqrt{2+\sqrt{2}}$. **2.** $\frac{8\pi}{3}$ dm. **3.** 30 cm. **4.** 90°. **5.** 3. **6.** π va $6,25\pi$. **7.** $\frac{10\pi+3\sqrt{3}}{2\pi-3\sqrt{3}}$. **8.** $\frac{2\sqrt{3}}{\pi}$ **9.** $\frac{9\sqrt{3}-2\pi}{6}$ a^2 . **10.** $1,5\pi$. **11.** 7. **12.** $\approx 9\pi-26,04$. **13.** π . **14.** $54\sqrt{3}-24\pi$. **15.** $\frac{3\pi}{8}$. III. **2.** $8\sqrt{3}$ cm. **3.** a) $\frac{18}{\pi}$ cm; b) $\frac{216}{\pi}$ cm²; d) $\frac{216\pi+81\sqrt{3}}{\pi^2}$ cm².
- **48-mavzu. 3.** $5\sqrt{2}$ cm. **4.** 12 cm. **5.** 44 m, 60 m. **7.** 1:7. **8.** $AB\cos\alpha$.
- **49-mavzu. 1.** a) 30 cm, 12 cm; b) 9 cm, 12 cm, 21 cm; d) 3 cm, 15 cm, 3 cm, 21 cm. **3.** 6 cm; 10,5 cm. **4.** 9 cm, 12 cm, 15 cm, 18 cm. **5.** 60°. **6.** 21 cm. **7.** 20 cm.
- **50-mavzu. 1.** Koʻrsatma: $\triangle ACD \cong \triangle CBD \cong \triangle ABC$. **2.** 25 cm, 15 cm, 20 cm. **3.** $9\frac{3}{5}$ cm. **4.** a) 5, 4; b) 24, 25; d) 8,10. **5.** 16:25. **6.** 56,16 cm². **7.** 60 cm². $8.\frac{2}{3}$; $\frac{4}{9}$; $\frac{4}{9}$.
- 51-mavzu. 2. Koʻrsatma: a) katetlari a va b boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchak yasang;
 b) gipotenuzasi a, bir kateti b boʻlgan toʻgʻri burchakli uchburchak yasang.
 3. Koʻrsatma: Katetlari AB=BC=1 boʻlgan ΔABC yasang. Soʻng kateti

- $CC_1 = 1$ va $\angle C_1 = 90^\circ$ boʻlgan $\triangle BCC_1$ yasang va hokazo. **4.** a) 20; b) 45; d) 37,5.
- **5.** 225π cm². **6.** 180 cm². **7.** 25:9. **9.** $OC \ge OD$ boʻlgani uchun tengsizlik har doim toʻgʻri.
- **52-mavzu. 1.** a) 6,25; b) 12; d) 0,25. **2.** a) 8 cm; b) 2,5 cm; d) 0,9 cm. **3.** a) 4 dm; b) 4 dm. **4.** 8 cm. **6.** 9 dm; 16 dm.
- **53-mavzu. 1.** 10 cm. **2.** 2 cm. **3.** a) 2,5; b) 4; d) 2. **4.** a) $4\sqrt{6}-1$ cm; b) 6 cm. **5.** 1:6. **6.** 6 cm. **7.** 3. **8.** 1:4.
- **54-mavzu. II. 1.** 18 cm; 32 cm. **2.** 4 cm; **3.** 8 cm; **4.** 6,4 dm. **5.** 8 cm. **6.** 1,5. **7.** 5. **8.** 6. **9.** 45 dm². **10.** 4 cm. **11.** 8 cm. **12.** 6. **13.** 60°. **14.** 45°. **15.** 4:9.
 - III. 1. 8 cm. 2. 5 dm. 3. 4 cm; 8 cm.
- **55-mavzu.1.** a) 9; b) 4 cm^2 ; d) 3,5 cm; e) $\frac{1}{2}TB CA$; f) 0,2. **2.** $\triangle CMH \triangle \triangle BCA$.

Darslikni tuzishda foydalanilgan va qoʻshimcha oʻrganishga tavsiya etilayotgan oʻquv adabiyotlari va electron resurslar

- 1. A'zamov A., B. Haydarov. Matematika sayyorasi. Toshkent. «O'qituvchi», 1993.
- 2. Александров А.Д. "Геометрия -9", учебник, Москва. Просвешение", 2013.
- 3. Атанасян С. "Геометрия 7-9 классы", учебник, Москва. Просвешение", 2002.
- 4. Бевз Г.П. и др. "Геометрия 9" учебник, Киев, "Вежа", 2007
- 5. Билянина О.Я. и др. "Геометрия 8" учебник, Киев, "Генеза", 2010.
- 6. Истер О.С. "Геометрия 9" учебник, Киев, Освита, 2007.
- 7. Мерзляк А.Г. и др., "Геометрия 9" учебник, Харьков, Гимназия, 2008.
- 8. Перельман Я.И. Қизиқарли геометрия, Тошкент. Ўқитувчи, 1981.
- 9. Погорелов А.В. "Геометрия 7-9", учебник, Москва. Просвешение", 2004.
- 10. Штейнгауз Г. Математический калейдоскоп, Москва. Наука, 1993.
- 11. Daniel C.Alexander, Elementary geometry for college students, Canada, Brooks/ Cole, Cengage Learning, 2011.
- 12. Mal Coad and others, Mathematics for the international students, Haese and Harris publications, Australia, 2010.
- 13. Jennie M. Bennett, «Pre-Algebra» Holt, Rinehart and Winston, New York, 2004
- 14. http://www.uzedu.uz Xalq ta'limi vazirligining axborot ta'lim portali.
- 15. http://www.eduportal.uz Multimedia markazi axborot ta'lim portali.
- 16. http://www.matematika.uz Masofadan turib oʻqitish sayti (uzbek tilida).
- 17. http://www.problems.ru/ Matematikadan masalalar izlash tizimi (rus tilida).
- 18. http://www.ixl.com Masofadan turib o'qitish sayti (ingliz tilida).
- 19. http://www.mathkang.ru "Kenguru" xalqaro matematik tanlov sayti (rus tilida).
- 20. http://www.khanakademy.org -"Xon akademiyasi" masofaviy ta'lim sayti (ingliz tilida)
- 21. http://www.brilliant.org Matematikadan masofaviy ta'lim sayti (ingliz tilida).
- 22. http://www.markaz.tdi.uz Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi sayti.
- 23. http://www.occd.org/pisa Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti sayti, PISA tadqiqotlarning ochiq materiallari.

Xaydarov Boxodir Qayumovich

Geometriya: 9-sinf uchun darslik/B.Q.Xaydarov, E.S.Sariqov, A.Sh.Qoʻchqorov. — T.:, 2019.—160 b.

Q.Xaydarov, Boxodir. ISBN 978-9943-5874-3-4

> UDK 514.1(075) BBK 22.151ya7

Boxodir Qayumovich Xaydarov, Ergashvoy Sotvoldiyevich Sariqov,

Atamurod Shamuratovich Qo'chqorov

GEOMETRIYA

9- sinf uchun darslik

To 'ldirilgan va qayta ishlangan to 'rtinchi nashr (O'zbek tilida)

"Huquq va Jamiyat" nashriyoti, 2019 Toshkent, Yunusobod 6, Jumamasjid koʻchasi.

Muharrir Sh. Dadasheva Badiiy muharrir A. Umarova

Bosh dizayner *H&J dizayn jamoasi*Sahifalovchi *D.Iskandarbekov*

Litsenziya AI №022, 27.10.2018 yil.

Bosishga ruxsat etildi 10.07.2019 y. Bichimi 70×100¹/₁₆. Tayms garniturasi. Kegli 10. Ofset usulida bosildi. Shartli bosma tabogʻi 11,7. Nashr tabogʻi 11,83. Adadi 59 426 nusxa. 19-43 sonli buyurtma. Shartnoma 21/02

"Huquq va Jamiyat" nashriyotining matbaa boʻlimi Toshkent, Yunusobod 6, Jumamasjid koʻchasi. Guvohnoma №10-2750, 13.06.2017 yil

ljaraga berilgan darslik holatini koʻrsatuvchi jadval

T/r	Oʻquvchining ismi va familiyasi	Oʻquv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari- ning imzosi	Darslikning topshiril- gandagi holati	Sinf rahbari- ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, oʻquv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan toʻldiriladi:

Yangi	Yangi Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.				
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, koʻchmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yoʻq.				
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Koʻchgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.				
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismdan ajralgan yoki butunlay yoʻq, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, boʻyab tashlangan. Darslikni tiklab boʻlmaydi.				